

गौड़ग्रन्थमाला ।
श्रीमत्कुमारशरत्कुमाररायेण प्रवर्त्तिता
श्रीमदक्षयकुमारमैत्रेयेण पर्यवेक्षिता च ।

अथ
न्यासापरनाम्नी

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता ।

शास्त्रिश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

THE
KASIKA-VIVARAṆA PANJIKĀ
(THE NYASA.)

A COMMENTARY ON VAMANA-JAYĀDITYA'S KASIKA.

BY
JINENDRA BUDDHI.

EDITED
WITH OCCASIONAL NOTES.

BY
SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI B. A.

PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE,
RAJSHAHI, BENGAL.

Vol. I.—Part I.

PUBLISHED BY THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY OF RAJSHAHI

Re 1.

Foreign 1s. 6d.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No.

Date.....

Call No.

Jin/cha

अथ
न्यासापरनाम्नी
काशिकाविवरणपञ्जिका ।

—:0:—

प्रत्याहारसूत्राणि ।

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वथा यैरुपार्जितम् ।
गुणानां सुमहद् बृन्दं दोषाणां च विमार्जनम् ॥१॥ (A)
अन्यतः (B) सारमादाय कृतैषा काशिका यथा ।
वृत्तिस्तस्य यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥२॥

वृत्तावित्यादि । अथ किमर्थः काशिकारम्भे ऽस्य श्लोकस्योपन्यासः ?
तस्यामगौरवपरिहारार्थं गौरवप्रतिपादनार्थश्च । अत्र ह्यसति प्रागन्यासु
वृत्तिषु रचितासु पञ्चादियं रचितेति पुनरुक्ततादोषं सम्भावयतां तस्यामगौरवं
स्यात् । नतु गौरवम् । अस्मिंस्तु सति न भवत्येष दोषः । यस्मादनेन स
विशेषस्तस्या आख्यायते सम्यगशेषशब्दव्युत्पत्तिहेतुर्यस्मिन् सति पुनरुक्तता-
दोषसम्भावना ऽगौरवहेतु न भवति । गौरवं चोत्पद्यते । स पुनर्विशेषो वृत्त्या-
दिषु विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य यः सारसंग्रहस्तदयुक्तता । नचासौ प्राच्यासु वृत्तिषु
सम्भवतीति कुतः पुनरुक्ततादोषसम्भावना । तस्यां चासत्यां नागौरवं भवति ।
किं तर्हि ? पूर्वाक्ताद् विशेषाद् गौरवमेव । तत्र च वृत्तिः पाणिनिप्रणीतानां

(A) The Bengal MS. gives the stanza as:—

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वथा यैरुपार्जितम् ।

गुणानां सुमहद् बृन्दं दोषाणां विमार्जनम् ॥

In which सर्वत्र हिताः सर्वथाः is by the वार्तिक—“सर्वेष्वथ वा वचनम्”—under
the rule सर्वपुरुषाभ्यां षष्ठ्यौ (5. 1. 10). पण्डित वालाशस्त्री quotes it, in the preface to
his edition of the काशिका, as :—

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायैरुपार्जितम् ।

गुणानां सुमहद् बृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥

(B) अन्यतः सारमादायैव सर्वतः सारमाहास्येति पाठान्तरम् ।

सूत्राणां विवरणं चूडिभट्टिनिरुद्धादिविरचितम् (C) । भाष्यं कात्यायन-
प्रणीतानां वाक्यानां विवरणं पतञ्जलिप्रणीतम् । तथेति समुच्चये । धातुनाम-
पारायणादिषु चेत्यर्थः । अथवा सादृश्ये । यथा वृत्त्यादौ विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य
सारसंग्रहः क्रि । । तथा धातुनामपारायणादिष्विति यावत् । धातवो भूवादयः ।
नामानि प्रातिपदिकानि । तेषाम् पारं पर्यन्तं निष्ठामयन्ते गच्छन्ति याभ्यां
शास्त्राभ्यां ते धातुनामपारायणे । पारायणशब्दः प्रत्येक मभिसम्बध्यते । धातु-
पारायणं नामपारायणञ्चेति । ते आदौ येषामिति बहुव्रीहिः । आदिशब्देन
शिञ्चादीनां ग्रहणम् । विप्रकीर्णस्येति । विचित्रस्य विस्तारितस्येत्यर्थः ।
तन्त्रस्य व्याकरणशास्त्रस्येत्यर्थः । तद्वि तन्त्रमिव तन्त्रम् । दैर्घ्येण प्रसारि-
तास्तन्त्रवस्तन्त्रमित्युच्यन्ते । यथा तदनेकस्य तिरश्चीनस्य तन्तोरनुग्राहकं
तथेदमप्यनेकस्य लक्ष्यस्येति । एतदस्य तन्त्रेण साधर्म्यम् । अथवा तन्त्रग्रन्ते
व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति तन्त्रं व्याकरणम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां तत्रि
कुटुम्बधारण इत्येष धातुरत्र व्युत्पादने वर्तते । अथवा तन्त्रं सिद्धान्तः । तन्त्रं
प्रधाने सिद्धान्त इत्यमरः (D) । सारसंग्रह इति । सारशब्दोऽयं नपुंसकलिङ्गो
न्यायादनपेति वर्तते । तथा चार्द्धर्चादिषु (२।४।३१) वक्ष्यति सारशब्द उत्कर्षे
पुंलिङ्गो न्यायादनपेति नपुंसक इति । समक् समन्ताद्वा गृह्यते लक्ष्यं लक्षण-
ञ्चानेनेति संग्रहः । ग्रहवृद्धिनिश्चिगमस्येति (३।३।५८) करणे ऽप् । सारञ्चासौ
संग्रहश्चेति सारसंग्रहः । स पुनरयमेव काशिकाख्यो वृत्तिविशेषः । अत्र सारशब्देन
निर्दिष्टतोद्भाविता । नहि सदोषस्य शास्त्रस्य न्यायादनपेतत्वमुपपद्यते । न्यायेन

(C) चूडिभट्टिनिरुद्धादिविरचितम् । भाष्यं वररुचिप्रणीतानां वाक्यानां विवरणमिति वङ्गीयपुस्तके
पाठः । But who are these commentators ? श्रीपति, in his कातन्त्रपरिशिष्ट, often speaks
of a grammarian of the name of चूडि । हरदत्तमिश्र in his पदमञ्जरी explains सूत्रार्थप्रधानो
यस्यो वृत्तिः । सा चेह पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां कुण्डिप्रभृतिभिराचार्यैर्विरचितं विवरणम् ।" कैयट, in his
commentary on the aphorism एङ् प्राचां देशे (१।१।७५), also says भाष्यकारस्तु कुण्डिदेशन
समिश्रियत् । Is चूडि of the Poona MS, चूडि of the Bengal one, कुण्डि of हरदत्त and
कैयट and चूडि of श्रीपति and others, the same ? Is भट्टि the poet भट्टि who is
renowned for his काव्य ?

(D) [अथवा to इत्यमरः is found only in the Deccan MS, obtained from Poona
and not in the Bengal one. —So it cannot safely be asserted that जिनेन्द्र quoted अमर,

तस्य बोध्यमानत्वात् । संग्रहशब्देनापि गुणवत्ता ख्याप्यते । नह्यन्यथा सम्यक् सर्वं लक्षणं लक्ष्यज्ञानेन शक्यते संग्रहीतुम् । के पुनरत्र गुणाः । इष्ट्युपसंख्या-
नवत्वम् । शुद्धगणत्वम् । विवृतगूढसूत्रार्थत्वम् । व्युत्पन्नरूपसिद्धित्वञ्च ।
तथाच वक्ष्यति शास्त्रान्ते—

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥१॥ (E) इति ।

अथवा संग्रहशब्दोऽयं भावसाधनः । संग्रहणं संग्रहः संक्षेपः शास्त्रभेदेन
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य पिण्डीकृत्यैकत्वावस्थापनमिति यावत् । सारशब्दस्तु
प्रधानवचनः । यावता ग्रन्थसन्दर्भेण परिपूर्णता शब्दव्युत्पत्तेर्भवति स सारः ।
सारस्य संग्रहः सारसंग्रहः । तस्य करणं सुखोदग्रहणार्थम् । एकत्र हि
व्यवस्थितस्य सुकरमुदग्रहणं भवति । दुष्करन्तु विप्रकीर्णस्य । सारग्रहणं
परिकरबन्धनिरासार्थम् । स हि तस्योपकारकत्वादङ्गमप्रधानम् । इतरस्तु
तेनैवोपकार्यत्वादङ्गि प्रधानम् ।

अथेत्यादि । अथ शब्दोऽधिकारार्थः । अधिकारः प्रस्तावः । शब्दानुशासन-
शास्त्रं प्रस्तूयत इत्यमुमर्थमथशब्दो द्योतयति । शब्दानुशासनमित्येतावति
ह्यभिहिते संदेहः स्यात् किं शब्दानुशासनमारभ्यते पठ्यते श्रूयते वेति । अथ-
शब्दप्रयोगे त्वर्थान्तरव्यवच्छेदेन प्रस्तूयत इत्येषोऽर्थो निश्चीयते । अनुशिष्यन्ते
संस्क्रियन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेन शब्दा इत्यनुशासनम् । शब्दानामनुशासनं शब्दानु-
शासनम् । अत्र केचिच्चोदयन्ति । उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेनात्र (२।३।६६) षष्ठी ।
ततश्च कर्मणि चेत्यनेन (२।२।१४) समासप्रतिषेधेन भवितव्यमिति । एतच्चा-
युक्तम् । यत्र ह्युभयोः प्राप्ति स्तत्त्वानेन कर्मणि षष्ठी विधीयते । क्व चोभयोः
प्राप्तिः । यत्र सामर्थ्यप्राप्तमुभयोः कर्तृकर्मणो रूपादानम् । यथाऽश्चर्यां गवां
दोहोऽशिक्षितेनागोपालकेनेति । एवं नाम दुर्दाहानां गवामशिक्षितेनागोपाल-
केन दोह इत्याश्चर्य्यभूतोऽत्र गवां दोहः प्रतिपादयितुमिष्टः । स च यदि

(E) In the printed काशिका, three stanzas इत्थी &c. इष्ट्युपसंख्यान &c...and व्याकरणस्य
श्रौतैरम् &c...occur in the beginning. But the व्यासकार appears to reject the third
and to place the second at the end of the Book.

दुर्दीहानां गवामुपादानं क्रियतेऽशिक्षितस्यागोपालकस्य च कर्तुं शक्यः प्रति-
पादयितुमाश्चर्यशब्दः । नान्यथेति सामर्थ्यप्राप्तमुभयोरुपादानम् । शब्दानुशासन
मित्यत्र तु शब्दानामिदमनुशासनं नार्थानामित्येतावतोऽर्थस्य विवक्षितत्वात्
तस्याचार्यस्य कर्तृरुपादानमन्तरेणापि प्रतिपादयितुं शक्यत्वादाचार्योपादान-
मकिञ्चित्करम् । तस्मान्नात्रास्ति द्वयोरपि कर्तृकर्मणोः सामर्थ्यप्राप्तमुपा-
दानम् । ततश्चोभयप्राप्तिरपि नास्त्येव । असत्याञ्च तस्यां नोभयप्राप्तौ कर्मणी-
त्यनेन षष्ठी । केन तर्हि ? कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन (२।३।६५) । ततश्चेधप्रव्रञ्चन-
वत् समासो भविष्यति । अथवा शेषलक्षणैवेयं षष्ठीत्यचोद्यमेतत् । व्याकरणस्य
चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति । अतस्तेनैव सूचितत्वात् प्रयोजन-
स्यानभिधानम् । येन हि शब्दा अनुशिष्यन्ते तस्य तदुद्देशे प्रवृत्तिः । यस्य च
यदुद्दिश्य प्रवृत्तिस्तत् तस्य प्रयोजनं भवति । तदेतदुक्तं भवति । शब्दानु-
शिष्टिरस्य प्रयोजनमिति । एतच्च साक्षात् प्रयोजनम् । पारम्पर्येण तु वेद-
रक्षणादीनि प्रयोजनानि भाष्यादवधार्याणि । सम्बन्धस्तु साध्यसाधनभाव-
लक्षणः । शब्दानुशिष्टेः साध्याया व्याकरणस्य साधनस्य च यः सम्बन्धः स
प्रयोजन एवान्तर्भूतः । केषां शब्दानामिति । कथं पुनरनुशासने गुणीभूतानां
शब्दानां किंशब्देन प्रत्यवमर्शो भवति ? नैष दोषः । प्रधाने ह्यन्तर्भूतस्याप्युप-
सर्जनस्य बुद्ध्या प्रविभज्य किंशब्देन प्रत्यवमर्शो दृष्टः । यथा राजपुरुषोऽयम् ।
कस्य राज इति । कः पुनरत्र प्रष्टुरभिप्रायः ? एवं मन्यते शब्दानुशासनमित्यत्र
शब्दशब्दः सामान्यवचनः । नच सामान्यशब्दः प्रकरणादिरहितो विशेषे
वर्तितुमुत्सहते । सन्ति च समुद्रघोषादयोऽपि बहवः शब्दाः । अतस्तेषामपि
वृत्तुपादनं प्राप्नोतीति । इह तु व्याकरणं प्रस्तुतम् । तच्च वेदाङ्गम् । अङ्गोप-
कारकं भवति । एवञ्च तद् वेदस्योपकारकं भवति । यदि तेनैव वैदिकाः
शब्दाः संस्क्रियन्ते लौकिकाश्च तदुपकारिणः । वैदिकोपकारित्वं तु लौकिका-
नाम् । तैस्तदर्थस्याख्यानात् । तस्माच्छब्दानुशासनाधिकाराद् विशिष्टा एवात्र
शब्दा वृत्तुपादयितुमभीष्टाः । नतु समुद्रघोषादयोऽपि । तथाविधशब्दवृत्तु-
पादने हि व्याकरणस्यावेदाङ्गतापि स्यादिति मन्यमान आह लौकिकाना-
मित्यादि । लोके विदिता लौकिकाः । तत्र विदित इत्यनुवर्तमाने लोकसर्व-

लोकाट् (५।१।४४) ठञिति ठञ् । अथवा लोके भवा लौकिकाः । अध्यात्मादि-
त्वाट् ठञ् (४।३।६०, वा) । एवं वैदिकाः । वैदिकानां लौकिकेभ्यः पृथगुपादानं
प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोऽप्यायात इति । अत्र
ब्राह्मणत्वादेव वशिष्ठस्याप्यागमने सिद्धे प्राधान्यख्यापनार्थं तस्य पृथगुपादानम् ।
प्राधान्यख्यापनन्तु वैदिकानां यत्नेनापभ्रंशनिरासार्थम् । तेषां ह्यपभ्रंशे याज्ञे
कर्मणि महान् प्रत्यवायो दृष्टो हेलयो हेलय इति । अथवा ये लोकयात्राहे-
तवो भाषाशब्दा स्तैरेव लौकिकत्वं प्रसिद्धं मिति वैदिकानां पृथगुपादानम् ।
तत्र लौकिका अनियतवर्णानुपूर्वीका गौरवः पुरुषो हस्तीत्येवमादयः ।
वैदिकास्तु नियतानुपूर्वीकाः शन्नो देवीरभिष्टय इत्येवमादयः । इह ह्यन्वा-
ख्यानं प्रतिपदपाठोऽभ्युपेयः । तस्यापि त्रयः प्रकाराः । शब्दापशब्दोभयो-
पदेशभेदेन । आनन्त्याच्च शब्दानां स सर्वथाप्यसम्भवः । एवं हि श्रूयते बृहस्पतिः
किलेन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदविहितानां शब्दानां पारायणं प्रोवाच
नचान्तं जगामेति । तदीदृशे वक्तव्ये तर्क्यध्ययनकाले च नान्तगमनमभूद् यस्य
तस्य कुतोऽद्यत्वे भविष्यति स्वल्पायुषि प्रजायाम् । न चान्योऽभ्युपायोऽस्तीति
मन्यमान आह कथमित्यादि । कथमनुशासनम् । न केनचित् प्रकारेण
शब्दानां व्याकरणमनुशासनमित्यर्थः । अथवा भावसाधनोऽत्रानुशासनशब्दः ।
अनुशिष्टिरनुशासनं संस्कारः । न कथञ्चिच्छब्दानां संस्कारः सम्भवतीति
यावद् येनाल्लेनैव प्रयत्नेन सहतः शब्दौघान् प्रतिपद्यते । तदुपायान्तरं
दर्शयितु माह प्रकृत्यादिविभागपरिकल्पनयेत्यादि । प्रत्ययात् प्रथमं क्रियत
इति प्रकृतिः । प्रकृतिरादिर्येषां ते प्रकृत्यादयः । आदिशब्दः प्रत्ययादीनां
परिग्रहाय । तेषां विभागोऽसंकीर्णरूपता । तस्य कल्पना परिकल्पिकया
बुद्ध्या परिकल्पनम् । तथा परिकल्पनया शब्दानामनुशासनं व्याकरण मनु-
शिष्टिर्वा । हितावियं तृतीया । नहि तथा विना व्याकरणमनुशासनं भवति ।
नापि तेन विनानुशिष्टिः शब्दानां शक्यते कर्तुम् । परिकल्पनयेत्यनेनैतत्
प्रतिपादयति । कल्पनामात्रं प्रकृत्यादिविभागपरमार्थवस्तुप्रत्यस्तमिति (१) प्रक-
ृत्यादिविभागः समुदाय एव कस्यचिदर्थस्य वाचक इति । सामान्यविशेषवता
लक्षणेनेति । करण एषा तृतीया । सामान्यञ्च विशेषञ्च सामान्यविशेषौ तौ

यस्मिन् लक्षणे स्त स्तत् सामान्यविशेषवत्त्वक्षणम् । तत्रोत्सर्गलक्षणं सामान्य-
वत् । यथा कर्मण्यणिति (३।२।१) । तत्र हि धातोरित्येतत् कर्मणीत्येतच्च
सामान्यम् । अपवादलक्षणं विशेषवत् । यथाऽतोऽनुपसर्गे क (३।२।३) इति ।
अत्रात इत्येतदनुपसर्ग इति च विशेषः । तत्र सामान्यवता लक्षणेन प्रकृत्यादि-
विभागपरिकल्पनया कुम्भकारः काण्डलावः शरलाव इत्येवमादिकं महान्तं
शब्दीघं प्रतिपद्यते । विशेषवता तु पाणित्रो गोदः कम्बलद इत्येवमादिकम् ।
एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । अथेत्यादि । एवं मन्यते । शब्दानुशासनमधि-
कृतम् । तत्र येन शब्दा अनुशिष्यन्ते तस्यैवोपदेशो युक्तः । न चैषामुपदेशेन
कस्यचिच्छब्दस्य संस्कारः क्रियते । ततश्चाप्रस्तुताभिधानमिति प्रशस्याभिप्रायः ।
वर्णानामिति । वर्णा अकारादयः । तेषामाद्युच्चारणमुपदेशः । प्रत्याहारार्थ
इति । प्रत्याहारः अद्भुतमित्येवमादिको विशिष्टानुपूर्वीको विशिष्टानुबन्धक-
श्चाक्षरसमान्नायः प्रत्याङ्गियन्ते संचिप्यन्ते वर्णा अस्मिन्निति कृत्वा । स यथा-
स्यादित्येवमर्थी वर्णानामुपदेशः । स्यादेतत् । तस्यापि प्रकृतानुपयोगित्वात्
तदवस्थ एवैष दोष इत्यत आह प्रत्याहारो लाघवेनेत्यादि । लघोर्भावो लाघवम् ।
तत् पुनरल्पप्रयासः । अल्पप्रयाससाध्यं हि वस्त्वल्पप्रयत्नयोगात्तद्व्युच्यते । तेन
लाघवेन शास्त्रस्य दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण (६।३।१११) इत्येवमादेः प्रवृत्त्यर्थी-
ऽभिनिर्वृत्त्यर्थ इत्यर्थः । सति हि प्रत्याहार आदिरन्त्येन (१।१।७१) सहेतेत्येतत्
प्रवर्त्तते । तत्प्रवृत्तौ चाकारादीनामणित्वेवमादिकाः संज्ञाः सिध्यन्ति । ततश्च
यत्राकारादीनां ग्रहणमिष्टं तत्राणित्वेवमादिकयैव संज्ञया बहवोऽपि ते निर्दि-
श्यन्त इति लाघवेन शास्त्रस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तस्मिंश्चासत्यादिरन्तेन
(१।१।७१) सहेतेत्येवमादेः शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । आद्यन्तयोरभावात् ।
नह्यसति सन्निवेशविशेषे तावुपपद्यते । असत्याश्च तत्प्रवृत्तौ पूर्वोक्ताः संज्ञा
न स्युः । ततश्च यत्र यत्र सूत्रे ऽकारादीनां यावतां ग्रहणमिष्टं तत्र ते
तावन्तः स्वरूपेणैव निर्दिश्येरन्निति लाघवेन शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदेवं
प्रकृतस्यैवाल्पप्रयासेन निष्पादनार्थत्वाच्च भवति पूर्वदोषावसरः ।

१ । अद्भुतम् ।

अथ कस्मादिहाद्गुणादिक (६।१।८७) मच्चकार्यं न भवति ? सुतप्रश्नश्चा

अचीति (६।१।१२५) प्रकृतिभावात् । प्रगृह्यत्वं तु तेषां निपात एकाजनाडिति (१।१।१४) प्रगृह्यसंज्ञाविधानात् । निपातत्वन्तु चादिषु पाठात् । अतएव निपातत्वादर्थवत्त्वेऽनर्थवत्त्वे चोत्पन्नाया विभक्तेः श्रवणं न भवति । इहानर्थवत्त्वे विभक्त्युत्पत्तिरनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञोपसंख्यानाद् वेदितव्या । अनेन क्रमेणेति । अनयाऽनुपूर्व्या । किं पुनः कारणमयमेव क्रम आश्रीयते । न क्रमान्तरम् । तदुच्यते । इहान्ग्रहणेन त्रयाणामप्येषामकारादीनां ग्रहणमिष्यते । इहान्ग्रहणे त्वकारस्य ग्रहणं नेष्यते । उहान्ग्रहणे पुनरकारिकारयोर्द्वयोरपि । एतच्च क्रमान्तराश्रयणे न सम्यक्त इत्येष्वेवं क्रम आश्रीयते । वर्णात् कार (३।३।१०८, वा) इति कारप्रत्ययस्योपसंख्यानादिह च तदकरणाच्चेति वर्णा अपितु तच्छायानुकारिणोऽन्येव सन्ध्यक्षरादिवर्णकदेशा इति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतस्तन्निराकरणायाह वर्णानिति । कारप्रत्ययस्तु रोगाख्यायां श्वुल् (३।३।१०८) बहुलमित्यत्रोपसंख्यायते । तेन बहुलवचनात् सत्यपि वर्णत्वे न भवतीति भावः । एकारस्य पूर्वोत्तरवर्णान्तःपातित्वान् मध्यभावः । नान्यत्वम् । अत इत्संज्ञया न भवितव्यम् । अथापि कथञ्चिदन्यत्वं स्यात् ? एवमपि वक्ष्यमाणेन न्यायेनाप्रधानत्वाद् यथा तत्राच्चार्य्यमस्य न भवति तथैत्संज्ञापि न भवेदिति यस्य भ्रान्तिः स्यात् तं प्रत्यन्त इत्युक्त मितमिति च । यद्यपि पूर्वोत्तरवर्णापेक्षयास्य मध्यमभावस्तथापि पूर्ववर्णापेक्ष्यान्यत्वमस्येव । सति च तस्मिन्नप्रधानस्यापीत्संज्ञया भवितव्यम् । उपदेशसामर्थ्यात् । अन्यथा हि तदुपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । आदिरन्तेन (१।१।७१) सहैतित्यनेनाणित्वेवमादिकाः संज्ञा यथा स्युरित्येवमर्थी एकारादीनामनुबन्धानामुपदेशः । सच तदर्थोऽस्यामित्संज्ञायां न स्यादित्यभिप्रायः । तस्येत्यादि । एकेनेति सहार्थयोगे तृतीया । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तस्य एकारस्य प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायनार्थमेकेनैवाकारेण सहोपादानम् भवति । स ह्यकारादीनां वर्णानामकारसहित एव संज्ञा न केवलः । नापि वर्णान्तरसहितः । तस्मात् प्रत्यायनार्थं तेनैव सहोपादीयते । न केवलो नापि वर्णान्तरसहितः । अन्ये त्वाहुः । तस्येति कर्त्तरि षष्ठी । एकेनेति च सहयोगे तृतीया । तेनायमर्थः । आदिवर्णसहितो एकारोऽन्येषां मध्यपातिनां वर्णानां ग्राहको भवत्यादिवर्णस्य चेति । अपर-

आहुः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां गृह्णातिरचोच्चारणे वर्त्तते ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति यथा । तेनायमर्थः । तस्मैकेन सहोच्चारणं भवतीति । अथेणः (८.३।७८) षीध्वमित्यत्रेकारेणास्य ग्रहणं न भवतीति कुतोऽवसितम् ? अचि शुधातुभ्रुवां (६।४।७७) योरिति कारोकारयोः संसृज्य निर्देशात् । यदीकारेणास्य ग्रहणं स्यात् ततो लाघवार्थमिणित्वेव निर्दिशेत् । योरिति संसृज्य निर्देशेऽर्धचतस्रो मात्रा भवन्ति । इणिति निर्देशे तिस्रः । तत्र लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद् गरीयांसं प्रयत्नमारभते ततो ज्ञायते नास्य णकारस्येकारेण ग्रहणम् भवतीति । इह तर्हि क्वापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उणादि, १।१) णित्युकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति । उकारादन्यस्य ग्राह्यस्याभावात् । तस्य च स्वरूपेणैव निर्देशात् । ऋस्वमवर्णमित्यादि । प्रयुज्यत इति प्रयोगो धात्वादित्ति । तत्र ऋस्वमवर्णे प्रयोगो संवृतम् । संवृतगुणयोगात् संवृतम् । यथा शुक्लगुणयोगाच् शुक्लः पट इति । दीर्घ-
भुतयोस्तु विवृतत्वमिति । विवृतगुणयोगित्वामित्यर्थः । तथाचाहुः शिच्चा-
कारा विवृतकरणाः स्वरा स्तेभ्य ए ओ विवृततरौ । ताभ्यामपि ऐ औ । एताभ्या मप्याकारः संवृतो ऽकार इति । तेषामित्यादि । तेषां ऋस्वादोनां तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति (१।१।८) सवर्णसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमिह शास्त्रे ऋस्वोऽकारो विवृतगुणोऽभ्युपगम्यते । अन्यथा हि भिन्नत्वात् प्रयत्नस्यासति सावर्णे दण्डाढकमित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति (६।१।१०१) दीर्घत्वं न स्यात् । ननु च सत्यपि विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव ऋस्वभुतयोरकः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये भुतस्यासिद्धत्वात् । नैष दोषः । सिद्धः भुतः स्वरसन्धिष्विति (F) स्वरसन्धिषु भुतस्य सिद्धत्वात् । इतरथा हि भुतप्रगृह्या (६।१।१२५) अचीति प्रकृतिभावविधानं मनर्थकं स्यात् । अत्र च यद्यपि विवृतः प्रतिज्ञायत इत्युक्तं तथापि तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमिति वचनाद् विवृततर इति गम्यते । नहि विवृतस्य विवृततरेण सावर्ण्यमुपपद्यते । प्रयत्नभेदात् । विवृतत्वप्रतिज्ञान-
सामर्थ्याद्वा । अविवृततरस्यापि विवृततरेण सावर्ण्यं भविष्यति । यदीहेत्येता-
वदेवोच्येत तदा प्रत्यासत्तेः प्रकृतत्वाच्चाक्षरसमान्नायिक एव विवृतः प्रतिज्ञायत इति विज्ञायेत । न धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थः । ततः

प्रयत्नभेदादसति सावर्णे आक्षरसमान्नायिकेन तस्याग्रहणादत्वं न स्यात् । तस्मिंश्चासति शास्त्रीत्यत्राक्षरपरिभाषानुपस्थानात् स्थानिनोऽकारस्याच्त्वाभावाच् (७।३।७४) कसामष्टानां दीर्घः श्यनीति दीर्घत्वं न स्यात् । दृषदिति अत्र प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं न स्यात् तस्याज्धर्मत्वात् । नायक इति । अत्र प्रत्ययस्याकारस्यानच्त्वात् तत्रायादेशो न स्यात् । अवनमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्ज्जमित्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । किञ्च अनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारिणासति सावर्णे दीर्घस्य ग्रहणं न स्यात् । तत्र को दोषः ? अस्य (७।४।३२) च्वावितीहैव स्यादीत्वं शुक्लीभवतीति । मालीभवतीत्यत्र तु न स्यात् । यस्येति (६।४।१४८) चेतीहैव स्यादकारलोपः दाक्षिः प्लाक्षि रिति । वालाकिरित्यत्र तु न स्यात् । तस्माद् यावत् किञ्चिद्वर्णमात्रमिह शास्त्रे तस्य सर्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञायत इति प्रदर्शनार्थं शास्त्रग्रहणं कृतम् । ननु च सत्यपि सावर्णे नैवानुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारिण सवर्णानां ग्रहणं सिध्यति । अनणत्वात् । नह्यनुवृत्तिनिर्देशे येऽकारादय स्तेऽणः । किं तर्हि ? ये अक्षरसमान्नाये । जातिपक्षाग्रयाददोष इति चेत् ? न । जातिपक्षे ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानात् नैष दोषः । इह हि व्यक्तिषु द्वयमस्ति । सादृश्यं भेदश्च । तत्र कदाचित् किञ्चित् प्राधान्येन विवक्ष्यते । यदा सादृश्यं विवक्ष्यते तदा तस्य भागस्य सदृशस्य सर्वासु व्यक्तिषु समानत्वात् अशेषव्यक्त्याक्षेपो भवति । भेदस्यापरानृष्टत्वात् । सोऽयं प्रत्याहारे सदृशभागः प्रधान उपदेश इति सर्वासामवर्णव्यक्तीना मनुवृत्तिनिर्देशस्थाना मणत्वमुपपद्यते । कः पुनरस्य सादृश्यस्यावर्णजातेश्च विशेषः ? अयमस्ति विशेषः । एतच्च सादृश्यं ऋक्षास्तेवावर्णव्यक्तिषु वर्तते । न दीर्घप्लुतासु । अवर्णजातिस्तु दीर्घप्लुतास्वपि वर्तते । इति गतमेतत् । अथ कथमेतदवगम्यते अकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायत इत्यत आह तस्येत्यादि । यदि पूर्वं विवृतोऽकारो न प्रतिज्ञायेत ततस्तस्याप्रयोगार्थम् अ अइत्यनेन (८।४।६८) प्रत्यापत्तिं न कुर्यात् । स्वरूपाङ्गि प्रच्युतस्य पुनस्तत्प्राप्तिः प्रत्यापत्तिः । सा कथमविलितस्वरूपस्यैवोपपद्यते ? अथवा यदि विवृतः प्रतिज्ञायते तदा तस्य शास्त्रस्य परिसमाप्तावपि तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यादिति पूर्वपक्षमाशङ्क्याह तस्येत्यादि ।

अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । यथा मशकार्थो धूम इति । तस्य विवृतस्य प्रयोगनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अथवार्थशब्दः प्रयोजनवचनः । तस्येतन्नेन संवृतः प्रतारकमृश्यते । प्रयोगोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । क्रियाविशेषण-त्वान्नपुंसकत्वम् । तदेतदुक्तं भवति । तस्य संवृतस्य स्वरूपात् प्रच्युतस्य प्रयोगनिमित्तं प्रतारापत्तिः करिष्यते यतः शास्त्रपरिसमाप्ती ततो न भवति तथाभूतस्यैवायं प्रयोग इति ।

२ । ऋलृक् ।

तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिरिति । कथं त्रिभिर्ग्रहणं लभ्यते । यदि समुदायानुबन्धः अवयवानुबन्धो न । अथचाऽवयवानुबन्धो न तदा समुदायानुबन्ध इत्येके-नैव ग्रहणं स्यात् । नैष दोषः । प्रतिज्ञया त्वनुबन्धानां व्यवहारः । प्रतिज्ञा तु पौरुषेयी । पुरुषश्चोभयत्र प्रतिज्ञानं कुर्वन् विरमति । विरोधाभावात् । नहि समुदायानुबन्धता अवयवानुबन्धप्रतिज्ञया विरुध्यते । इतरथा न चेतरेति । तस्माद् युक्तमुक्तं त्रिभिर्ग्रहणं भवतीति । एवं सर्वत्र योजनीयम् । इह शास्त्रे वर्णानामुपदेशः प्रयोजनवशात् । लृकारोपदेशस्य न किञ्चित् प्रयोजनं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह अकारादयो वर्णा इति । प्रयुज्यत इति प्रयोगो धात्वादित् । अनन्यत्रभावो विषयार्थः । प्रचुरः प्रभूतः प्रयोगो विषयो येषा मिति बहुव्रीहिः । अथवा प्रयुक्तिः प्रयोग उच्चारणम् । तस्य विषय इति षष्ठीसमासः । तस्य प्रचुरशब्देन बहुव्रीहिः । तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनमिति । सुखेन ज्ञायत इति सुज्ञानम् । एतच्च प्रयोजनं किमर्थम् ? लृकारस्यैवोपदेशे प्रयोजनं पृच्छत इति अस्य वचनस्यावकाशनिरासार्थ-मुक्तम् । यदि ह्येतन्नीचेत लृकारस्यैव तु केवलं प्रयोजनं पृच्छेत इति तदा स्यादस्य वचनस्यावकाशः । लृकारस्तु कृपिस्थ एव प्रयुज्यत इति । तुशब्दोऽकारादिभ्यो विशेषार्थः । स्यादेतत् । कृपिसम्बन्धिनस्तस्य यान्यच्-कार्याणि तदर्थमुपदेशः कर्त्तव्य इत्यत आह कृपेष्टेत्यादि । यद्यसिद्धत्वं ततः किमित्याह तत्र ऋकार एवेत्यादि । लत्वविधानाद् यानीत्यादि । लत्वं विधीयते येन शास्त्रेण तल्लत्वविधानम् । करणे ल्युट् । अथवा

भावे विधि विधानम् । लत्वस्य विधान मिति षष्ठीसमासः । ततः पराणी-
 त्यादि । एतेन लत्वस्य तेषु सिद्धत्वं दर्शयति । पूर्व्वत हि परमसिद्धम् ।
 नतु परस्मिन् पूर्व्वम् । क्लृप्तशिखइति । क्लृप्ता शखा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र
 गुरोरनृत इत्यादिना (८।२।८६) भुतो विधीयते । स चाचक्षे (१।२।२८) त्वेवं
 स्थानिन मुपस्थापयति । लकारस्याच्चनुपदेशादसत्यच्त्वे स न स्यात् । प्रक्लृप्त
 इति । अत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्ज मिति प्रशब्दाकार उदात्तो
 भवति । लकारोऽपि धातुस्वरण उदात्त एव । निष्ठाप्रत्ययस्वरि कृते अनुदात्तं
 पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) पश्चात् सोनुदात्तो भवति । कुगतिप्रादय इति
 (२।२।१०) समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे प्रसक्ते गतिरनन्तर इति
 (६।२।४८) पूर्व्वपदप्रकृतिभावेन प्रशब्द एवोदात्तः । तस्मात् परस्य लकारस्य
 उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति (८।४।६६) स्वरितत्वं विधीयते । तदसत्यच्त्वे
 न स्यात् । तस्याज्धर्मत्वात् । क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । अनचि चेति
 (८।४।४७) अच उत्तरस्य यरो द्विर्वचनं विधीयते । तदप्यनच्त्वे न स्यात् ।
 यदुक्तं क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यत इति तद् विघटयन् प्रयोजनान्तरं दर्शयितुमाह
 यच्चेत्यादि । साधुशब्दोच्चारणशक्तेरन्या शक्तिः अशक्तिः । ततो जात
 मशक्तिजम् । तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यत इति । अर्थभेदेन
 शब्दान्तरत्वात् । शिष्टप्रयुक्तत्वाच्च । तदन्यसाधुशब्दवत् । ननु चानु-
 कार्य्यस्यासाधुत्वादनुकरणस्यासाधुत्वेन भाव्यम् । प्रकृतिवदनुकरणं भव-
 तीति वचनात् । नैतदस्ति । शास्त्रीया हि तत्र प्रकृति राश्रीयते । प्रकृति-
 वदिति च शास्त्रनिबन्धनमेव कार्य्य मतिदिश्यते । नचाशक्तिजमसाधु-
 शब्दरूपं शास्त्रीया प्रकृतिः । नाप्यपशब्दत्वं शास्त्रनिबन्धनं कार्य्यम् । नहि
 शक्यं व्याकरणेनाप्यपशब्दत्वमाख्यातुम् । तस्य साधुशब्दसंस्कारायैव प्रवृत्तत्वात् ।
 तस्मादपशब्दस्याप्यनुकरणं साध्वेव । तत्र तत्स्थस्यापि लकारस्याच्कार्याणि
 न स्युः यद्यच्च तस्योपदेशो न स्यात् । कुमार्ह्यतक इति । अत्राच्त्वे
 सति लकारस्य तत्र परतो यणादेशो भवति । ननुच इको यणचोत्यत्र
 (६।१।७७) संख्यातानुदेशोऽपि लकारोपदेशस्य प्रयोजन मुपपद्यत एव ।
 असति लकारोपदेशे त्रयः स्थानिन अत्वारश्च आदेशाः स्युरिति वैषम्यात्

संख्यातानुदेशो न स्यात् । तस्मात् संख्यातानुदेशोऽपि तस्य युक्तं प्रयोजनम् । नचैतदस्ति । माभूत् संख्यातानुदेशः । असत्यपि तस्मिन् स्थानेनूतरतम इति (१।१।५०) परिभाषया व्यवस्था भविष्यति । इत्संज्ञा तर्ह्यपरं प्रयोजनम् । उपदेशे ह्यसति गन्तुं सृष्टुं गतावित्यादिषु उपदेशेऽजनुनासिकइतीत्संज्ञा (१।३।२) न स्यात् । तस्यां चासत्यां पुषादियुताद्यल्लदितः परस्मैपदेष्विति (३।१।५५) अङ् न स्यात् । नैतदस्ति । असत्यप्युपदेशे अस्मादेव लदितो धातोर्ङ् विधानादित्संज्ञा विधास्यते इति नाह्यु प्रयोजनमुपदेशस्य । तस्मात् पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि । तानि च ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्येत्येतदनाश्रित्योक्तानि । अत्र ह्याश्रिते सत्यसत्यपि लृकारोपदेशे अणुदित् सवर्णस्य चेति ऋकारेण गृह्यमाणेन लृकारस्य ग्रहणादेव सिध्यन्ति ।

३ । ए ओ ङ् ।

अत्र पूर्वांश्चेति नोक्तम् । पूर्वैरस्य ग्रहणासम्भवात् । अथ षिदु-
भिदादिभ्योऽङित्यत्राकारेणास्य कस्माद् ग्रहणं न भवति ? तत्र केचिदाहुः ।
आदिरन्तेन सहेतेत्यत्र (१।१।७१) अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१।६७)
इत्यतोऽप्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते । तेनायमर्थः सम्पद्यते । आदिरन्तेन ग्राहको
भवति नचेत् प्रत्ययो भवतीति । प्रत्ययश्चायम् । तेन ग्राहको न भवति । एवञ्च
सुप्तिङन्त' (१।४।१४) पदमित्यादावपि प्रत्ययो ग्राहको न स्यात् ।
तस्मादनभिधानादिह प्रत्याहारग्रहणं न भवतीति वेदितव्यम् ।
अभिधानलक्षणा हि कृततद्धितसमासा भवन्ति । नच षिदुभिदादिभ्योऽङिति
(३।१।०४) अकारादिप्रत्ययोत्पत्तौ विवक्षितार्थाभिधानं भवति । इह
तर्हि शास इदङ्हलोः (६।४।३४) । ऋट्शो रङि गुण इति (७।४।१६)
चाकारेण प्रत्याहारग्रहणं कस्मान्न भवति ? चिण्सट्शस्य चङ्सट्शस्य
चाङो ग्रहणात् । शास इदङ्हलोरित्यत्र हि भञ्जेश्च (६।४।३३) चिणीत्यनु-
वर्त्तते । ऋट्शोरङीत्यत्रापि णौ चङुप्रधाया ऋश्च इति (७।४।१) । अतो
मण्डूकप्रुतिन्यायेन चङग्रहणमनुवर्त्तते । तेन चङग्रहणेन समानाधिकरणेनाङ्
विशेष्यते । चङ्यङीतीति नचाङ् चङ् भवति । अतिविलक्षणत्वात् । तत्र

सामर्थ्यादिवार्थां गम्यते । परपदार्थेषु हि प्रयुज्यमानाः शब्दा अन्तरेणापि
 इवशब्दप्रयोगमिवार्थं गमयन्ति । यथा अग्निर्माणवको गीर्वाहीक इति ।
 तेनायमर्थो भवति । चङीवाङीति चङ्सट्शोऽङित्यर्थः । कश्च चङ्सट्शोऽङ् ?
 यश्चोः स्थाने विहितः । तथाच चिस्थानिकस्त्रैवाङो ग्रहणं सम्पद्यते । नतु
 प्रत्याहारस्य । एवं शासद्दङ्हलोरित्यत्रापि चिण्ग्रहणेनाङि विशिष्यमाणे
 चिस्थानिकस्त्रैवाङो ग्रहणं वेदितव्यम् । इह तर्हि सनिच इङश्चेति ।
 (२।४।४८) परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य (३।३।२१) इङश्चेति च कस्मादिकारेण
 प्रत्याहारग्रहणं न भवति ? पूर्वत्र तावन्न भवति । इको भलिति (१।२।८)
 किञ्चविधानात् । प्रत्याहारे ह्रितस्मिन् सनि गम्यादेशविधानादिगन्तत्वाभावे
 गुणस्याप्राप्त्या किञ्चविधान मनर्थकं स्यात् । पूर्वत्र तावन्न भवति । यदि हि
 स्यादिक इति ककारिणैव प्रत्याहारं कुर्यात् । नञ्छङन्तादधातोः परस्य
 सनःसम्भवोऽस्ति यतः प्रत्याहारग्रहणं ङकारिणार्थवद् भवति । परत्रापि न
 भवति । वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाहि इकारान्तेभ्यः एरजित्यचा भवितव्यम् ।
 उकारान्तेभ्योऽपि ऋदोरवित्यपा । लृकारान्ता न सन्तेऽत्र । एजन्तानां प्रागिव
 प्रत्ययोत्पत्तेरादेच उपदेशेऽशिति (६।१।४५) इत्यात्वेन भवितव्यम् । अतस्तेऽपि
 प्रत्ययविधानकाले न सन्त्येवेति । ऋकार एक एवावशिष्यते । ततो यदि घञ्
 विधित्सितः अपार्थक्यं प्रत्याहारग्रहणं स्यात् । उरित्येव ब्रूयात् । क्रीङ्जीणां
 (६।१।४८) णावित्यत्रापि क्रीणातिजयत्योः पृथगुपादानाद् इकारेण ग्रहणं
 न भवति । इकारान्तानां मध्ये तयोरेव यथा स्यादिति नियमार्थं पृथगु-
 पादान मिति चेत् ? न । एवमपि ककारिणैव प्रत्याहारं कुर्यात् । एजन्ताना-
 मात्त्वस्य सामान्यलक्षणेनैव सिद्धत्वात् । इङ्धातूः शतक्रच्छिणीत्यत्रापि
 (३।२।१३०) धारयतिना धातुना साहचर्याद् इङिति धातोर्यङ्ग्रहणम् । न
 प्रत्याहारस्येति वेदितव्यम् ।

४ । ऐ औ च् ।

इहादिरन्तेन सहितेत्यनेन सूत्रेणाकारादीनामजित्वेषा संज्ञा विधी-
 यते । सा च यथा इकारादीनां भवति तथा णकारादीनामप्यनुबद्धानां

स्यात् । तेषामपि तत्रोपदेशात् । ततश्च तथा प्रदेशान्तरे इको यणचौत्येव-
मादौ तेषु प्रातिपदिकेषु यथा दध्यत्वेत्यादौ यणदेशो भवति तथा दधि-
णकारीयतीत्यादावपि स्यादित्यभिप्रायेणाह प्रत्याहारित्यादि । कथमज्-
ग्रहणेषु नेति कार्य्यमिति शेषः । अजित्यस्याः संज्ञायाः प्रदेशवाक्येषु ग्रह-
णानि उच्चारणानि अज्ग्रहणानि । तेषु सत्सु णकारादीनां कथमच्कार्य्य-
न भवेत् । भवेदेवेत्यर्थः । आचारादिति । आचरणमाचारः आचार्य्य
प्रवृत्तिः । ततो ज्ञापकान्न भवति । यदयमुणादयो बहुलम् । तृषि
मृषिकृषिः काश्यपस्य । डमो ऋसादचि डमुण् नित्यम् । डसिडसोश्चेति
णकारादिषु परतो यणादेशं न करोति ततो ज्ञापयति । सत्यामप्यच्-
संज्ञायामच्कार्य्याणि न भवन्तीति । अथवा अजित्येषैव संज्ञैषां न भवति
इत्येषः अर्थोऽनया आचार्य्यप्रवृत्त्या ज्ञाप्यते । यदि हि संज्ञा स्यात् आचार्य्य-
स्तेष्वच्कार्य्याणि कुर्यात् । एवं ज्ञापकेन संज्ञाऽभावं प्रतिपाद्य इदानीं
न्यायेन प्रतिपादयितुमाह अप्रधानत्वादिति । अणित्येवमादिकाः संज्ञाः
प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनाय अनुबन्धा उच्चार्य्यन्ते । ततश्च परार्थमुपादीयमान-
त्वादप्राधान्य मनुभवन्ति । इतरे तु स्वार्थमुपादीयन्त इति तेषां प्राधान्यम् ।
तेन तेषामेवाजिति एषा संज्ञा भवति । नानुबन्धानाम् । प्रधानाप्राधान-
सन्निधौ हि प्रधानमेव कार्य्येण सम्बन्ध मनुभवति । नेतरत् । तथाचाह
भाष्यकारः । प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययात् सिद्धमिति । यद्येवमकारस्याप्येषा
संज्ञा न स्यात् । संज्ञाप्रतिपादने तस्याप्यङ्गभावोऽस्त्येव । स्वस्य च
रूपस्येत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् तस्य भवतीतिरदोषः । एतेनानन्तरीक्षेन कारण-
द्वयेन संज्ञाविधानकाले ऽनुबन्धानां सन्निधानमभ्युपेत्य संज्ञाया अभावः
प्रतिपादितः । इदानीं तत्रासन्निहितत्वादेव सा न भविष्यतीति प्रतिपाद-
यितुमाह लोपश्चेतिरादि । बलवानेव बलवत्तरः । स्वार्थे एव तरप् । अल्पात्तर
मिति यथा । अनुबन्धा हि इत्संज्ञकाः । तेन तेषामच्संज्ञायाः प्रागेव
तस्य लोप इति लोपेन भवितव्यम् । तस्य बलवत्त्वात् । तदसतां तेषां कुतः
संज्ञा ? तस्यैवासासतां कुतोऽज्ग्रहणेष्वच्कार्य्यस्य सम्भवः ? बलवत्त्वं तु लोपस्य
परत्वान्नित्यत्वाच्च । संज्ञाशास्त्राच्च लोपशास्त्रं परम् । अतस्तस्यपि परत्वम् ।

कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वम् । कृतायामपि संज्ञायां लोपेन भवितव्यम् ।
 अकृतायामपि । नतु लोपे कृते संज्ञा भवति । संज्ञिनामसत्त्वात् । यद्येवं
 यथा अजन्तःपातिनां णकारादीनामनुबन्धानाम् प्रथमं लोपो भवति तथा
 चकारस्यपि स्यात् । ततश्चाजिति संज्ञा न निष्पद्यते । वचनसामर्थ्यात् तस्य
 प्राग्लोपो न भविष्यति । लुमेऽपि वा तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहितः अकारः
 संज्ञा भविष्यति । अजन्तःपातिनां तु लुप्तानां णकारादीनां नार्हति संज्ञा भवितुम् ।
 इकारादिषु सावकाशत्वात् । इहैते अकारादयो वर्णा अनेकावयवा इत्यन्ते ।
 तस्यादित उदात्तमर्धङ्गत्वम् (१।२।३२) एचोऽ प्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्या-
 दुत्तरस्येदुतौ इति वचनात् (८।२।१०७) । सन्ति च केषाञ्चित् केचिदवयवा
 वर्णान्तरसरूपाः । तद्यथा ऋकारे रेफः । लृकारे लकारः । एकारे च ऐकारिचा-
 कारेकारौ । ओकारे च औकारे च अकारोकारौ । दीर्घेष्वकारादिषु ऋस्वा
 अकारादयः । तत्र य एते ऋकारादिवर्णानामवयवा स्ते किं वर्णग्रहणेन गृह्येरन्
 नवा ? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे अग्ने इह वायो उदकमित्यकः सवर्णे दीर्घत्वं
 प्राप्नोति । प्रणोय आलूयेति ऋस्वाश्रयस्तुक् । एवमादयोऽप्यस्मिन् पक्षे दीषाः
 प्रसजन्ति । ते च भाष्यादवधार्याः । इतरत्र तु नुङ्विधिलादेशविनामेषु-
 ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । नुङ्विधौ तावत् । ऋधु षडौ लिट् । आनुधुतुः ।
 आनुधुरित्यत्र ऋकारे रेफस्य हल्ग्रहणेनाग्रहणात् विहलत्वाभावे तस्मान्नुङ्
 विहल (७।४।७१) इति नुङ् न प्राप्नोति । लादेशविधौ क्लृप्तः क्लृप्तवानिति रेफस्य
 क्लपो रोल इति (८।२।१८) लत्वं न सिध्यति । विनामविधौ मातृणां पितृणा-
 मिति णत्वं न स्यादित्यत आह वर्णेष्वित्यादि । वर्णेषु ऋकारादिषु ।
 वर्णैकदेशा इति रेफादय इति । वर्णात्मभूतत्वज्ञापनार्थमेकदेशा इत्युक्तम् ।
 एतदुक्तं भवति । वर्णानामात्मभूता एकदेशा वर्णैकदेशा इति । यदि ह्येकदेशा-
 इत्येतावदुच्येत ततः कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अर्थान्तरभूता एवैते एकदेशा-
 इति । वर्णैकदेशा स्तूर्यादयोपि सन्तीति तद्व्यवच्छेदार्थमाह । वर्णान्तरसमाना
 कृतय इति । वर्णान्तरवत् समानाकृतिर्येषां ते वर्णान्तरसमानाकृतयः
 अवयवाः । ततोऽन्यैर्वर्णैरनवयवभूतै स्तुल्याकृतय इत्यर्थः । तेष्विति ।
 वर्णैकदेशेषु । तत्कार्यमिति । वर्णान्तरकार्यमकः सवर्णे दीर्घत्वादि ।

किं पुनः कारणं न भवतीत्याह । तच्छायानुकारिणो हीत्यादि । तच्छाया तदाकारः । वर्णान्तराणामकारादीनामाकारमात्रम् । तेऽनु कुर्वन्ति । तत्तुल्यरूपत्वात् । नतु त एव । नहि तदाकारानुकारित्वमात्रेणैव तत्त्वं भवति । तथाहि गवि गवयावयवानुकारिणोऽवयवाः सन्तिः । नच तेषां तत्स्वभावता । किं पुनः कारणं ते तएव न भवन्तीत्याह पृथगित्यादि । प्रयत्नः प्रयतनं स्थानकरणव्यापारः । वर्णान्तरहेतोः प्रयत्नात् पृथगन्येन प्रकारेण यं निर्वर्त्यं निष्पाद्यं वर्णमाचार्या इच्छन्ति । तदेते वर्णा अवयवाः । यदि वर्णाः स्युः प्रयत्नान्तरनिर्वर्त्याः स्युः । नचैवम् । तथाहि समुदायार्था यः प्रयत्नः तेनैव ते निष्पाद्यन्ते । तदेवम् अग्रहणकपक्षमाश्रयतैव ग्रहणकपक्ष- भाविनो ये दोषा स्तेषां प्रसङ्गः प्रतिक्षिप्तः । ननुच ग्रहणकपक्षोपि भाष्ये व्यवस्थापितः । तदनुषङ्गिणां दोषाणां परिहारात् । तत् कस्मात् स परितर्कतः । बहुप्रतिविधेयत्वात् अग्रहणकपक्षे त्वल्यं प्रतिविधेयम् । अतः स एव वृत्तिकारेणाश्रितः । यदि तर्हि न गृह्यन्ते नुडादिविधिषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यतया स्थितमेवेत्यत आह नुड्विधिलादेशविनामेवित्यादि । नुडादि विधिषु यच्चोद्यमापतति ऋकारविषये तस्य प्रतिविधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र नुड्विधौ तावत् ऋकारस्थो रेफः हलग्रहणेन गृह्यते । तेनात्रापि द्विहलोऽङ्गस्य नुड् भवति । आनृधत्तुः । आनृधुरिति । एतत् स्वयमेव वृत्तिकारेण प्रतिपादनं कृतम् । अथ किमयमृकारस्थो रेफो वर्णात्मकः ? नेत्याह । इदानीमेव ह्युक्तम् । तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्त एवेति । ये तर्हि हकारादयो वर्णा अक्षरसमाम्नाये उपदिष्टा स्ते किं वर्णात्मकाः ? नेत्याह । तथाहि हयवरङ्गित्यादौ वक्ष्यति इत्येतान् वर्णानु- पदिश्येति । अथ कथमिदानीं वर्णात्मनां हलां ग्रहणेन ऋकारस्थस्यापि अवर्णात्मनो रेफस्य ग्रहणं भवति ? द्विहलग्रहणं सामर्थ्यादित्यभिप्रायः । तत्र हि तस्मान्नुड्वित्येतावदेव वक्तव्यम् । नचैव मुच्यमाने आटतुराटुरित्यादावपि प्रसङ्गो भवति । अश्रोते श्वेत्यस्य (७।४।७२) नियमार्थत्वात् । अद्विहलो यदि भवति तदाश्रोतेरेव । नान्यस्येति । अस्मातिनिवृत्त्यर्थं तदिति चेत् ? वार्त्तमेतत् । यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यात् नाश्र इत्येवं प्रतिषेधं कुर्यात् । तदेवमन्तराणापि

द्विहल्यग्रहणम् । सिद्धे यद् द्विहल्यग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनम् । द्विहल्
 छायाणुकारिणो हि यथा स्यादिति । यस्याप्येको मुख्यो हल् अपरो ऽवयवस्तत्
 समानाकृतित्वादुपचारेण हल् व्यपदेशार्हः । तस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थः ।
 एतच्च कथं लभ्यते ? यदि हलित्येषा श्रुति स्तत्र हल्छायाणुकारिणामपि
 ऋकारस्थायां रेफव्यक्ती वर्तते । नान्यथा । तस्माद् द्विहल्यग्रहणेन ऋकारस्थो
 रेफोऽपि गृह्यते । अन्यथा द्विहल्यग्रहणं मनर्थकं स्यात् । रेफ इति पर-
 प्रसिद्धा तत्रोक्तम् । वर्णग्रहणवादिनां हि ऋकारभागोऽपि रेफ इति प्रसिद्धः ।
 सादृश्यादेवमुक्तम् । भवति हि सादृश्यादतस्मिन्नपि तद्व्यपदेशः । यथाग्निः
 माणवक इति । अथवा रादिफ इत्यत्र (३।३।१०८ वा) वर्णात् कार
 (३।३।१०८ वा) इत्यतो वर्णादिति नानुवर्तते । तेनावर्णात्मिकादपि रादिफो
 भवति । बहुलवचनाद्वा । अतएव लृकारस्थात्तृकारसरूपादवयवाद् अवर्णात्म-
 नोपि कारप्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । लादेशविधावपि र इति सामान्य
 मुपादीयते । तेन यः केवलो रेफः यश्च ऋकारस्थः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् ।
 ल इत्यपि सामान्यमेव । ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने केवल एव
 लकार आदेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लृकारः ।
 तथाच लुटि च लृप (१।३।८३) इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते इति ।
 एतत् कपो रो ल (८।२।१८) इत्यत्र स्वयमेव वृत्तिकृता प्रतिपादितम् ।
 र इति सामान्यमुपादीयत इति । वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्य यत् सामान्य-
 मवर्णात्मिकायां वर्णात्मिकायाश्च रेफव्यक्ती वर्तते । यतस्तयोः वर्णत्वावर्णत्व
 भेदभिन्नयोरपि र इति शब्दप्रत्ययौ अभिन्नौ भवतः । तावुपादीयेते । नतु वर्णा-
 त्मिकैव रेफव्यक्तिः । तेनेति । सामान्योपादानेन द्वयोरपि ग्रहणं भवतीति ।
 तस्य सामान्यस्य द्वयोरपि सद्भावात् । ल इत्यपि सामान्यमेवेति । उपादी-
 यते इत्यपेक्षते । अत्रापि यश्च केवलो लकारः यश्च लृकारस्थः तयोर्द्वयोरपि
 ग्रहणं मिलितवृत्तव्यं स्यात् । पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम् । ततोऽय
 मित्यादि । यत एवं द्वयोरपि रेफलकारयोः ग्रहणं तस्मात् केवलस्य रेफस्य
 स्थाने लकारोऽयमादेशः विधीयते । अन्तरतमत्वादृकारस्यापि लृकारः ।
 ननु च सत्यपि द्वयोरपि ग्रहणे ऋकारस्थः स्थाने लृकारो भवतीत्येतत् कुतो

लभ्यते ? नहि ऋकारस्थो रेफः ऋकारो भवति । किं तर्हि ? तदवयवः ।
 नापि लृकारस्थो लकारः लृकारो भवति ? किं तर्हि ? तदवयवः । तत्र
 द्वयोरपि ग्रहणे सति ऋकारस्थस्यापि रेफस्य लृकारस्थो लकारः वर्णैकदेश-
 तयान्तरतमो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते । नतु ऋकारस्य हि स्थाने लृकारो
 भवतीत्येतस्य चोद्यस्यापाकरणार्थं मेकदेशविकारद्वारेणेत्युक्तम् । तदेकदेश
 ऋकारस्यावयवो रेफस्तस्य विकारः लृकारावयवो लकारः । अथवा एकदेशः ।
 अथवा एकदेशलृकारस्थो लकारः । स एव विकारः । ऋकारस्थस्य रेफस्य
 स एव एकदेशविकारः । द्वारं मुखं सुपाय इतियावत् । तेन समस्तस्यैव
 ऋकारस्य स्थाने समस्त एव लृकार आदेशो विधीयते । यदि हि ऋकारलृ-
 काराभ्यां तत्स्थयोश्च रेफलकारयोः पृथग्भावः सम्भवेत् तदा ऋकारैक-
 देशस्य रेफस्य केवलस्य लृकारैकदेशो लकारः केवलः शक्यते विधातुम् ।
 नच तयोस्ततः पृथग्भावः सम्भवति । तस्माद् यथोक्तेन प्रकारेण ऋकारस्य
 लृकारादेशो विधीयते । अनन्तरोक्तस्यार्थस्य दृढीकरणाय तथाचेत्यादेरुप-
 न्यासः । यत एवमेकदेशद्वारेण ऋकारस्य स्थाने लृकार आदेशो विधी-
 यते । एवञ्च सति लुटि च क्लृप इत्येवमादयो (१।३.८३) निर्देशा उपपद्यन्ते ।
 नान्यथा । आदिशब्देन ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः (३.१।११०) । तासि च
 क्लृप (७।२।८०) इत्येतयो निर्देशयो ग्रहणं । विनामविधावपि ऋवर्णाच्चेति
 वक्तव्यं मित्युक्त्वा रश्नुतिसामान्यनिर्देशाद्वा सिद्धम् । अवर्णभक्त्या च व्यवधाने
 णत्वं भवतीति क्षुभादिषु नृनमनदप्रोतिग्रहणं णत्वप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् । अथवा
 ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेव तेन ज्ञाप्यत इति वृत्तिवृत्ता स्वयमेव
 प्रतिविहितम् । रश्नुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धम् इति । र इति श्रुतिः
 ररूपलक्षिर्यस्य स रश्नुतिः रेफः । तस्य केवलस्य ऋकारस्थस्य च वर्णत्वावर्ण-
 त्वकृतभेदं परित्यज्य यत् सामान्यं रेफमात्रं तदिह निर्दिश्यते । नतु वर्णात्मि-
 कैव रेफव्यक्तिः । तेन सिद्धं तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम्
 इत्यादावपि णत्वम् । ऋकारेऽपि तस्य रश्नुतिसामान्यस्य विद्यमानत्वात् ।
 स्यादेतत् ऋकारे तयो वर्णावयवाः । तन्मध्ये रेफोऽहमात्रात्मा । तत्र
 रश्नुतिसामान्यस्य निर्देशेनैव सिध्यति । यासौ रेफात् पराऽवर्णभक्ति

स्तया व्यवधानादित्यस्य चोद्यस्य परिहाराय उत्तरो ज्ञापकग्रन्थः । यदयं
क्षुभादिषु एत्वप्रतिषेधाय नृनमनशब्दं त्प्रोतिशब्दश्च पठति तेनैतज्-
ज्ञाप्यते ऽवर्णभागव्यवधानेऽपि एत्वं भवतीति । अन्यथा हि तत्र तयोः पाठो
ऽनर्थकः स्यात् । प्राप्तप्रभावात् । प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधानां । यद्यपि
वर्णात्मिकैव रेफव्यक्ति निर्दिश्यते तथापि सिद्धमिति दर्शयितुमाह
अथवेत्यादि । पूर्वसूत्रोपात्ताद्रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् परयाऽवर्णभक्त्या
व्यवहितादपि एत्वं भवतीति ज्ञापितम् । इदानीं तु सूत्रानुपात्तादृकारा-
दव्यवहितादेवेत्येष विशेषः । अपरे तु सर्वाख्येतानि प्रतिविधानानि वर्णक-
देशग्रहणकपक्षमाश्रित्य विहितानीत्याचक्षते । एतच्चासम्यक् । यं हि
पक्षमाश्रित्य नुङ्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् इत्युक्तं तत्रैव
प्रतिविधातुं युक्तम् । अन्यथा ह्यग्रहणकपक्ष मभ्युपेत्य ग्रहणकपक्षेऽपि
प्रतिविधानं कुर्वता वृत्तिकारेणाकौशलमेव केवलमात्मनः प्रकटितं स्यात् ।

५ । ह य व र ट् ।

तस्य ग्रहणं भवत्येकेन शृङ्खोटी (८।४।६३) त्यकारिणेति । अत्र शृङ्खोटी-
त्येतत् प्रदेशवाक्योपलक्षणं द्रष्टव्यम् । एवंजातीयकेषु निर्देशेष्वकारिण ग्रहणं
भवति । नतु वर्णान्तरेणेत्यत्रायमर्थोऽभिप्रेतः । नत्वत्रैव सूत्रे अकारेण
ग्रहणं भवतीति । अट्कुप्याङ्नुम्व्यवायेऽपीति (८।४।२) दीर्घादटी
(८।३।९) त्यत्राप्यकारिण ग्रहणस्येष्टत्वात् । अथ लुङ्लङ्लृङ्क्षुडुदात्त
(६।४।७१) इत्यत्राप्यकारिण ग्रहणं कस्मान्न भवति । प्राक्सितादङ्-
व्यवायेऽपीति (८।३।६३) वचनात् । प्रत्याहारे ह्येतस्मिन्नकारादीनां
योऽन्यतमस्तेनालीन्यपरिभाषयाहान्तरस्य भवितव्यम् । प्रत्येकमट्संज्ञकत्वात् ।
प्रत्येकमेवाकारादीनामादेशत्वात् । तथा चान्यग्रहणेन ग्रहणादङ् व्यवधानं
नोपपद्यते । अथ प्रत्येकमप्यसंज्ञकत्वे समस्तानामप्यादेशभावः प्रकल्प्यत ।
एवमनेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यात् । तथाच स्थान्यपि सकारो न स्यादिति
कस्य केन व्यवधानान् मूर्धन्यो भवेदु अभ्युपगोदित्यत्र ? अथाहं धातुकस्येङ्-
वलादे (७।२।३५) रित्यत्रेकारिणास्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? तत्र विदित

इति चेति (५।१।४३) निर्देशात् । प्रत्याहारे ह्येतस्मिन् नादेः परस्येति (१।१ ५४) इकारादीनामन्यतमस्तकारस्यादेशः स्यात् । तथाच विदितमिति रूपं नोपपद्यते । अथ दीधीविवीटामि (१।१।६) त्यत्रापीकारेण ग्रहणं कस्मान्न भवति ? जयति सन्धवत्यवहरतीत्येवमादि (४।४।२, ५।१।५२) निर्देशात् । प्रत्याहारे ह्येतस्मिन् गुणप्रतिषेधादेवमादयो निर्देशा न सम्भवेयुः । यकारात् परस्य रेफस्योपदेशे सति यो दोषस्तुमुञ्जावयितुकाम आह अयमित्यादि । परोपदेशस्तु वल्यन्तर्भावाज्जीवरदानुक् जीरदानुः । गोधाया द्रक् (४।१।१२८) गौधेर इत्यत्र लोपो व्योर्वलीति व्योर्लोपो यथा स्यात् । रल्ग्रहणे च वकारस्य ग्रहणं माभूदित्येवमर्थश्च । यदि हि वकारात् पूर्वो रेफ उपदिश्येत रलो वुपधादलादेः संश्वेति (१।२।२६) देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र कित्त्वं वा स्यात् । ननु च क्रियमाणेऽपि रस्य यकारात् परोपदेशे प्राप्नोत्येव वकारस्य रल्ग्रहणेन ग्रहणम् । जशामपि मध्ये तस्योपदेशात् । नैतदस्ति । उभयोर्भिन्नगुणनिष्पाद्यत्वाद् भेदस्य सिद्धत्वात् । यथोक्तम् । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं वर्णमिच्छन्तीति । अन्तःस्यात्वेनेषत्पृष्टकरणत्वादितरस्य च स्पर्शत्वेन स्पृष्टकरणत्वात् । अयञ्च दन्तगोष्ठयो वकारः । यस्तु जवगडदशिष्यते स ओष्ठयो वेदितव्यः । ननु च वकारेण व्यवधानान्नायं यकारात् परः । किं तर्हि ? वकारात् पर इति तत् किमुच्यते यकारात् पर इति ? व्यवधानेऽपि परशब्दो वर्त्तते । यथा बाल्यात् परं वृद्धत्वमित्यदोषः । अत्र यौवनेन व्यवहितेऽपि वृद्धभावे परशब्दस्य वृत्तिः । यदि यकारात् पर उपदिश्यते ततः किमित्याह तस्य यर्ग्रहणेनेत्यादि । यरित्यस्याः संज्ञाया ग्रहणेनोच्चारणेन । तथा ययित्यस्याः संज्ञाया ग्रहणेनोच्चारणेनेत्यर्थः । अथवा यरां संज्ञिनां ग्रहणेनोपादानेन । ययां संज्ञिनां ग्रहणेनोपादानेनेत्यर्थः । ग्रहणे सतीति उपादाने सति । तदग्रहणेन तु तदग्रहणम् । तस्यापि तत्संज्ञकत्वात् । तदन्तर्भावात् च । स्वनयतीत्यत्र ऋटुरषा मूर्धन्या इति तुल्यस्थानत्वाद् रेफस्य नकारे परे परसवर्णे णकारादेशो भवति । विशेषानभिधानात् । ननुचैवं सति स्थानेन्तरतमपरिभाषा बाध्येत । न हि रेफस्यान्तरतमो णकारः । प्रयत्नभेदात् । नैतदस्ति । व्यक्तिः पदार्थ इत्येतच्च

दर्शनमाश्रित्य चोद्यते । तेन स्थानेन्तरतमपरिभाषया बाधा नाशङ्कनीया ।
यत्र ह्यन्तरतमोऽन्तरतमश्च विद्यते तत्र तस्या व्यापारः । नचैहान्तरतमोऽस्ति
यस्माद् व्यक्ती पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणं प्रवर्त्तते । आनन्त्यात् तु सर्वाणि
लक्षणानि नोच्चार्यन्ते । तत्र यदेतद्विषयं लक्षणं तत् प्रयत्नभेदादनन्तर-
तमोऽपि एकारे यदि न प्रवर्त्तते तदा तस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । तस्माज् जातौ
पदार्थे इयं परिभाषा वेदितव्या । न तु द्रव्ये । मद्रुद्रदभद्रुद्र इति ।
अचो हकारादुत्तरोऽयं रेफः यर् भवतीति द्विवचनं प्राप्नोति । अचो
रहाभ्यां हे (८।४।४६) इत्यत्र यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको (८।४।४५)
वेत्यतो यरित्यनुवर्त्तते । तत्र द्विवचने सति द्वयोः रेफयोः श्रवणं स्यात् ।
रो रीत्येकस्य (८।३।१४) लोपो भविष्यतीति चेत् ? न । लोपे कर्त्तव्ये
द्विवचनस्यासिद्धत्वात् । हलो यमां यमि लोप (८।४।६४) इत्यनेन तर्ह्येकस्य
लोपो भविष्यति । सिद्धं ह्यस्मिन्नोपे द्विवचनम् । एवमपि पक्षे द्वयोः
रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । तत्र हि भयो होऽन्यतरस्यामित्यतो (८।४।६२)
ऽन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्तते । अथापि तन्नानुवर्त्तते एवमपि द्विवचन-
विधानसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति । अन्यथा हि द्विवचनविधानमनर्थकं
स्यात् । कुण्डं रथेनेति । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं (८।४।५८) इति
तदन्यस्य परसवर्णस्यासम्भवादु रेफस्य रेफएव परसवर्णः स्यात् । रेफोष्मणां
सवर्णा न सन्तीति रेफोऽपि रेफस्य सवर्णा न भवतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम् ।
वर्णान्तरापेक्षया तदुक्तम् । वर्णान्तराणां यथायोगमतुल्यस्थानप्रयत्नत्वात् ।
रेफव्यक्तीनां तु परस्परापेक्षया सावर्ण्यमस्येव । तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात् ।
अन्ये तु ययि रेफे अनुस्वारस्य परसवर्णो एकारः स्यात् । तुल्यस्थानत्वा-
दिति वर्णयन्ति । एतच्चायुक्तम् । न हि स्थानमात्रतुल्यतया सवर्णा
भवति । किं तर्हि ? तुल्यस्थानतया तुल्यप्रयत्नतया च । नच रेफस्य
एकारस्तुल्यप्रयत्नः । रेफस्थेषत्पृष्टत्वात् । एकारस्य च स्पृष्टत्वात् । एवं
व्यक्तिपदार्थमाश्रित्य परेण चोदिते जातिपदार्थमाश्रित्य परिहारं वक्तुकाम
आह । नैष दोष इत्यादि । आकृताविति जातावित्यर्थः । केषाञ्चिज्जातिः
पदार्थः । केषाञ्चिद्द्रव्यम् । पाणिनेस्तुभयम् । लक्ष्यानुरोधात् । तत् क्वचित्

किञ्चिदाश्रीयते । तत्र जातौ पदार्थ आश्रीयमाणे जातिरेव शब्देनाभिधीयते ।
 नान्तरीयकत्वात् तु तदाधारा व्यक्तयः प्रतीयन्ते । जातेराधारमन्तरेण
 प्रत्येतुमशक्यत्वात् । एतस्मिन् दर्शने तस्यास्तु जातेः स्थानित्वमादेशत्व' परत्व-
 मव्यवहित्वमित्यादयो धर्माः शब्दसंस्कारोपयोगिनी व्यक्तिद्वारकाः । तेन
 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको (८।४।४५) वेत्येवमादिलक्षणं प्रवर्त्तमानं जाति-
 मतीषु व्यक्तिषु एव प्रवर्त्तते । तत्र प्रवर्त्तेर्जातौ प्रवृत्तं भवति । नच
 तास्तु व्यक्तिषु जातिं प्रति कासाञ्चिदासक्तिर्विप्रकर्षा वा यतः क्वचिदेव
 प्रवर्त्तते । न सर्वत्र । सम्बन्धस्याविशिष्टत्वात् । तस्मात् तत्र प्रवर्त्तमानं
 यत्र वचनान्तरेण न्यादेन वा न बाध्येत तत्र सर्वत्रैव प्रवर्त्तते ।
 एवञ्च प्रवृत्तं समुदाये प्रवृत्तं भवति । सङ्गदिति एकवारम् । न पुनः
 पुनः । सङ्गत्प्रवृत्तैरेव लक्षणस्य च चरितार्थत्वात् । एतस्मिन् दर्शने
 यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्येतल्लक्षणं कथं प्रवर्त्तते ? किमविशेषेण
 सर्वेष्वेव जातिमत्सु पदार्थेषु प्रवर्त्तते ? उत विशेषेण केषुचिदेव ?
 यद्यविशेषेण स्यात् स दोषस्तदवस्थ एव । अथ विशेषेण वाच्यस्त्वर्हि
 सविशेष इत्यत आह यरोऽनुनासिक इत्यादि । एतेन स्थानेनन्तरतमपरि-
 भाषाया उपस्थानात् तद्वशेनान्तरतमेष्वेव प्रवर्त्तते । नान्येष्विति दर्शयति
 तदनेनेत्यादि । यत एवान्तरतमेष्वेव प्रवर्त्तते तस्मादनेन लक्षणेन गकारादीनां
 येऽन्तरतमाः स्थानगुणाभ्यामुभाभ्यामपि ते ङकारादयोऽनुनासिका विहिताः ।
 यथास्वमिति । यथाक्वीयमिति । ये येषामन्तरतमास्ते तेषां विहिता
 इत्यर्थः । गकारादीनामिति । आदिशब्देन जकारादीनां ग्रहणम् । ङकारादय
 इत्यत्रापि आदिशब्देन जकारादयोऽनुनासिका गृह्यन्ते । तत्र स्थानतो गुण-
 तश्चान्तरतमाः । तद्यथा गजडद्वानां यथाक्रमं ङङ्गणनमाः । तथाहि
 अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्या इति गकारङकारयोस्तुल्यं कण्ठः स्थानम् ।
 इचुयशास्तालव्या इति जकारजकारयोस्तालु । ऋटुरषा मूर्धन्या इति
 ङकारणकारयो मूर्ध्ना । लृतुलसा दन्त्या इति दकारनकारयोर्दन्तः ।
 उपपङ्क्तानीया ओष्ठ्या इति वकारमकारयोरोष्ठः । गुणस्तु सर्वेषामिवैषां
 तुल्यः । स्पृष्टं करणं स्पर्शाणामिति वचनात् । कादयो मावसानाः स्पर्शाः ।

ये तु न स्थानतो नापि गुणत इति । अन्तरतमा इत्यपेक्षते । ते सर्वे निवर्त्तिता इत्यनेन वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अविधानमेवैषां निवर्त्तनम् । स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वेति । तत्राप्यन्तरतमा इत्यपेक्षते । पूर्ववच्च सम्बन्धः । तत्र नापि स्थानतो नापि गुणतोऽन्तरतमा अनुनासिकाः । ते यथा गजडानाम् । यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चापि । ते तेषां स्थानगुणाभ्यामनन्तरतमा एव । सानुनासिकग्रहणं तु यरोनुनासिके इत्यादौ (८।४।४५) सूत्रेऽनुनासिकस्यादेशत्वेनोपादानात् । तत्र गकारयकारयोर्यथाक्रमं कण्ठतालुस्थानत्वात् स्थानत आन्तरतम्यं नास्ति । जकारलकारयोस्तालुदन्तस्थानत्वात् । डकारवकारयोर्यथाक्रमं मूर्धदन्तोष्ठस्थानत्वात् । गुणतोऽपि तेषां नास्त्यान्तरतम्यम् । गकारादीनां सृष्टकरणत्वात् । यकारादीनामीषत्सृष्टकरणत्वात् । ईषत्सृष्टकरणमन्तःस्थानामिति वचनात् । अन्तस्था यरलवाः । स्थानमात्रेणान्तरतमा अनुनासिकाः । तद् यथा जदवानां यँलँवाँः सानुनासिकाः । अत्र जकारस्य यकारस्तुल्यस्थानम् । तयो स्तालुस्थानत्वात् । दकारस्य लकारः । तयो र्दन्तस्थानत्वात् । वकारस्य वकारः । उभयो रोष्ठस्थानत्वात् । यद्यप्यन्तःस्थस्य वकारस्य दन्ताः स्थानमधिकं तथापि यत्र तयो तुल्यस्थानमोष्ठः तत्कृतमान्तरतम्यमस्येव । उकारौकारवत् । उकारस्य ओष्ठस्थानम् । ओकारस्य तु कण्ठोऽपि । ओ औ कण्ठोष्ठाविति वचनात् । तथापि यत् तयो तुल्यं स्थानं ओष्ठस्तत्कृत मान्तरतम्यं भवत्येव । यथा च तयोरिकस्य स्थानाधिक्येऽपि आन्तरतम्यं तथा वकार वकारयोरपि । गुणमात्रेणान्तरतमाः यथा जवडानां ङणनाः । सर्वेषां पृष्ठतागुणत्वात् । स्थानत स्तेषामान्तरतम्यं नास्ति । जवडानां यथाक्रमं ताल्वोष्ठमूर्धस्थानत्वात् । ङणनानान्तु कण्ठमूर्धदन्तस्थानत्वात् । इतीत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यत एवं स्थानगुणाभ्यां येऽन्तरतमास्त एवानेन विहिता अन्ये तु सर्वे निवर्त्तिताः तस्मात् स्थानमात्रेणान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । स्थानमात्रेणान्तरतमत्वं चोभयो र्मूर्धस्थानत्वात् । गुणत स्वान्तरतम्यं नास्ति । सृष्टतादिगुणभेदाच्च । रेफस्य यरन्तर्भावे सतीति । यत्कार्यप्राप्तेरयं हेतुः । यत्कार्यं प्राप्तमिति द्विर्वचनमित्यर्थः । तच्च यरन्त

र्भावाद रेफस्य प्राप्नोति यथान्येषां यराम् । तदित्यादि । रेफस्य द्विर्वचनं प्रति निमित्तभावः साक्षाच्छिष्टः प्रत्यक्षविहितः । अचो रहाभ्यामिति (८।४।४६) साक्षाद् रेफं निमित्तत्वेनोपादाय द्विर्वचनविधानात् । यरकार्यन्तु यरन्तरभावादनुमितम् । प्रत्यक्षानुमितयोश्च प्रत्यक्षं वलीय इति साक्षाद् विहितेन निमित्तभावेन रेफस्य द्विर्वचनं बाध्यते । तद् यथा ब्राह्मणा भोज्यन्ताम् । माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति । अत्र हि साक्षाद्विहितेन परिवेषणम् प्रति साधनभावेन माठरकौण्डिन्ययो ब्राह्मणत्वाद् योऽनुमितो भोजनं प्रति साधनभावः स बाध्यते । यद्येवं दध्युदकादिषु दोषः । इको यणचौत्यत्र ह्यजन्तर्भावादिको यणादेशं प्रति निमित्तभावोऽनुमीयमानः । यणादेशस्तु साक्षाच्छिष्टः । इक इति साक्षादिकं कार्यिणमुपादाय विधानात् । ततश्च साक्षाच्छिष्टेन तेन निमित्तभाव इको बाध्यते । तत्र व्यक्तेः पदार्थस्याश्रितत्वाददोषः । व्यक्ती पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणं प्रवर्त्तत इत्युक्तम् । तत्र यदि यणादेशेन निमित्तभाव इको बाध्येत यद् दध्युदकादिविषयं लक्षणं तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति लक्षणसामर्थ्यान्निमित्तभावो न बाध्यते । इह पुनर्जातिः पदार्थ आश्रितः । तत्र जातेरेकत्वादचो रहाभ्यामिति लक्षण मध्येकमेव । तच्चाहः मर्कडेत्यादौ चरितार्थम् । अतो यद्यपि मद्रङ्गदादौ द्विर्वचनं न विदधाति तथापि न भवति वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति न विरुध्यते । रेफ इति । इतिकरणेनानन्तरोक्तस्यार्थस्य द्विर्वचनाभावं प्रति हेतुभावो द्योत्यते । अनुस्वारस्येत्यादि । न केवलं यरोनुनासिकोऽ (८।४।४५) नुनासिको वेल्येतदन्तरतमं सकृदेव प्रवर्त्तमानं विदधाति अपित्वनुस्वारस्य ययि परसवर्णं (८।४।५८) इत्येतदपि इतःपि शब्दस्यार्थः । स्यादेतत् । यद्यप्यन्तरतमं विदधाति तथापि भवितव्यमेवात्र रेफेण परसवर्णेन । तस्याप्यन्तरतमत्वादित्यत्र आह नचेत्यादि । नच रेफस्य सवर्णोऽस्तीति सम्बन्धः । किंविशिष्टो नास्ति ? अनुस्वारान्तरतमः । अनुस्वारस्य सदृशतम इत्यर्थः । इति हेतोर्न भवति कुण्डं रथेनेत्यत्र परसवर्णः । कथं पुनरनुस्वारान्तरतमः । सवर्णो रेफस्य नास्ति ? उच्यते । रेफस्य रेफ एव सवर्णः । नान्यो वर्णः । स चानुस्वारस्यान्तरतमो न भवति । स्थानभेदाद् गुणभेदाच्च । रेफस्य हि मूर्धा स्थानम् । अनुस्वारस्य

पुनरनुस्वारयमा नासिक्या इति वचनाद् नासिका । गुणोऽपि रेफस्येषत्-
सृष्टता । अनुस्वारस्य तु स नास्ति । अन्तःस्थानामिव ह्ययमसाधारणो
गुण इत्यते । नान्येषाम् । यद्यपि वर्गाणां तृतीयचतुर्थी अन्तःस्था हका-
रानुस्वारौ च यमौ च तृतीयचतुर्थी नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना
घोषवन्तश्चेति बाह्यप्रयत्नाख्येन गुणेन संवृतकण्ठत्वादिना अनुस्वारान्तरतमो
रेफः सवर्णः सम्भवति तथापि न गुणमात्रेणान्तरतममेतल्लक्षणम् परसवर्णं
विधातुं सुत्सहते । यत्र स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्तत्रानुस्वारस्य परसवर्णाः
सन्ति । शङ्कितः कुण्ठित इत्यत्र चरितार्थत्वात् । अत्र स्थानतोऽप्यनु-
स्वारस्य नासिकास्थानस्य ङणावन्तरतमौ । तयोरपि नासिकास्थानत्वात् ।
जमङ्गनाः स्वस्थाना नासिकास्थानाश्चेति वचनात् । गुणतोऽपि । तेषाम्
पूर्वोक्तैरनुस्वारगुणैरनुगतत्वात् । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात् ।
अनेन हि वर्गाणां तृतीयचतुर्थी इत्यादिना ग्रन्थेन ये ऽनुस्वारसाधारणा
वर्गतृतीयानां गकारादीनां गुणा उक्ता स्ते ङकारादीनां निर्दिश्यन्ते ।
गुणमात्रेणाप्यन्तरतमं विदध्याद् रेफं यद्यसकृत् प्रवर्तते तत् । माम्भूत् पुनः
पुनः प्रवृत्ति रपार्थिकेति कृत्वा । न चासकृत् प्रवर्तत इत्युक्तम् । उरः
केणेत्यादि । उरः कायति । उरः पाति । कै गै शब्दे । पा रक्षणे ।
इत्याभ्यामातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । आतो लोप इटि चेत्याकार
(६।४।६४) लोपः । उपपदसमासः । सुब्लुक् । ससञ्जुषो (८।२।६६)
रुः । तस्य स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः (८।३।१५) । कुप्पोः = क = पौ
चेति (८।३।३७) यथायोगं विसर्जनीया वुपश्चानीयजिह्वामूलीयौ ।

६ । लक्षणम् ।

अयं णकारो द्विर्बध्यते । पूर्वतश्चैवं परतश्चैवम् । तत्रेणग्रहणेष्वण-
ग्रहणेषु च संदेहो भवति । किं पूर्वेण स्युः परेण वेति । अतस्तदपनयनार्थ-
माह । इणग्रहणानीत्यादि । तत्र यथा सर्वाणीणग्रहणानि परेण णकारेण
गृह्यन्ते तथा अइउण् इत्यत्र प्रतिपादितम् । अणग्रहणानि तु यानि
परेणापि सम्भाव्यन्ते तानि पूर्वेण प्रतिपाद्यानि । कानि पुनस्तानि ? द्रुलोपि

पूर्वस्य दीर्घाऽणः (६३।१११) । केऽणः (७।४।१३) । अणोऽप्र-
 गृह्यस्थानुनासिकः (८।४।५७) । उरण् रपरः (१।१।५१) । इत्येतेषु
 सूत्रेषु यान्यण्यहणानि । तत्र पूर्वस्मिं स्तावत् सूत्रे दृढादिषु वृद्धशब्द
 पाठो ज्ञापको न परेणाण्यहण मिति । यदि हि परेण स्याद् वृद्ध इति रूपं
 न स्यात् । ततश्च दृढादिषु वृद्ध इति पाठो नोपपद्यते । वृद्ध उद्यम
 इत्यस्य निष्ठायां ढत्वधत्वढलोपेषु कृतेषु वृद्ध इति रूपं भवति । किञ्च
 दीर्घश्रुत्या तत्राचश्चेति (१।२।२८) सन्निधापिते सत्यच एव दीर्घत्वेन
 भवितव्यम् । तथाच यदि परेणान्तःपातिनामप्यचां दीर्घत्वमभिमतं
 स्याद् असन्देहार्थं मज्ज्यहणमेव कुर्यात् । अथवा तदपि न कुर्यात् ।
 अचश्चेत्यस्मादेव (१।२।२८) सर्वाचां दीर्घत्वसिद्धेः । तस्मादण्यहणसामर्थ्यात्
 पूर्वेणाण्यहणं विज्ञायते । केऽण (७।४।१३) इत्यनेनापि के परतो
 हलामणामसम्भवादचामेव ऋस्वो विधीयते । तत्र यदि सर्वेषामचां ऋस्वत्व-
 मभीष्टं स्याद् असन्देहार्थं मज्ज्यहण मेव कुर्यात् । अथवा तदपि न
 कुर्यात् । ह्रस्वग्रहणेनोपस्थापितादचश्चेत्यस्मादेवाभिलषितार्थसिद्धेः । तृतीये-
 नापि सूत्रेण पदान्तस्याणोऽनुनासिको विधीयते । नच पदान्ता हलोऽणः
 सन्तीत्यचामेवानुनासिको विधेयः । तत्र यदि सर्वेषामचामनुनासिको
 विधित्सितः स्याद् असन्देहार्थं मज्ज्यहणमेव कुर्यात् । अथवा तदपि न
 कुर्यात् । अथएव हि प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । न हलः । तत्र नजिव युक्तन्या-
 येन प्रगृह्यप्रतिषेधात् तत्सदृशस्याच एव कार्यं विज्ञास्यते । तस्मात्
 तत्राप्यण्यहणसामर्थ्यात् पूर्वैवाण्यहणं प्रतीयते । उरण् रपर (१।१।५१)
 इत्यत्रापि होढप्रशास्तृणामिति (६।४।११) निर्देशो ज्ञापयति नेह परेणाण्य-
 हणमिति । परेणाण्यहणे सति नामीति रपरो दीर्घः स्यात् । तथाच
 प्रशास्तृणामिति निर्देशो न स्यात् । किञ्च नच रेफादन्य ऋकारस्य स्थाने
 हलोऽणः कचिच्छास्त्रे विधीयन्ते । तथाहीको यणचीति रेफः स्यात् । नच
 ऋकारस्य स्थाने कर्त्तर्यमित्यादौ रेफे रेफपरे अरेफपरे वा विहितं
 कश्चिद्विशेषः । कृते हि रपरे तत्रैकस्य रेफस्य रो रीति (८।३।१४) लोपेन
 भवितव्यम् । तस्मादेतदप्यण्यहणं परेण णकारेण भवदजर्थमेव स्यात् । तत्र

यदि सर्वेषामचां स्थाने विधीयमानानां रपरत्व मिष्टं स्याद् असन्देहार्थमज्-
ग्रहणमेव कुर्यात् । तदेवमेतदण्ग्रहणं पूर्वेणैव णकारेण भवतीति निश्ची-
यते । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१।६८) इत्येकमनेनेति । अत्र च
उर्ऋदिति (७।४।७) ऋकारस्य तपरकरणं लिङ्गम् । तद्धि ऋकारेण
सवर्णानां ग्रहणे सति अचीकृतदित्यत्र दीर्घस्य स्थानिन आन्तरतस्याद् दीर्घां
मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि चाणुदिदित्यादौ पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं
स्यात् तदा ऋकारोऽनण्त्वात् सवर्णानां ग्राहको न स्यात् । ततश्च दीर्घस्यापि
स्थानिनो यथाश्रुतेन ह्रस्वेनैव भवितव्यमिति तपरकरणं न कुर्यात् । व्यावर्त्त्या-
भावात् । कृतञ्च । ततो गम्यते परेण णकारेणाण्ग्रहणमिति । ननु च सत्यपि
परेण णकारेणाण्ग्रहणे उर् ऋदित्यत्र (७।४।७) नैव सवर्णानामृकारो
ग्राहक उपपद्यते । भाव्यमानत्वात् । भाव्यमानेनाणा सवर्णानां ग्रहणं
नेति प्रतिषेधात् । नैतदस्ति । वक्ष्यति हि तत्र नचायं भाव्यमानोऽण् । किं
तर्हि ? आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायत इति । अचीकृतदित्यत्र
कृत संशब्दने । चुरादिणिच् । लुङ् । चूः णिञीत्यादिना चङ् (३।१।४८) ।
उर्ऋदिति (७।४।७) ऋकारस्य ऋकारः । णिलोपः (६।४।५१) । चङीति
(६।१।११) द्विर्वचनम् । उरदित्यत्त्वम् (७।४।६६) । हलादिः (७।४।६०)
शेषः । सन्वत्तघुनी (७।४।८३) तीत्वम् । दीर्घां लघो (७।४।८४)
रिति दीर्घत्वम् । अथ किमर्थमज्ग्रहणमेवैतन् न क्रियत इति ? यत्र
कृते सन्देह एव न भवतीति भावः । किं कारणम् ? नैवं शक्यमित्यत आह
अन्तःस्थानामपि होत्यादि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवार्जिताः । सानु-
नासिका निरनुनासिकाश्चेति वचनात् । यवलाः सानुनासिकनिरनुनासिक-
भेदेन द्विप्रकाराः । ते प्रत्याहारेऽपि निरनुनासिका वा उपदिश्येरन् सानु-
नासिका वा ? यदि निरनुनासिकाः सयँय्यन्तेत्यादावनुस्वारस्य ययि पर
सवर्ण (८।४।५८) इत्यान्तरतस्यात् सानुनासिकेषु यकारादिषु परसवर्णेषु
कृतेषु तेषां प्रत्याहारेऽनुपदेशाद् यत्वं नास्तीत्यनचि चेति (८।४।४७)
यरो द्विर्वचनं विधीयमानं न स्यात् । अण्ग्रहणे तु सत्यण् सवर्णान्
गृह्णातीत्येतेषामपि द्विर्वचनं सिध्यति । ननु च कृतेऽपि द्विर्वचने हलो

यमां यमि लोप (८।४।६४) इत्येकस्य लोपविधानात् त्रयाणां यकाराणां
 श्रवणं न सम्भवत्येव । तत् किं द्विर्वचनार्थेन प्रयत्नेन ? नैतदस्ति ।
 पाचिको हि स लोपः । भयो (८।४।६२) होऽन्यतरस्यामित्यन्यतरस्या-
 ग्रहणानुवृत्तेः । तत्र यस्मिन् पक्षे लोपो नास्ति तत्र त्रयाणां श्रवणं
 भवत्येव । अथ सानुनासिका उपदिश्येरन् प्रत्याहारेऽनुस्वारस्य परसवर्णत्वं
 निरनुनासिके परतो न स्यात् । ययां मध्ये तेषामसन्निवेशात् । हकारा-
 दिष्वित्यादि । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । यत्रेच्छन्ति तत्रानुनासिक्यं
 प्रतिजानते । नान्यत्र । लकारे च तैरकारस्य तत् प्रतिज्ञायते । न हकारा-
 दिषु । इत्संज्ञक इति । उपदेशेऽजनासिक (१।३।२) इदितीत्संज्ञा
 विधानात् तेनेत्यादिना अनुनासिकप्रतिज्ञायाः फलं दर्शयति । ऋकार-
 लृकारयोः सवर्णसंज्ञोपसंख्यानाट्टकारो गृह्यमाणो लृकारमपि गृह्णाति ।
 तत उरण् रपर इति । यथा ऋकारस्याण् शिष्यमाणो रपरो भवति एवं
 लृकारस्यापि भवल् लपरश्चेत्यते । तस्मादनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेनादि-
 रन्तेन (१।१।७१) सहेतेति उरण् रपर इत्यत्र (१।१।५१) र इति
 प्रत्याहारग्रहणं भवति । रेफात् प्रभृत्या लणो ऽकारात् । तस्मिंश्च सति
 ऋकारस्याण् रपरः भवति । लृकारस्य तु लपर इति । तत स्तवल्कार
 इत्याद्युपपन्नं भवति ।

७ । ज म ङ ण न म् ।

तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिरिति । अथ सृजिदृशोर्भक्त्यमकित्ती
 (६।१।५८) त्यत्राप्यस्याकारिण ग्रहणं कस्मान्न भवति ? साक्षाद्दृष्टीति
 (५।२।८१) निर्देशात् । प्रत्याहारे ह्येतस्मिन्नकाराद्यादेशविधानाद् द्रष्टृशब्दो
 न सिध्यत् । इह तर्हि भ्रसृजो (६।४।४७) रोपधयो रमन्यतरस्यामिति
 रेफेण कस्मान्न भवति ? अथ रमयमुपात्तो न त्वम् इत्येष कुतो निश्चयः ?
 तुल्या हि संहिता । तत्र भवितव्यं सन्देहेन । किमयं रम् ? आहो-
 स्विदमिति । व्याख्यानान्निश्चय इति चेत् ? यदि तर्हि व्याख्यानस्य
 निश्चयहेतुत्वमभ्युपेयते ततएवात्र चान्यत्र च सर्वत्रैवजातीयके संदेहविषये

निश्चयो भविष्यतीति किमन्यैरतिविस्तरग्रन्थकारिभिर्हनुभिरुपन्यस्तैः प्रयो-
जनम् ? यस्तु मन्यते भ्रसृजो रोपधयो रमित्यत्र व्यवस्थितविभाषया प्रत्याहारस्य
ग्रहणं न भविष्यतीति स इदं स्याद्वचनीयः । किमनेनान्यतरस्यां ग्रहणेन
रमग्रहणं विकल्प्यते ? अन्यतरस्यां रम् गृह्यत इति । अथ विधानमन्यतरस्यां
रम् विधीयत इति ? यदि रमग्रहणं ततो रेफस्यैवेदं स्वरूपेण मकारानु-
बन्धवतो ग्रहणम् । न प्रत्याहारस्येति लभ्यते । एतद्व्यवस्थितविभाषया
रमागमस्तु विकल्पेन न स्यात् । अन्यतरस्यांग्रहणस्य रमग्रहणविकल्पे
चरितार्थत्वात् । नहि द्वितीयमन्यतरस्यां ग्रहणमस्ति । येन विधानं विक-
ल्प्यत । इतरत्र तु पक्षे सिध्यति पाक्षिकं विधानम् । किं तु यत् तदभिमतं
व्यवस्थितविभाषया रेफस्यैवेदं मकारानुबन्धवतः स्वरूपेण ग्रहणं न प्रत्याहार-
स्येति तन्नोपपद्यते । एकत्वादन्यतरस्यांग्रहणस्य । तस्य विधानविकल्पे
नैवोपयुक्तत्वात् । किञ्च कुतश्चायमध्यवसायो व्यवस्थितविभाषेयमिति ?
व्याख्यानादिति चेत् ? किमिदानीं पारम्पर्याश्रयणेन ? व्याख्यानादेव नैवं
प्रत्याहारग्रहणं भविष्यतीति यत् किञ्चिदेतत् । अकारेणापि प्रत्याहार-
ग्रहणमस्य दृश्यत इति । यद्येवं किमर्थं त्रिभिरित्युक्तम् ? अमन्ताड्ड (१)
इत्यत्र प्रत्याहारस्य नावश्यं ग्रहणमिति दर्शयितुम् । अत्र हि अकारमकार-
स्वरूपोपादानेऽपि विना प्रत्याहारग्रहणेनान्यतोपि मकाराद्यन्ताड्डप्रत्ययः
सिध्यत्येव । बहुलाधिकारविधानात् । (२) नन्वेवमपि चतुर्भिरित्येवं वक्तव्यम् ।
यमिर्जमन्तेष्वित्यत्र (३) अकारेणाप्यस्य ग्रहणदर्शनात् । सत्यमेतद् यदि ग्रहण
मात्रमभिप्रेत्येतदुच्येत । नचेदं ग्रहणमात्रमभिसम्भायोक्तम् । किं तर्हि ग्रहण-
विशेषम् । सौत्रम् । न चेदं सौत्रं ग्रहणम् ? किं तर्हि ? आनिट्कारिकम् ।

१ । It is an औणादिक Rule. उणादि (१।१११) ।

२ । बहुलाधिकारविधानादिति । उणादयो बहुल (३।११) मित्यनेन ।

३ । This is quoted from one of the अनिट्कारिकाs composed by the Gramma-
rian व्याघ्रभूति, viz :—

“यमि अमन्तेष्वनिट्के इत्यत्र रमित्थ यथ श्रुतिं पठति मनिः ।

नमि अतुर्थो छनिरिव पञ्चमो रमित्थ षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम्” ॥ १ ॥ इति ।

केचिदित्यादि । यान्येतान्यनन्तरं प्रत्याहारग्रहणान्युक्तानि तानि भभजित्यत्र यो जकारस्तेनैव भवन्त्वित्येवं विचिन्त्य केचिदाचार्या मकारस्य प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति । तत्र तु प्रत्याख्याने पुनः खयम्पर (८, ३, ६) इत्यादिषु सूत्रेषु मकारस्य स्थाने जकारः कर्त्तव्य इति तेषामभिप्रायः । तथाच सतीत्यादिना मकारानुबन्धप्रत्याख्याने दोषं दर्शयति । ङजो ऋसादचि ङजुण् नित्यमिति (८, ३, ३२) हि पाठे भभोरपि प्रत्याहारिऽन्तर्भावाद् भभावप्यागमिनौ स्याताम् इत्येतच्चोद्यम् आपतति । तयोः भभोः पदान्तयोरभावान्न भविष्यत इति परिहारो वाच्यः । तस्मिन्नुक्ते ननु च लभेरुज्जेष्वं किपि विहित आगमिनावुभौ स्त एव पदान्ताविति पुनश्चोद्यम् । तस्मिञ् भलाञ्जशोन्त (८, २, ३६) इति वकारजकारयोः कृतयोः कुतस्ताविति पुनः परिहारः । ननु चागमिनोर्भभोरभावाद् वैषम्यं स्यात् । तथाहि ङणनास्त्रय आगमिनः । आगमास्तु ङणनभभाः पञ्च । ततश्च संख्यावैषम्या-
न्नेषां यथासंख्यमिति (१, ३, १०) संख्यातानुदेशः स्यादिति पुनश्चोद्यम् । नैष दोषः । सूत्रे यावन्त आगमा आगमिनोऽपि तावन्त एव पठन्ते । तत्र लक्ष्यमनपेक्ष्य ङकारादीनामेव यथासंख्यमागमा भवन्तीति सूत्रार्थे विहित उत्तरकालं यथासम्भवं कार्य्यप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति । येषां तावद् आगमानामागमिनः सन्ति तेषां यथासंख्यं भविष्यन्ति । भकारभकारी तु पदान्तावागमिनौ न स्त इति क्त्वा आगमावपि न भविष्यत इति पुनः परिहारो वाच्यः । एवमनेकचोद्यपरिहारेणागमिनो भभोरभावाद् हेतोरागमाभावप्रतिपत्तौ साध्यायां महाप्रतिपत्तिगौरवं भवेत् । तस्मादयुक्तं मकार प्रत्याख्यानमिति भावः ।

८ । भभज् ।

९ । घठधष् ।

१० । जवगडदश् ।

११ । खफकठथचटतव् ।

ननु च ऋकारिणं वास्य ग्रहणम् । नच खफौ तदन्तर्भूतौ । तत् किमर्थं

तयोरिह ग्रहणम् ? इत्याह स्वप्नग्रहणमित्यादि । उत्तरेषु प्रत्याहारेष्व-
नयोरप्यन्तर्भावो यथा स्यादित्येवमर्थं तयोर्यहणमित्यर्थः ।

१२ । कपय् ।

१३ । शषसर् ।

१४ । हल् ।

इहान्येषां वर्णानां सक्तदुपदेशः । हकारस्तु द्विरुपदिश्यते । तस्य द्विरुपदेशे
प्रयोजनं जिज्ञासुराह अथ किमर्थमित्यादि । स्निहित्वेति । णिह प्रीतौ ।
आदेः षाः स्रः (६।१।६४) । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति (३४, २१) त्ना ।
इट् । अलिचदिति । लिह आस्वादनं । लुङ् । हो ढः (८।२।३१) । षढोः
कः सीति (८।२।४१) कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति (८, ३५६) षत्वम् ।
रुदिहि स्वपिहीति । रुदिस्वपिभ्यां विध्यादिलोट् । सेर्ह्यपिच (३४, ८७) ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । रुदादिभ्यः सार्वधातुक (७।२।७६) इतीट् ।
अदाग्धामिति । दह भस्मीकरणे । लुङ् । तस्य च्छिः । तस्यस्थमिपामि-
त्यादिना (३।४.१०१) तसस्ताम् । चेः (३.१.४४) सिच् । वदव्रजेति
वृद्धिः (७।२।३) । दादेर्धातोर्घः (८।२।३२) । भलो भलीति सिचो
लोपः (८।२।२६) । भषस्तथोर्धोऽध इति (८।२.४०) तकारस्य धत्वम् ।
भलाञ्जश् भशीति (८.४।५३) घकारस्य गकारः । तत्र यदि रल्ग्रहणे
शल्ग्रहणे वल्ग्रहणे च हकारस्य ग्रहणं न स्यात् किञ्चक्सेड्विधयो न
सुः । यदि भल्ग्रहणेन हकारस्य ग्रहणं न स्यात् ततो घत्वस्याप्यसिद्ध-
त्वाद् घकाराद् अभलः परः सिजिति तस्य भलो भलीति (८।२।२६)
लोपो न स्यात् । तस्माच् शल्भल्ग्रहणेषु चास्य ग्रहणं यथा स्यादित्युप-
दिष्टस्यापि पुनरुपदेशः । यद्येतानि प्रयोजनानि परोपदेश एवास्तु ।
तेनैव ह्येतानि सिध्यन्ति । पूर्वापदेशस्तु न कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह
हयवरडित्यत्र तर्हीत्यादि । अङ्ग्रहणेष्वित्यादि । यदि पूर्वत्र नोपदिश्येत अङ्-
ग्रहणेन चाङ्ग्रहणेन चाङ्ग्रहणान् महौ हि स इत्यत्र क्त्वानुनासिकत्वयत्न
यलोपा न स्युः । महच्छब्दात् सुः । उगिदचामिति नुम् (७।१।७०) ।

सान्तमहतः (६।४।१०) संयोगस्येति दीर्घः । हल्ङादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपौ (८।२।२३) । महान् हि इति स्थिते हकारे परत स्तस्याङ्ग्रहणेन ग्रहणाद् दीर्घादटि समानपाद (८।३।८) इति रुत्वम् । आतोऽटि (८।३।३) नित्यमिति पूर्वस्यानुनासिकः । अश्ग्रहणेन ग्रहणाद् भो भगो अघो इत्यादिना (८।३।१७) रेफस्य यत्वम् । अशीति वर्तमाने हलि सर्वेषामिति (८।३।२२) यलोपः । हशि चेत्यादि । इदमपरं पूर्वापदेशस्य प्रयोजनम् । असति हि तस्मिन् ब्राह्मणो हसतीत्यत्र हकारस्य हश्ग्रहणेनाग्रहणात् तस्मिंस्त्वसति परतो रो रुत्वं न स्यात् । ब्राह्मणशब्दात् सुः । तस्य ससजुषो रुः (८।२।६६) । हशि चेत्युत्त्वम् (६।१।११४) आदुगुणः (६।१।८७) । एकस्मादित्यादि । परे ग्राह्या इति शेषः । स्युरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एकस्मादिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । एकस्माद्वर्णात् परे ङकारादयो ग्राह्या भवेयुरित्यर्थः । अथवा एकस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात् प्रेक्षत इति यथा तथा प्रदेशवाक्येष्वेकं वर्णमुच्चार्य परिगृह्य वा ङकारादयो ग्राह्या भवेयुरित्यर्थः । स पुनरेको वर्णः । एओङ् । भभञ् । अइउण् । खफळठचटतव् । ह य व रङित्यत्र येन सह ङकारादीनां ग्रहणमुक्तं स एव वेदितव्यः । द्वाभ्यां ष इत्यत्र परे ग्राह्या इति यदध्याहृतं यच्च स्युरिति क्रियापदं तदर्थादेकवचन तथा विपरिणमति । द्वाभ्यां परौ द्वौ वा उच्चार्य षकारो ग्राह्यो भवेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यर्थो वेदितव्यः । की पुनर्द्वौ ? भभञ् । घटधषित्यत्र याभ्यां षकारस्य ग्रहणमुक्तं तावेव । त्रिभ्य एव कणमाः स्युरिति । ते पुन स्वयः । ऋलृक् । लण् । जमङणनमित्यत्र यैः ककारादीनां ग्रहणमाख्यातं तएव । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्य इति । ते पुनश्चत्वारः । ऐऔच् । कपयित्यत्र चयोर्यैश्चकारयकारयोर्ग्रहणमभिमतं त एव । रः पञ्चभ्य इति । ते पुनः पञ्च । शषसरित्यत्र यै रेफस्य ग्रहणं प्रतिपादितम् तएव । शलौ षड्भ्य इति । ते पुनः षट् । जवगडदश् । हलित्यत्र यैः शकारलकारयोर्यैर्ग्रहणमुक्तं ते वेदितव्या इति ।

इति प्रत्याहारसूत्राणि ।

काशिकाविवरणाप्रज्ञिका ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १।१ ॥

१ । वृद्धिरादैच् ।

वृद्धिः आत् ऐजिति केचित् त्रिपदमिदं सूत्रं वर्णयन्ति । अन्ये त्वाच्च ऐञ्चेति आदैजिति समाहारे इन्वोऽयमिति मत्वा वृद्धिः आदैजिति द्विपदम् । इतरतरयोगे हि बहुत्वाद् इन्वे बहुवचनं स्यात् । ननु च समाहारेऽपि इन्वा-
च्चुदषहान्तात् समाहार (५।४।१०६) इति टच् समासान्तः स्यात् । समासान्त-
विधेरनित्यत्वान्न भविष्यति । अनित्यत्वं षष्ठे ज्ञापयिष्यते । अथ चोः (८।२।३०)
कुरिति कुत्वं कस्मान्न भवति ? अयस्मयादीनि च्छन्दसीति (१।४।२०) भसंज्ञ-
कत्वात् । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादैच्छन्दोऽयमयस्मयादिषु द्रष्टव्यः ।
ननु तत्र च्छन्दसीत्युच्यते । नचेद् च्छन्दः । तत् कुतो भसंज्ञा ? कन्दोवत्
सूत्राणि भवन्तीत्यदोषः । इहेदं सूत्र मनर्थकं वा स्याद् यथाकथञ्चिदु-
दात्तादिवचनवत् ? साध्वनुशासनार्थं वा ? वृद्धिशब्दस्यादैच्ज्ञानेन साधुत्वमा-
ख्यायत इति । प्रयोगनियमार्थं वा ? आदैच्पर एव वृद्धिशब्दः प्रयोक्तव्य इति ।
आदेशार्थं वा ? आदैचां वृद्धिशब्द आदेशो भवति । ते वा तस्येति । आगमागमि
सम्बन्धार्थं वा ? आदैचां वृद्धिशब्द आदेशो भवति । ते वा तस्येति । विशेषण-
विशेष्यभावप्रसिद्धार्थं वा ? आदैचां वृद्धिशब्दो विशेषणम् । ते वा तस्येति ।
एकविभक्तिकत्वं ह्यत्र दृष्टम् । दृष्टश्चैकविभक्तिकयोर्विशेषणविशेष्यभावः ।
तद्यथा नीलमुत्पलमिति । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थं वा ? दृश्यते हि ।
सोऽथैकविभक्तिकयोः । तद्यथा अयं पनस इति । तत्र तावदाद्यः पक्षो
नोपपद्यते । समधिगतज्ञानातिशयो ह्याचार्यः परहितप्रतिपन्नः समाहितचेताः
शिष्याणां कृतरक्षासंविधानो मङ्गलपूर्वकं महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणीतवान् ।
तत्राशक्यमेकेन वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम् । किं पुनरियता सूत्रप्रबन्धेन ?
नापि शक्यं वृद्धिशब्दस्यादैच्ज्ञानेन साधुत्वमनेन विधीयत इति विज्ञातुम् ।

लक्षणान्तरेण विहितत्वात् तेषां साधुत्वस्य । तथाहि वृद्धिशब्दोऽयमविशेषेण
 चोपदिष्टः । वृद्धु वृद्धावित्यतः क्तिन्प्रत्ययः । स्त्रियां क्तिन्निति (३।३।८४) ।
 भ्रष्टस्तथोर्ध्वोऽध (८।२।४०) इति धत्वम् । भ्रष्टां जश् भ्रष्टीति (८।४।५३)
 धकारस्य दकारः । आदैचोऽप्यक्षरसमान्नाय उपदेशात् । ऐचोऽक्षरसमान्नाय
 उपदेशः । नाकारस्येति चेत् ? अवरणजातेरुपदेशात् सोपि गृह्यत इत्यदोषः ।
 अथाप्यकारव्यक्तेरुपदेशः ? एवमप्यदोषः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय
 (१।१।६८) इत्यकारेण गृह्यमाणेनाकारस्यापि ग्रहणात् । प्रयोगनियमार्थमध्ये-
 तन्नाहति भवितुम् । प्रयोगनियमार्थं ह्येतस्मिन् सिचि वृद्धिर्मुजैर्द्विरित्यादा
 वनादैच्परस्य वृद्धिशब्दस्य प्रयोगो नोपपद्यते । कथं हि नाम स्वयमेव
 नियमं कृत्वा तमनादैच्परं प्रयुज्जीत ? अन्यस्तु प्रयोगनियमार्थमेतन्न
 भवतीति प्रतिपादयितुमाह नेह च प्रयोगनियमार्थमारभ्यत इति । ननु
 चायं प्रयोगनियमार्थं मेवारभ्यते ते प्राग् धातोरिति (१।४।८०) । ते गतुप्र-
 सर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति परेण चोदिते परिहारमाह
 प्रतग्राख्यायते स योगो न वा । तथानिष्टादर्शनादिति । नहि प्रपच-
 तीति प्रयोक्तव्ये कश्चित् पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते । अथापि न प्रतग्राख्यायेत ?
 एवमपि न दोषः । यतः संज्ञानियमोऽयं न प्रयोगनियमः । ते प्रादयो
 धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना एव गतुप्रसर्गसंज्ञका भवन्तीति । अथापि
 प्रयोगनियमार्थं स्यादेवमपि न दोषः । लौकिकानां शब्दानामर्थं प्रयुक्तानां
 प्रयोगनियम आरभ्यते । आदैच्छब्दश्च लौकिकः । तस्य किं प्रयोगनिय-
 मर्थेन वचनेनेति ? तत्र यदुक्तं प्रत्याख्यायते स योग इति तदयुक्तम् ।
 नहि सार्थकस्य प्रतग्राख्यानं युक्तम् । निरर्थकः स इति चेद् ? अत्राप्यनर्थ-
 कत्वाशङ्काप्रसङ्गः । यदि ह्यनर्थकान्यपि कानिचित् सूत्राणि प्रणीतवान्
 सूत्रकार इतिप्रथोऽध्यवसायः स्याद् भवितव्यमत्राप्यनर्थकत्वाशङ्कया । ततश्च
 संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थं मेतन्नतु निरर्थकमित्येव नियमो न स्यात् । तस्मात्
 तस्य प्रामाण्य मभ्युपगच्छता सर्वं तत्प्रणीतं येन केनचित् प्रकारेण सार्थकं
 मभ्युपेयम् । योऽपि संज्ञानियमपक्ष माश्रित्य परिहार उक्तः सोऽपि वृत्तग्रा
 विरुध्यते । ते गत्युप्रसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्या इतिप्रनेन हि वृत्ति-

ग्रन्थेन प्रयोगनियम एवाश्रित इति स्पष्टमेवाख्यातम् । नच वृत्तिं व्याख्यातु-
 मुद्यतस्य तद्विरुद्धं व्याख्यानं युज्यते कर्तुम् । यदप्युक्तं लौकिकानां शब्दानामि-
 त्थादि तदपि न प्रयोगनियमार्थताशङ्कापनोदायालम् । तथाहि विभाषा
 सुपो बहुच् (५।३।६१) पुरस्तात् तु । अव्ययसर्वनाम्नामकच् (५।३।७१)
 प्राक् टेः । कञ्चानुप्रयुज्यते (३।१।४०) लिटीतप्रलौकिकानामपि
 बहुजादीनां शास्त्रे प्रयोगनियमो दृश्यते । तत्र भवितव्यमेवाशङ्कया किमेतत्
 प्रयोगनियमार्थं मथान्यार्थं मित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्मात् पूर्वोक्त एव परीहारो
 युक्तः । आदेशार्थमप्येतच् शक्यते न विज्ञातुम् । यदि ह्यादैचामनेन
 वृद्धिशब्द आदेशो विधीयेत य एते निर्देशा याति वाति द्राति स्मातीति
 (८।४।१७) यश्च रायो (७।२।८५) हलीति यश्च नावो (५।४।८८) द्विगोरिति
 ते नोपपद्येरन् । अथ वृद्धिशब्दस्यादैज् आदिश्येरन्नेवमपीदृश्वी (३।३।२८)
 वृद्धिनिमित्तस्य (६।३।३८) च तद्धितस्येत्वेवमादयो निर्देशा न सम्भवेयुः ।
 अतएवागमार्थं मध्येतन्नोपपद्यते । नह्यादैचां वृद्धिशब्द आगमे विहिते तस्य
 वा तेषु पूर्वोक्ता निर्देशा उपपद्यन्ते । अन्यस्वाह आदेशविधाने स्थान्यादेश-
 सम्बन्धे षष्ठ्या भवितव्यम् । आगमविधानेऽप्यवयवावयविसम्बन्धे । न चेह
 षष्ठी विद्यते । तस्मात् षष्ठ्या अभावान्नेदमादेशार्थं नाप्यागमार्थमिति ।
 एतच्चासम्यक् । विनापि षष्ठ्या हल्ङाबभूवो दीर्घात् (६।१।६८) सुतिस्यष्टकं
 हल् । अनितेः (८।४।१८) । अन्तः (८।४।२०) । उभौ साभ्यास्ये
 (८।४।२१) त्यादेशविधानदर्शनात् । आगमविधानस्यापि न यूभ्यां पदा-
 न्ताभ्यां पूर्वौ तु (७।३।३) ताभ्यामैजिति षष्ठीमन्तरेणापि दर्शनात् । विशेषण-
 विशेष्यभावप्रसिद्धार्थमप्येतन्न सम्भाव्यते । तथाहि सम्भवव्यभिचारे च सति
 विशेषणविशेष्यभावो भवति । नीलोत्पलवत् । न चेह्यादैचां वृद्धिशब्दे तस्य वा
 तेषु सम्भवः । ननु च यथोत्पलशब्दः सर्वत्रोत्पलार्थं वर्तमानो नीलशब्दे-
 नार्थान्तराद्व्यवच्छिद्यत इति व्यवच्छिद्यमानो विशेष्यो भवति नीलशब्दस्तु
 व्यवच्छिन्दन् विशेषणं तथानयोरपि यो व्यवच्छेद्यः स विशेष्यो भवति
 यस्तु व्यवच्छेदकः स विशेषणमिति । नैतदस्ति । उभयोर्हि सार्थकत्वे
 सत्येतदुपपद्यते । नीलोत्पलशब्दवत् । नह्यादैचोऽर्थवन्तः । भवतु नामानयो

विशेषणविशेष्यभावः । तथापि नैतत्सिद्ध्यर्थमिदं युक्तम् । निष्प्रयोजन-
त्वात् । तत् पुनः प्रकृतानुपयोगित्वात् । शब्दानुशासने हि शास्त्रे प्रकृते
यन्नाम शब्दसंस्कारानुपयोगिवचनं तत्त्वैवमप्रयोजनम् । शब्दसंस्कारानुप-
योगित्वं त्वेतत्प्रतिपादितेन विशेषणविशेष्यभावेन वृद्धिशब्दस्यादैचां वा
रूपविशेषस्य वा स्वरविशेषस्य वा संस्कारस्यासिद्धेः । विशेषणविशेष्यभाव
एव तेषां संस्कार इति चेद् यद्येव मत्वत्यमिदं मुच्यते वृद्धिरादैजिति ।
नीलोत्पल मित्याद्यपि हि वक्तव्यं नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्य-
भावप्रसिद्धये । नचोक्तम् । अतो नैष संस्कारोऽभिमत इति नास्य तादर्थ्यं
सम्भाव्यते । ननु तुल्यविभक्तिकानां तद्गुणसमाधारोपोऽपि दृष्टः । तद्यथा
सिंहो माणवक इति । तस्मात् तदर्थमेतद् भविष्यतीति यत्पक्षान्तरमेके
परिकल्पयाम्बभूवुस्तदर्थमप्येतन्न भवति । तद्गुणसमाधारोपस्य सतोऽप्यत्र
प्रकृतानुपयोगित्वेनानर्थकत्वात् । तस्मात् पारिशिष्यात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थ-
मेवैतदित्यालोच्याह वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेनेत्यादि । भवतु नाम पारिशिष्यात्
तदर्थम् । एतत् कुतो लभ्यते ? वृद्धिशब्दः संज्ञा । आदैचः संज्ञिन इति ।
विपर्ययः कस्मान्न भवति ? आदैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति । नार्हति
विपर्ययो भवितुम् । तथाहि लघ्वर्थत्वात् संज्ञाकरणस्य यस्मिन्नुच्चार्यमाणे
प्रदेशेषु लाघवं भवति तस्य संज्ञार्थत्वेन भाव्यम् । वृद्धिशब्दे च सविभक्तिके
ऽप्युच्चार्यमाणे लाघवं भवति । नादैच् । यस्माद् वृद्धिशब्द उच्चार्यमाणे
चतस्रो मात्रा भवन्ति । आदैच् तु पञ्च । नचादैचां प्रत्येकं संज्ञाभावात्लाघवं
भवतीति शक्यं परिकल्पयितुम् । प्रयोजनविशेष मन्तरेणैकस्यानेकसंज्ञा
विधानस्य निष्फालत्वात् । किञ्चावर्त्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दश्चा-
वर्त्तते । नादैच्छब्दः । तस्मान्न भवति विपर्ययः । वृद्धिशब्द इति शब्दग्रहण-
मर्थवावच्छेदार्थम् । असति हि तस्मिन् शब्दादर्थावगते रर्थस्यैव संज्ञात्वं
विज्ञायेत । यद्यपि प्रागिव संज्ञा विहिता तथापि शिष्यप्रशिष्यप्रबन्धाद्यु-
परमाद् विधीयत इति वर्त्तमानप्रत्ययेन निर्देशः । यत्र समुदायस्य
कार्यमिच्छति तत्रोभेपदग्रहणं करोति । यथा उभे अभ्यस्तमिति ।
अन्वर्थी वा महती संज्ञा ह्यलोन्तराः संयोग इति । तत्र हि महतो संज्ञैव-

मर्या क्रियते समुदायस्यैषा संज्ञा यथा स्यादिति । एतच्चोत्तरत्र व्यक्ती-
 करिष्यामः । इह तु न किञ्चित् तथाविधं वचनमस्ति यतः समुदायस्यैषा
 संज्ञा स्यात् । तस्मादेकैकस्यैषा संज्ञेति मनसि कृत्वाह प्रत्येकमिति । ननु
 चेहापि लाघवार्थं मेकाक्षरायां संज्ञायां कर्त्तव्यायां वृद्धिरिति महत्याः
 संज्ञायाः करणं समुदायस्य संज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थम् । नैतदस्ति । मङ्गलार्थ-
 त्वादस्याः संज्ञायाः । अतएवास्याः प्रागुच्चारणम् । अन्यथा संज्ञायाः सतः
 कार्य्येणः कार्य्येण भवितव्यमिति यथादेङ्गुण इत्यादौ पूर्वं संज्ञी निर्दिष्ट
 स्तथेहापि निर्दिशेत् । आकारस्य गुणान्तरयुक्तयो द्वैचोः प्रत्याहारे ऽसन्नि-
 वेशान्नामी वर्णा इति कस्यचिन् मन्दधियो भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तन्नि-
 राकरणायाह वर्णानामित्यादि । प्रत्यासत्ते स्तद्भावितानामेवेषां संज्ञा स्या-
 दिति कस्यचिद् विपर्य्ययः स्यादतस्तमपाकर्त्तुमाह सामान्येनेति । व्याप्तेर्न्या-
 यादित्यभिप्रायः । सामान्येनेत्यस्यार्थं विस्पष्टीकर्त्तुं माह तद्भाविता-
 नामित्यादि । ते तद्भाविता ये वृद्धिशब्देनोत्पादिताः । ततोऽन्येऽतद्-
 भाविताः । आदिति तपरकरणम् । तपरस्तत्कालस्येति गुणान्तरभिन्ना-
 नामपि तुल्यकालानां ग्रहणार्थं वा स्याद् भिन्नकालानां ग्रहणनिवृत्त्यर्थं वा ?
 तत्र पूर्वः पक्षः स्तावन्नोपपद्यते । अमेदकत्वादिहोदात्तादीनां शास्त्रे गुणानाम् ।
 कुत एतत् ? लुङ्लङ्लृङ्क्ष्व (६।४।७) उदात्त इतुपदात्तग्रहणात् ।
 अन्यथा ह्युदात्तगुणयुक्त मेवाटमुच्चारयेत् । द्वितीयोपि नोपपद्यते । यदि
 ह्याकारः सवर्णानां ग्राहकः स्यात् ततस्तेन भिन्नकालस्याप्यवर्णस्य ग्रहणे सति
 तस्यापि संज्ञा मा भूदिति भिन्नकालानां ग्रहणनिवृत्त्यर्थं तपरकरण-
 मुपपद्यते । नचासौ सवर्णानां ग्राहकः । अनणत्वात् । तत् पुनरक्षर-
 समान्नाये ऽसन्निवेशात् । तस्मादनर्थकं तपरकरणम् । ततो न कर्त्तव्या-
 मेवेत्यत आह तपरकरणमित्यादि । एचोरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् ।
 ननु च जातौ पदार्थे भूतस्यापि ग्रहणं भवति । तत्राप्यवर्णजातेः सम-
 वायात् । तत्रासति तपरकरणे तस्यापि संज्ञा स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्तये
 तपरकरणं भवदाकारार्थं मध्युपपद्यत एव । तत् किमुच्यत एजर्थमिति ?
 एवं मन्यते । जातिपक्षसमाश्रयणेऽपि हि दीर्घाच्चारणसामर्थ्याद् द्विभावा

एवावर्णव्यक्तयः समाश्रिता इति गम्यते । इतरथा हि लाघवार्थं मदित्ये-
 वाभिदध्यात् । न च ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं दीर्घोच्चारणमिति शक्यते परिकल्पयितुम् ।
 दीर्घोच्चारणेऽपि ह्रस्वग्रहणं प्राप्नोत्येव । तत्राप्यवर्णजातेः सम्भवादिति ।
 न चासन्देहार्थं मादितुक्तम् । वर्णान्तरासाधारणत्वात् । असंहितया वा
 सन्देहाभावादिति । ननु च तपरस्तत्कालस्येत्यत्र तः परो यस्मादिति
 बहुव्रीहि राश्रितः । नचात्रैच् तपरः । तत् कथं तपरकरण मैजर्थं भवती-
 त्यत आह । तादपि पर स्तपर इति । न केवलं तः परो यस्मात् स
 तपर इत्यपितु तादपि यः परः सोऽपि तपर इत्यपिशब्देन दर्शयति ।
 एतदुक्तं भवति । न केवलं बहुव्रीहिरेव तत्राश्रीयते । किं तर्हि ? पञ्चमी-
 तत्पुरुषोऽपि । यथा चैतदुभय माश्रीयते तथा तत्रैवोपपादयिष्यामः । इति
 करणे हेतौ । यत एवं तादपि परस्तपर स्तेन तपरकरण मैजर्थमित्यर्थः ।
 खट्वैङ्कादिष्वित्यादिना तदेवैजर्थत्वं तपरकरणस्य स्पष्टीकरोति । वृच्च एलका
 वृच्चैलका । अक्रियमाणे ह्यत्र तपरकरणे त्रिमात्रिकस्याप्यकारैकारसमुदायस्य
 स्थाने वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धिरान्तरतस्यात् त्रिमात्रिक एवैकारः स्याद्
 यदि तस्यापि वृद्धिसंज्ञा स्यात् । खट्वा ओदनं खट्वौदनम् । खट्वा एलका खट्वै-
 लकेतत्रापि पूर्वोत्तरसमुदाययोश्चतुर्मात्रयोश्चतुर्मात्रावेकारैकारौ स्याताम् ।
 तन्माभूदेष दोष इति त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां वृद्धिसंज्ञानिवृत्तये तपरकरणं
 क्रियते । आश्वलायनः । ऐतिकायन इति । अश्वलेतिकशब्दाभ्यां नडादिभ्यः
 फक् (४ । १ । ८८) । यस्येति चेति लोपः (६।१।८८) । किति (७।२।११८)
 चेत्यादि वृद्धिः । औपगव इति । उपगुशब्दात् प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८३) ।
 औपमन्यव इति । उपमन्युशब्दादनृथ्यानन्तर्ये (४।१।१०४) विदादिभ्यो
 जित्यञ् । उभयत्राप्योर्गुणः (६।१।८४) । अवादेशः (६।१।७८) । तद्धितेष्वचा
 (७ । २ । ११७) मादेरिति वृद्धिः । एतानि चत्वार्यपि तद्भावितोदाहरणानि ।
 ननु येऽत्र त्रयः संज्ञिन स्तोषा मार्यास्त्रिभिर्विषयो दर्शितः । किमर्थञ्चतुर्थो-
 पन्यासः ? केचिदाहुः वृद्धिनिमित्तमेदात् । आद्ययोरुदाहरणयोः कित्
 तद्धितो वृद्धेर्निमित्तम् । तृतीयेऽपि णित् । चतुर्थेऽपि जिदिति । एतच्चा-
 युक्तम् । तथाहीको गुणवृद्धौ (१।१।३) इत्यत्राकार्षीदित्युदाहृत्याहार्षीदित्यु-

दाहृतम् । नच तत्र वृद्धिनिमित्तभेदोऽस्ति । तथा न धातुलोप (१ । १ । ४)
 आर्धधातुक इत्यत्र लोलुव इत्युदाहृत्य पोपुवः मरीमृज इत्यधिकोदाहरणोप-
 न्यासः कृतः । नच तत्र लोपनिमित्तभेदः प्रतिषेधनिमित्तभेदो वाधिकोदा-
 हरणोपन्यासस्य हेतुर्विद्यते । प्रायेणान्येष्वपि च सामान्यलक्षणेषु विनापि
 निमित्तभेदेनाधिकोदाहरणोपन्यास उपलभ्यते । योऽप्याह औपगव इत्यनेनैव
 औकारस्य विषये दर्शितेऽपि स्वरभेदादौपमन्यव इत्येतदधिकमुदाहरणमुपन्यस्त
 मिति तस्यापि तदयुक्तमतएवानन्तरोक्ताङ्गेतोर्वेदितव्यम् । यदि निमित्त-
 भेदः स्वरभेदो वाधिकोदाहरणोपन्यासस्य हेतुः स्यादाकारैकारयो रधिक
 मुपन्यस्तं स्यात् । प्रचुरविषयसूचनार्थस्तु लक्षणस्य सर्वत्राधिकोदाहरणोप-
 न्यासो वेदितव्यः । शालीयो मालीय इति । अतद्भावितस्योदाहरणे ।
 अत्र हि वृद्धिसंज्ञायां वृद्धिर्यस्याचामादि (१ । १ । ७६) स्तद्वृद्धमिति वृद्धसंज्ञा
 फलं कृप्रत्ययोपन्यासस्तस्या एव फलभूताया अभिव्यक्त्यर्थः । वृद्धसंज्ञायां
 हि सत्यां वृद्धाच्छ (४ । २ । ११४) इति जातादावर्थे च्छो विधीयते ।
 ऐकारौकारयोस्त्वतद्भावितयोरुदाहरणं नात्र दर्शितम् । एतदनुसारेणैव
 गम्यमानत्वात् । आकारस्यातद्भावितस्य वृद्धिसंज्ञायाः कार्यं दर्शितं तयोरपि
 तदेव कार्यमिति तन्मुखेनैव गम्यत एव । के पुनस्तयोरुदाहरणे ?
 रैमयम् । नौमयमिति । अत्रैकारौकारयोर्वृद्धिसंज्ञायां सत्यां पूर्ववद्वृद्धसंज्ञा ।
 तस्याञ्च सत्यां रायो विकारः । नावो विकार इति नित्यं वृद्धशरादिभ्य
 इति (४ । २ । १४४) मयङ् भवति ।

२ । अदेङ्गुणः ।

तपरकरणं त्विह सर्वार्थमिति । सर्वस्मिन्नर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् ।
 तुशब्दः पूर्वस्माद् विशेषं दर्शयति । तत्र द्वैजर्थमेव । इह तु सर्वार्थम् ।
 अकारार्थमेङ्गुणमपि । असति हि तपरकरणे अदेङामणत्वात् सवर्णानां ग्रहणे
 सति भिन्नकालानामप्येषा संज्ञा स्यात् । ततश्च तरितेत्यत्रान्तरतम्याद्दीर्घस्य
 दीर्घ एव गुणः स्यात् । ननु च वृद्धिसंज्ञा गुणसंज्ञाया बाधिका भविष्यति । तत्

कुतोऽयं प्रसङ्गः ? नैतदस्ति । एकसंज्ञाधिकारेहि संज्ञया संज्ञान्तरं बाध्यते ।
 नचात्रैकसंज्ञाधिकारः । स्यादेतत् । असत्यप्येकसंज्ञाधिकारे यथा जीवति
 तु वंशे (४।१।६२) युवेति गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञया बाध्यते । यथा च
 लिट् च । (३।४।११५) लिङाशिषीति (३।४।११६) चार्धधातुकसंज्ञया
 सार्वधातुकसंज्ञा बाध्यते तथा गुणसंज्ञा वृद्धिसंज्ञया बाध्यते इति ?
 अयुक्तमेतत् । युवसंज्ञाविधौ तुग्रहणं नियमार्थं क्रियते । ततो युक्तं यद्
 युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञा बाध्यत इति । आर्धधातुकसंज्ञयापि यत् सार्वधातुक-
 संज्ञा बाध्यते तदपि युक्तमेव । कृन्दस्युभयथेति (३।४।११७) वचनात् ।
 यदि सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः समावेशः स्यान् न बाध्यबाधकभावस्तदा
 कृन्दस्युभयथेति वचनमपार्थक्यं स्यात् । इह तु न किञ्चित् तथाविधं
 निबन्धनमस्ति यतो वृद्धिसंज्ञया गुणसंज्ञा बाध्यते । अथापि कथञ्चिद् बाध्येत
 एवमपि त्रिमात्रिकस्यापि गुणसंज्ञा स्यादेव । नहि सा तथा शक्या
 बाधितुम् । तस्मात् अतद्विषयत्वात् । त्रिमात्रस्यापि गुणसंज्ञायां सत्यां
 त्रिमात्रोऽपि गुणः प्रसज्येत । ऋकारस्य हि कालतो यथैकमात्रिको
 ऽकारोऽन्तरतमो न संभवति तथा त्रिमात्रोऽपि । तत् कुतः एतन्नभ्यति ?
 ऋस्त्रेनैवास्य गुणेन भवितव्यम् । न हि त्रिमात्रेणाकारेणेति ! किञ्च यदि
 भिन्नकालानामपि गुणत्वं संज्ञा स्यात् खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उर्वी
 खट्वोर्वीत्यत्र त्रिमात्रत्वात् पूर्वोत्तरसमुदायात्मनः स्थानिन आद् गुण (६।१।८७)
 इति त्रिमात्रो गुणः स्यात् । खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढेत्यत्र
 चतुर्मात्रत्वाच्च चतुर्मात्रः । तस्मात् सर्वार्थं तपरकरणं कर्त्तव्यम् ।
 तरितेत्यादि । तृ प्लवनतरणयोः । चिञ् चयने । टुञ् स्तुती । एभ्यो ण्वल्
 (३।१।१३३) ढचाविति ढच् । आर्धधातुकस्येड् (७।२।३५) वलादेरितिद ।
 सार्वधातुकार्धधातुकयो (७।३।८४) रिति गुणः । सुः । (४।१।२) ऋदुशने-
 त्यादिना (७।१।८४) अनङ् । सर्वनाम स्थाने (६।४।८) चेति दीर्घः ।
 एतानि त्रीणि यथाक्रममदेष्टां तदभावितानामुदाहरणानि । पठन्ति ।
 पठन्तिप्रकारस्यातदभावितस्योदाहरणे । अत्रान्तराकारस्य गुणसंज्ञाया
 मतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वं भवति । पठन्निति । शत्रन्तमेतत् ।

एकारस्यातद्भावितस्य कार्योदाहरणम् अहं पच इत्यादि । ओकारस्या-
तद्भावितस्य तन्न सम्भवतीति न प्रदर्श्यते ।

३ । इको गुणवृद्धी ।

परिभाषेयमिति । नाधिकारः । अस्वरितत्वात् । नापि गुणवृद्धोर्विधायकं
लक्षणम् । लक्षणान्तरेण तयोर्विधास्यमानत्वात् । स्थानिनियमार्थेति । स्थानिनि-
नियमः स्थानिनियमः स्थान्यन्तरव्यवच्छेदेनैकत्र प्रवर्तनम् । सोऽर्थः प्रयोजनं
यस्याः सा तथोक्ता । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयत इति । यत्र साक्षात्
स्थानी न निर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) सिचि (७.२.१) वृद्धि-
रित्यादौ तत्रानियमे प्रसङ्गे नियममेषां करोति । इक एव नान्यस्येति । अतः
स एवास्या विषयो वेदितव्यः । नतु यत्र साक्षात् स्थानी निर्दिश्यते सोऽपि ।
यथा ओर्गुणः (६।४।१४६) । अतः (७।२।११६) उपधाया इत्यादिः । तत्र
ह्यनियमस्य प्राप्तिरेव नास्ति । लिङ्गवती चेयं परिभाषा । लिङ्गं चास्या
गुणवृद्धिग्रहणम् । तत्रोपतिष्ठते । तथाच द्वे षष्ठ्यौ प्रादुर्भवतः । इक इत्येका
षष्ठी । मिदेर्गुण (७।३.८२) इत्येवमादिका द्वितीया । तत्र कामचाराद्
यथेष्टं सिध्यति । तयोर्विशेषणविशेष्यभावः क्रियते । मिदेरित्यत्रान्त इग्
न सम्भवतीति तस्याङ्गविशेषणत्वं नोपपद्यते । तस्मादत्राङ्गेनेगेव विशिष्यते
मिदेरङ्गस्य य इगिति । तेन स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्थानुपस्थाने सति यत्र
तत्रस्थस्येको गुणः सिद्धो भवति । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौ त्वङ्गस्य
इगन्तत्वं सम्भवति । तेन चाङ्गे विशिष्यमाणे तदन्तविधौ सतीष्टं सिध्यति ।
तस्मादिकैवाङ्गं विशिष्यते । इगन्तस्याङ्गस्येति । एवञ्च सत्यस्याः स्थान-
षष्ठीत्वादलोऽन्त्यस्येत्ये (१।१।५२) तदुपतिष्ठते । तेनेगन्तस्यैवाङ्गस्य गुणवृद्धी
भवतो नेतरस्य । स्वसंज्ञयेति । अत्र वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । इक एव स्थाने
इति । यदर्थेयं परिभाषा तस्य नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । अकार्षीदिति ।
डुक्कञ्करणे । लुङ् । च्लेः (३।१।४४) सिच् । सिचि (७।२।१) वृद्धिः ।
अस्तिऽसिचोऽपृक्त इतीट् (७।३।८६) । एवमहार्षीदिति । अत्र ह्रज् हरण
इत्ययं विशेषः । इक इति किमिति ? एकदेशद्वारेण समुदायस्य पर्थ्यनु-

योगो वेदितव्यः । नहि गुणवृद्धी इत्येतावता विनेग्रहणेनार्थः कश्चित्
संगृह्यते । यानमिति । यातेर्ल्युटि गुणे विधीयमान आन्तरतस्यादकारः
स्यात् । ततश्च द्वयोरकारयोरतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वे कृते यन-
मित्यनिष्टं रूपं स्यात् । ग्लायतीति । ग्ले ग्लै हर्षक्षये । अत्र सम्प्रान्तरस्य
एकारस्य एकारो गुणः स्यात् । ततश्चायादेशे कृते ग्लयतीत्यनिष्टं रूपं
स्यात् । उभितेति । उभ उभ पूरणे । ढच् । इट् । अत्र व्यञ्जनस्य
भकारस्यौष्ठस्य ओकारो गुणः स्यात् । ततश्चावादेशे कृते उभवितेत्य-
निष्टं रूपं स्यात् । अथ कथं स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविलेख विशेषो लभ्यते ?
नहि सूत्रे स्वसंज्ञाग्रहणमस्तीत्यत आह पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमित्यादि । इह
पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । तस्मिन्ननुवर्त्तमाने यत् पुनरिह गुण-
वृद्धिग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम् । यत्र स्वसंज्ञया गुणवृद्धी विधीयेते
तत्रायं नियमो यथा स्यात् । अन्यत्र मा भूदिति । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसाम-
र्थ्यादन्यतरस्य गुणवृद्धिग्रहणस्य संज्ञाप्रधानत्वं सम्पाद्यते । तेन स्वसंज्ञया
विधाने नियमो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते । अन्यथा हि यद्येवं पूर्वं नियमो
नात्राभिमतः स्यात् ततो नियतस्य नियमस्य प्रकृतगुणवृद्धिग्रहणानुवृत्तैव
सिद्धत्वात् पुनरिह गुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादित्येवमभिप्रायः । इह मा
भूदित्यादिनास्यैवंप्रकारस्य नियमस्य वावच्छेद्यत्वं दर्शयति । द्यौरिति ।
दिव औदित्यौकारः (७।१।८४) । स्वरूपेण विधीयमानो ऽलो ऽन्त्यस्यैव
भवति । नेकः । पन्था इति । पथिमथ्यभुक्षामादित्या (७।१।८५) कारो
ऽन्तरस्यैव भवति । नेकः । इतोऽत् सर्वनाम स्थान (७।१।८६) इती-
कारस्य अकारः । थोम्य इति थकारस्य न्यादेशः (७।१।८७) । इममिति ।
त्यदादीनाम (७।१।१०२) इत्यत्वमन्त्यस्यैव भवति । नेकः । दश्चेति (७।२।
१०६) दकारस्य मकारः । स इत्यत्र त्वसराः परिभाषाया उपस्थाने सति
त्यदाद्यत्वं न स्यादेव । तदोः सः (७।२।१०६) सावनन्तरयोरिति सत्वम् ।
ननु चाचक्षे (१।२।२८) त्ययमपि स्थानिनियमः स्वसंज्ञाविधान एवेत्यते ।
तस्यपि च नियमस्य द्यौरित्यादिकं वावच्छेद्यम् । तथाहि वृत्तिकार
स्तत्र वक्ष्यति स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्त्तते । इह मा भूत् ।

द्यौः । पन्थाः । सः । द्युभ्यां द्युभिरिति । ततश्च यदनेन नियमेनैवंविधेन कर्त्तव्यं तत् तेनैव सिध्यति । नार्थं एवंविधनियमार्थेन पुनरिह गुणवृद्धि-ग्रहणेन । सत्यमेतत् । किन्त्वेवमर्थप्रतिपत्तौ य एते मन्दधियः प्राथम-कल्पिकाः श्रोतारस्तेषां प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मात् ताननुग्रहीतुं विस्मयार्थं मिह संज्ञाविधाने नियमं प्रतिपादयितुं पुन गुणवृद्धिग्रहणं कृतम् । यद्येवं यत् तेन विधातव्यं तदनेनैव विहितमिति तत्र संज्ञा-विधाने नियमो न कर्त्तव्यः । नैतदस्ति । यदि ह्यसावित्यम्भूतो नियमो न स्यात् ततो द्युभ्यां द्युभि रित्यत्र दिव (६ । १ । १३१) उदित्युकारः स्वरूपेणैव विधीयमानोऽच एव स्थाने स्यात् । नालोऽन्त्यस्य । नह्यनेन नियम-नाचः शक्यते वरावर्त्तयितुम् । तस्य गुणवृद्धिसंज्ञकत्वात् ।

४ । न धातुलोप आर्धधातुके ।

उक्तपरिमाणस्य शब्दस्य धातुसंज्ञा कृता । तस्य सर्वस्य लोपे कृते यत्र गुणवृद्धी प्राप्नुत स्तदार्धधातुके न सम्भवत्येव । तत् किं प्रतिषेधेन ? तस्मात् प्रतिषेधविधानसामर्थ्याद् धात्वेकदेशे धातुशब्दो वर्त्तत इति मत्वाह धात्वेकदेशो धातुरिति । धातुलोप इति । यद्ययं धातुलोपो धातुलोप इति तत्पुरुष स्तत आर्धधातुकग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं वा स्यात् ? धातु-लोपे सतर्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुत स्ते न भवत इति । लोप-विशेषणं वा स्यात् ? आर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति गुणवृद्धी न भवत इति । पूर्वस्मिन् पक्षे क्लोपयतीत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं कर्त्तव्यम् । द्वितीये तु न भवत्येष दोषः । नहि क्लोपयतीत्यत्रार्धधातुक-निमित्तलोपः । किं तर्हि ? वल्निमित्तकः । किन्तु द्वितीये पक्षे प्रेक्ष-मित्यत्र प्राप्नोति । अस्ति ह्यत्रार्धधातुकनिमित्तो लोपः । ननु चेग्लक्ष-णयो गुणवृद्धोरयं प्रतिषेधः । नचात्रेग्लक्षणो गुणः । नैतदस्ति । अत्रा-पीग्लक्षण एव गुणो यो ह्युभयोः स्थाने भवति । लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम् । तथाहि मातुः पितुरित्यत्रोभयोः स्थाने भवन् रपरोऽण् भवति । तस्मात्लोप-विशेषणपक्षेऽपि तत्पुरुषे प्रतिविधानं कर्त्तव्यमेव । बहुव्रीहौ तु न किञ्चित्

प्रतिविधेयमिति मन्यमानो बहुव्रीहिरय मिति दर्शयन्नाह तस्येत्यादि । एतेन लोपविशेषण मार्षधातुकमित्येतद् दर्शितं भवति । एवञ्चार्धधातुके सम्भवति यदि तत् तस्य निमित्तं भवति । ततश्च क्लोपयतीत्यत्राति-
 प्रसङ्गे नावतरति । तत्रेत्यादि । नापि गुणवृद्धीरार्धधातुकं निमित्तत्वेन विशेषणमित्याख्यातम् । ततश्च प्रेङ्मित्यत्राप्यतिप्रसङ्गे न भवति ।
 नञ्चाहुण आर्धधातुकनिमित्तः । ये ते इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो गुणवृद्धी
 इत्यनेन स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यात् । अस्य तु स्त्रीलिङ्गता परवत्तिङ्गं
 द्वन्द्वतत्पुरुषयो रित्यतिदेशात् । अर्थस्य च सोऽतिदेश इति । यत्तदोरपि
 तत्रार्थे वर्त्तमानयोः स्त्रीलिङ्गता भवति । ननु च नियमस्य प्रकृतत्वात्
 तस्यैवायं प्रतिषेधो युक्तः । तत् किमित्येवमाह तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुत
 स्ते न भवत इति । तयोः प्राधान्यात् । तत् पुनर्नियमेनोपक्रियमाणत्वात् ।
 नियमस्य तु तादर्थ्यादप्राधान्यम् । तस्माद् गुणवृद्धी रेवायं प्रतिषेधो
 न्यायः । लोलुवः पोपुव इति । लूज् छेदने । पूज् पवने । इत्येताभ्यां
 धातो रेकाच इत्यादिना यङ् (३।१।२२) । सन् (६।१।८) यङोरिति
 द्विर्वचनम् । गुणो (७।४।८२) यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङन्तात्
 पचाद्यचि यङोऽचि (२।४।७४) चेति लुकि तन्निमित्तगुणप्रतिषेधः । तस्मिन्
 सत्यचिन्मुधात्वित्यादिनोवङ् । मरीमृज इति । मृजू शुद्धौ । पूर्ववद् यङ् ।
 द्विर्वचनम् । उरत्त्वम् (७।४।६६) । हलादिः (७।४।६०) शेषः । रीग्य-
 दुपधस्य चेति (७।४।८०) रीगागमः । लोलूयादिभ्य इत्यादिशब्देन
 पोपूयमरीमृज्येतयो र्ग्रहणम् । लूज् लवितेति । यावदेव धातुसंज्ञा
 न भवति तावदेव सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वलीयानिति अकारस्य लोपो
 भवति । यश्चाहू इत्येतस्य धातुसंज्ञा । तेन अकारलोपो धातुलोपो न
 भवतीति भवति प्रतुष्टाहरणम् । रेङिति । रिष रुष हिंसायाम् ।
 अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त (३।२।७५) इति विच् । इकारचकारौ वरपृक्तस्येत्यत्र
 (६।१।६०) सामान्यग्रहणाविधातार्थौ । वकारस्य चानेनैव लोपः । पुगन्त-
 लघूपधसेरिति (७।३।८६) गुणः । भलाञ्जशोऽन्त (८।२।३८) इति षकारस्य
 डकारः । ननु च द्व्यङ्गविकले द्वे अपि एते प्रतुष्टाहरणे । यथैव ह्यत्र

धातुलोपो न भवति एवमार्धधातुकनिमित्तोऽपि न भवति । नैतदस्ति ।
 सति हि धातुग्रहणे पदद्वयसन्निध्याद् बहुव्रीहि लभ्यते । तस्मिंश्च सत्यार्ध-
 धातुकनिमित्तत्वं लोपस्य । असति हि धातुग्रहणे न लोप आर्धधातुक
 इत्युच्यमान आर्धधातुकाश्रये ये गुणवृद्धी प्राप्नुत स्ते लोपे सति न भवत
 इत्येष वाक्यार्थः स्यात् । ततश्च लोपस्याविशेषितत्वादविशेषेण यत्र कापि
 लोपे प्रतिषेधः स्यात् । रोरवीति । रु शब्द इत्यस्माद् यङ् । बहुल
 (२।४।७३) ष्वन्दसीति यङो लुक् । लट् । तिप् । शप् । अदादिवाञ्छपो
 लुक् । यङो (७३८४) देतीट् । अत्र सार्वधातुकनिमित्तो गुणो न
 प्रतिषिध्यते । ननु च द्वज्जविकलमेवेदम् । यथैव ह्यार्धधातुकनिमित्तो
 गुणो न भवत्येवं लोपोऽपि । नैतदस्ति । सति ह्यार्धधातुकग्रहणे ऽन्य-
 पदार्थत्वे न तस्याश्रयणात् तन्निमित्तो लोपो लभ्यते । तस्मिंश्च सति न
 धातुलोप इतीयतुप्रच्यमाने ये केचन गुणवृद्धी ते च लोपे सति न भवत इत्येष
 वाक्यार्थः स्यात् । ततश्चाविशेषितत्वालोपस्य लोपमात्रे प्रतिषेधो विज्ञायते ।
 अभाजीति । भञ्ज आमर्द्दने । लुङ् । च्लिः । चिण् ३।१।६६)
 भावकर्म्मणोरिति चिण् । चिणी (६।४।१०४) लुगिति तशब्दस्य लुक् ।
 भञ्जेथ (६।४।३३) चिणीत्यनुनासिकलोपः । राग इति । अत्रापि घञि
 (६।४।२७) च भावकरणयोरिति नलोपः । रञ्ज रागे । भावे घञ् ।
 यद्यप्यत्र सर्वमस्ति तथापीक इत्यत्रानुवृत्ते रिह चेकोऽ सम्भवादत (७।२।
 ११६) उपधाया इति वृद्धेः प्राप्तायाः प्रतिषेधो न भवति । क्लोपयतीति ।
 क्लुयी शब्दे । हेतुमति (३।१।२६) चेति णिच् । अर्त्तिङ्गीत्यादिना
 (७।२।३६) पुक् । लोपो (६।१।७६) व्योर्वलीति यलोपः । पुगन्तेत्या-
 दिना (७।३।८६) गुणः । प्रेङ्मिति । लिङ्मयी दीप्ती । क्तः । अनि-
 दितामित्यादिनानुनासिकलोपः (६।४।२४) । भषस्तथोर्धोऽध (८।२।
 ४०) इति तकारस्य धत्वम् । भलाञ्जश् (८।४।५३) भगीति धातु-
 धकारस्य दकारः । प्रगतमिङ्गमिति कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः ।

५ । क्ङिति च ।

क्ङितीति । यदीयं परसप्तमी स्यादनन्तरस्यैवैकः प्रतिषेधः स्याच्

चितः चित्तवानित्यादौ । व्यवहितस्य भिन्नो भिन्नवानित्यादौ न स्यात् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे (१।१।६६) पूर्वस्येत्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् । निमित्तसप्तम्यां त्वस्यां सर्वत्र भवितव्यम् । व्यवहितयोरपि । निमित्त-
निमित्तभावसद्भावादिति मन्यमान आह निमित्तसप्तम्येषेति । निमित्तात्
सप्तमी निमित्तसप्तमो । पञ्चमी (२।१।३७) भयेनेति पञ्चमीति योग-
विभागात् समासः । सा पुनः सप्तमी यस्य च (२।१।३७) भावेन भावलक्षण
मित्यनेन वेदितव्या । क्ङितो हि निमित्तभावेन गुणवृद्धोः प्राप्तिलक्षणे
भावो लक्ष्यते । अथ निमित्तसप्तम्यामप्यस्यां कस्मादेव व्यवहितस्य प्रतिषेधो
लभ्यते ? तत्र तस्मिन्नित्यादिकायाः परिभाषाया अनुपस्थानात् । क्ङिति
चेत्यत्र क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धोर्विशेषणम् , अतो नासौ परिभाषा तत्रोप-
तिष्ठते । विध्यङ्गशेषभूता ह्येषा परिभाषा यत्र विधीयते किञ्चित् तत्रोप-
तिष्ठते । इक्परिभाषावत् । यत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्रैवेक्परिभाषोप-
तिष्ठते । नच यत्र सिद्धे गुणवृद्धी कार्यार्थं मुपादीयेते तत्रापि । अन्यथा
हि वृद्धिर्यस्याचामादि (१।१।७३) स्तद्वृद्ध मित्यादावप्यस्या इक्परिभाषाया
उपस्थानाच् शालीयो मालीय इत्यत्र वृद्धसंज्ञा न स्यात् । यथा चेयमिक्-
परिभाषा विध्यङ्गशेषभूतत्वाद् विधावेवोपतिष्ठते तथासावप्यानन्तर्यपरिभाषा ।
नचेह गुणवृद्धी विधीयेते । किं तर्हि ? विहिते अप्यन्यत्र क्ङितीत्यनेन
विशिष्येते । तस्मान्नात्र तस्याः परिभाषाया उपस्थान मित्यनन्तरस्यापि
प्रतिषेधः सिध्यति । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी इति । क्ङिन्निमित्तं
ययो स्ते तथोक्ते । ते पुनर्ये क्ङिन्निमित्ते सति प्राप्तुत स्ते विज्ञेये । एतेन
गुणवृद्धिविशेषणं क्ङिद्ग्रहणमिति दर्शयति । ननु च विधीयमानतया
प्राधान्यात् प्रतिषेधस्यैवैतद् विशेषणं युक्तम् । नैतदस्ति । यत्र हि गुणः
कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवति तत्र प्रधानस्यैव भूयांस
मुपकारं कर्त्तुमात्मनः संस्कार मनुमूय प्रधानेन सम्बन्ध मनुभवति ।
यथोक्तम्—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानसरोपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते ॥ १ ॥ इति ।

इह तु गुणवृद्धोः कडिद्वयहणेन विधिषितयो मंहान् प्रधानस्य प्रतिषेध-
 स्योपकारो भवति । व्यवहृतस्यापि तत्सिद्धेः । भिन्न इति । भिदिर्
 विदारणे । क्तः । रदाभ्यां (८१२४२) निष्ठातो न इति नत्वम् । सृष्ट इति ।
 सृजे ब्रंशेत्यादिना (८१२३६) जकारस्य षत्वम् । द्युना (८४४१) द्युरिति
 द्युत्वम् । चिनुत इत्यादौ तु (८४४१) सार्वधातुक (१२१४) मपिर्दिति
 कडित्वम् । चिन्वन्तीति । हुश्रुवोः (३४८७) सार्वधातुक इति
 यणादेशः । अत्र चितः । चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । चिनुतः । चिन्वन्ती-
 त्येषूदाहरणेषु यथायोगं सार्वधातुकार्धधातुलक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधः ।
 भिन्नः । भिन्नवानिति लघूपधलक्षणस्य । परिशिष्टेषु सृजेर्द्वि (७१२११४)
 रिति वृद्धेः । ग्लाजि (३१२१३८) स्थश्च क्सुरिति । क्सुप्रत्ययोऽयं यदि
 कित् स्यात् स्यात्स्वरित्यत्र घुमास्यादिसूत्रेण (६४६४) तिष्ठतेरीत्वं स्यात् ।
 अतस्तत्परिहाराय क्सोर्गित्वं प्रतिज्ञायते । तथाहि तत्र वक्ष्यति गित्वायं
 प्रत्ययो न कित् । तेन स्थ ईकारो न भवतीति । गित्वे च सति भूणुर्जिष्णु
 रित्यत्र कडिति चेति प्रतिषेध उच्यमानो न प्राप्नोति । अत एतदोष-
 परिहारायाह गकारोऽप्यत्रेत्यादि । चर्त्त्वभूतश्चत्वं प्राप्त इत्यर्थः । चत्वं तु
 खरि चेति (८४५५) । यदि हि क्सोर्गित्वमिष्यते भूणुरित्यत्र श्रुतः
 (७१२११) कितीति किति प्रतिषेध उच्यमानो न स्यात् । नैष दोषः ।
 तत्रापि चर्त्त्वभूतो गकारो निर्दिश्यते । तथाहि ग्लाजिस्थश्च क्सुरित्यत्र
 जयादित्यवृत्तौ (१) ग्रन्थः । कडिति चेत्यत्र गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते ।
 तेन गुणो न भवति । श्रुतः कितीत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते । तेन
 भुव इङ् न भवतीति । श्रुतः (७१२११) कितीत्यत्रापि जयादित्यवृत्तौ

(१) वामन and जयादित्य are the joint authors of the काशिका । But their shares
 as assigned by हरिदीक्षित, Bhottoji's grandson, (viz.—प्रथमद्वितीयपञ्चमपञ्चा जयादित्य-
 कृतवृत्तयः । इतरं वामनकृतवृत्तय इत्यभिप्रायः—vide शब्दरत्न under 5. 4. 42) are disproved
 here by Jinendra's assertion. Bhottoji also supports the न्यासकार (vide शब्दकौमुद
 I. I. 5). हरदत्त too takes वामन as the annotator of the Rule 6.2.73 अके जीविकार्थे ।
 (vide पदमञ्जरी 2.2.17).

ग्रन्थः (२) गकारोऽप्यत्र चर्त्तृभूतो निर्दिश्यते भूष्णु रित्यत्र यथा स्यादिति । वामनस्य त्वेतत् सर्वमनभिमतम् । तथाहि तस्यैव सूत्रस्य तद्विरचितायां वृत्तौ ग्रन्थः केचिदत्र द्विकारनिर्देशेन गकारप्रक्षेपं वर्णयन्ति भूष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सूत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्रुतः कितीत्यत्र चर्त्तृस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्वं न कृतम् । विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्वाजिस्थश्च क्स्त्रु रित्यत्र स्या आ इत्याकार प्रक्षेपेण स्यास्तोः सिद्धत्वान्न किञ्चिदेतदिति । स एवं मन्यते । यदि क्स्त्रुप्रत्ययस्य कित्त्वे सति तिष्ठतेरीत्वं प्राप्नुयात् तथा तत्परिहारार्थं गित्त्वं युज्यते प्रतिज्ञातुम् । गित्त्वे च सति जिष्णु भूष्णु रित्यत्र यथायोगमिड्गुणयोर्निरासाय क्ङिति चेत्यत्र श्रुतः कितीत्यत्र च गकारश्चर्त्तृभूतो निर्दिश्यमानः शोभेत । नच क्स्त्रुप्रत्ययो गित् । किं तर्हि किदेव । तत् किमिड्गुणप्रतिषेधार्थेन चर्त्तृभूतगकारस्य निर्देशेन ? नच क्स्त्रोः कित्त्वे सति तिष्ठते रात्वं प्राप्नोति । तस्माद् ग्वाजिस्थश्च क्स्त्रु रित्याकारप्रक्षेपः कृतः क्स्त्रुप्रत्ययान्तस्य तिष्ठते राकार एव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तस्मा भूदित्येवमर्थः । ततश्च तेनैव सिद्धत्वात् स्यात्सुशब्दस्याकिञ्चित्करमिह गकारप्रक्षेपवर्णनमिति । कामयत इति । कमेर्णिङ् (३।१।३०) । अत्र अत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धेः प्रतिषेधो न भवति । लैगवायन इति । लिगुशब्दान्नङादिभ्यः (४।१।६६) फगिति फकि कृते ओर्गुण (६।४।१४५) इति गुणस्य प्रतिषेधो न भवति । ननु चोकार इमेव । तदयुक्तमिदं प्रत्युदाहरणम् । नैतदस्ति । अत्र हि चकारः क्रियत इव इत्यनुकर्षणार्थः । तत्र चकारेणानुकर्षणसामर्थ्यादिक इत्येतदर्थं पदार्थतामुत्सृज्य स्वरूपपदार्थतामनुभवति । अन्यथा हि यदि चकारेणाप्यनु-कृत्यमाणमर्थपदार्थकमेव स्यात् तदनुकर्षणार्थं चकारकरण मनर्थकं स्यात् । अर्थपदार्थस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः । स्वरूपपदार्थके च तस्मिन्निह

(2) What does this statement—श्रुतः कितीत्यत्रापि जयादित्यवृत्तौ ग्रन्थः—indicate ? Has जयादित्य in addition to his work with वामन, *separately* written a complete commentary on the अष्टाध्यायी ? I could not verify the quotation गकारोऽप्यत्र चर्त्तृभूतो निर्दिश्यते भूष्णु रित्यत्र यथा स्यात् । It is not found in the printed काशिका ।

सन्निहिते सत्ययमर्थो भवति । इक इत्येवं ये गुणवृद्धी विधीयते इक इतीमं शब्द मुच्चार्य्य ये गुणवृद्धी विधीयते ते कङ्किन्निमित्तेन भवत इति । नच लैगवायन इत्यत्र इक इतीमं शब्द मुच्चार्य्य गुणो विधीयते । इक्परिभाषाया स्तत्रानुपस्थानात् । अनुपस्थानं तु साक्षादुकारस्य स्थानिनो निर्देशात् । यत्र हि साक्षात् स्थानी न निर्दिश्यते तत्रासावुपतिष्ठते । ननु यदि स्वरूपपदार्थस्येक इत्यस्येह सन्निधानं स्थानी न निर्दिष्टः स्यात् । ततश्च न ज्ञायते कस्य गुणवृद्धी प्रतिषिध्येते इति । नैष दोषः । सामर्थ्यादिक एव गुणवृद्धोः प्रतिषेधोऽयं गम्यते । नह्यन्यस्येक इतीमं शब्द मुच्चार्य्य गुणवृद्धी विधीयते । अथवा यद्यपीक्परिभाषा विध्यङ्गशेषभूता तथापीहासत्यपि गुणवृद्धो विधाने चकारेणानुक्त्य सन्निधाप्यते । एतदेव हि चकारकरणस्य प्रयोजनं यद्विदमिक्परिभाषायाः सन्निधापनम् । ततश्च तस्या उपस्थाने सति यत्रासौ व्याप्रियते तत्रैवायं प्रतिषेधो विज्ञायते । क चासौ व्याप्रियते ? यत्र स्थानी साक्षान् न निर्दिश्यते । इह तु निर्दिश्यते स्थानी । तस्मादिक् परिभाषाया व्यापाराभावादु भवति प्रत्युदाहरणम् । सृजेरित्यादि । कथं पुनरिच्छमाणापि सा लभ्यते ? यथा लभ्यते तथा श्रूयताम् । अचो (७।२।१५) जङ्गितीत्यत्र सृजेर्हङ्गिरिति (७।२।११४) वर्तते । जराया (७।२।१०) जरसन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्याग्रहणञ्च मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । अच इति योगविभागः क्रियते । सृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिर्भवति । अन्यत्र न भवत्येव । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेध इति । एतेन संक्रमत्वं दर्शयति । अन्ये तूत्तरसूत्रे कणिता श्वो रणिता श्व इत्यनन्तर मनेन ग्रन्थेन भवितव्यम् । इह तु दुर्विन्यस्तकाकपदजनितभ्रान्तिभिः कुलेखकैर्लिखित मिति वर्णयन्ति । अथवा निमित्तसप्तम्या एवेदं फलं दर्शित मिति मन्तव्यम् । अचिनवम् । असुनवमिति । अत्र लङो ङित्वात् तदादेशस्यापि मिपो ङित्वम् । स्थानिवद्भावेन मिपो ङित्वात् तदादेशस्याप्यमो ङित्वं पूर्ववत् । ततश्च तदाश्रयो विकरणस्य गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति । कस्मान्न भवतीत्याह अचिनवमित्यादि । आदिशब्देनाकरवमित्यादीनां परिग्रहः । लकारस्येति । लकारादेशोऽपि पारम्पर्येण

लकारपूर्वकत्वादुपचारेण लकार इत्युक्तः । सत्यपीत्यभ्युपगमे हलः श्रः (३।१।८३) शानञ् भाविति शानजादेशस्य शित्करणासिङ्गान्नावश्यमनु-
बन्धकार्येषु स्थानिवद्भावो भवतीत्यध्यवसितोऽयमर्थः । अतो ङित्वमेवात्र
न भवतीति शक्यते वक्तुम् । अभ्युपगमस्य तु ङित्वमेव परिहार लक्ष्यत
इत्येतदनेन सूचयति । यासुटो ङित्ववचनमित्यादि । यदि ङिति यत्
कार्यं विधीयते तल्लकारे ङिति स्यात् ततो लिङएव ङित्वेन चिनुयादि-
त्यादौ गुणप्रतिषेधस्य सिद्धत्वाद् यासुट् (३।४।१०३) परस्मैपदेषूदात्तो
ङित्वेति यत् तस्य यासुटो ङिद्वचनं तन् न कुर्यात् । कतञ्च ।
ततोऽवसीयते ङिति यत् कार्यं तल्लकारे ङिति न भवतीति ।

६ । दीधीवेवीटाम् ।

दीधीवेव्योरिति । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतिना तुल्य
इत्येतयो ग्रहणम् । ननु च दीङ् क्षये । धीङ् अनादरे । वेङ् तन्तुसन्ताने ।
वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्येतेषां ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते ? यद्येषां
ग्रहणं समभिमतं स्यादसन्देहार्थं वीवेधीदीटामीत्येवं न्यासं कुर्यात् । अन्यथा तु
कृतम् । तस्मात् पूर्वोक्तयोरेव धात्वोरिह ग्रहणम् । इटश्चेति आर्धधातुक-
कसेपत्यादिना (७।२।३६) विहितस्य । अथ इट किट कट गतावित्यस्य ग्रहणं
कस्मान्न भवति । युक्तञ्चेतत् । धातुसाहचर्यात् । नैतदस्ति । इहाल्पाचतरमिति
इटः पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तद्विपर्ययासं कुर्वन्तैतत् सूचितम् । अन्योऽप्यत्र
कश्चिद् विपर्ययासो विज्ञेय इति । तेन धातुसाहचर्याद्भातुग्रहणे प्राप्ते तद्विपरी-
तस्यैवागमस्य ग्रहणं विज्ञायते । आदीध्यन मिति । ल्युट् । आदीध्यक
इति । गबुल् । कणिता श्वो रणिता श्व इति । अण रण कण इत्यादौ शब्दार्थं
धातुवर्गे कणिरणी पठ्येते । ताभ्यां लुटि स्यतासी (३।१।३३) लृलुटोरिति
तासिः । लुटः प्रथमसेपत्यादिना (२।४।८५) तिपो ङादेशः । टिलोपः ।
आर्धधातुकसेपत्यादिनेट् (७।२।३६) । अथेटो वृद्धे रुदाहरणं कस्मान्न प्रदर्शित
मित्याह वृद्धि रिटो न सम्भवतीति । अङ्गस्य वृद्धिर्ज्णिदादौ प्रत्यये विधीयते ।
इट् चायमार्षधातुकभक्तः । नचार्धधातुकस्याङ्गसंज्ञास्ति ज्णिदादौ प्रत्यये ।
तस्मादिटो वृद्धिर्न भवति ।

७ । हलो ऽनन्तराः संयोगः ।

अन्तरं छिद्रं विवरं वर्णशून्यः काल इत्यर्थः । न विद्यतेऽन्तरं येषां ते तथोक्ताः । भिन्नजातीयैरित्यादि । भिन्नजातीयैरिति वचनं भिन्नजातीयानामेव लोके व्यवधायकत्वदर्शनात् । तथाहि कश्चित् केनचित् किमनन्तरं परे ब्राह्मणकुले इति पृष्टः सन्नाह नानन्तरं । वृषलकुल मनयोर्मध्ये प्रतिवसतीति । श्लिष्टोच्चारिता इत्यनन्तरसैव विवरणम् । निरन्तरोच्चारिता इत्यर्थः । संयोग इति । यदेकैकस्यैषा श्लिष्टोच्चारितस्य हलः संज्ञा स्यादिह निर्वायाद् निर्यायादिति वान्यस्य (६।४।६८) संयोगादेरित्येवं स्यात् । इह च संस्कृषीष्टेति ऋतश्च (१।२।४३) संयोगादेरितीद् । इह च संस्क्रियत इति गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्यो (७।४।२८) रिति गुण इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवो दोषाः प्रत्येकं हलां संज्ञित्वे भाष्य उद्गाविताः । यद्यपि तत्रैव ते कथञ्चित् प्रयासेन परिहृता स्तथापि यस्तु तत्परिहारेण प्रतिपत्तौ साध्यायां प्रतिपत्तिगौरवदोष आपद्यते सोऽपरिहार्य एव । समुदाये तु संज्ञिनि दोषाश्चापि नास्ति । तस्मात् स एव संज्ञी युक्त इत्यालोच्याह समुदायः संज्ञीति । ननु च यत्र सहभूतानां कार्यमिच्छति तत्र यत्र आरभ्यते । यथा उभे (६।१।५) अभ्यस्त मिति उभेग्रहणं करोति । नचेह कश्चिद् यत्रः कृतः । तत् कथं समुदायस्य संज्ञा लभ्यते ? इहापि कृत एव यत्र इत्यदोषः । कः पुनरसौ ? महत्याः संज्ञायाः कारणम् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणमिति महत्याः संज्ञायाः कारणं प्रयोजनमन्तरेण न सम्भाव्यते । तस्मान्महान्त संज्ञीत्येतत् सूचयितुं महती संज्ञा कृतेति गम्यते । तथाचोक्तम्—इङ्गितेनोन्मिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यत इति । एवञ्च महान् संज्ञी भवति यदि समुदायः संज्ञी भवति । नैकैको हल । तस्मादुपपन्न मेतत् समुदायः संज्ञीति । हल इति बहुवचननिर्देशाद् द्वयोः संज्ञा न सिध्यतीति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह जातौ चेत्यादि । चशब्दो यस्मादर्थः । यस्माज्जातौ बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरित्यादिकं रूपोदाहरणं द्रष्टव्यम् । तिलान्त्स्त्रावपतीत्यर्थः । हे मपर

(८।३।३६) वेत्यतो वेति वर्त्तमाने डः (८।३।२८) सि धुङित्यतो धुङिति च नञेति (८।३।३०) पच्चे धुट् । खरि चेति (८।४।५५) च तकारः । तत्र यदा धुण् नास्ति तदा नसतरया इति । यदा त्वस्ति तदा नतसतरयाः । तितउच्चत्वं मिति । तनोतेर् डः सनवच्चेति डउप्रत्यये टिलोपे द्विर्वचने च कृते रूपम् । संयोगान्तस्य लोपः स्यादिति । यद्यत्राकारस्योकारेण संज्ञा स्यादित्यभिप्रायः । नच लोपे सत्युकारोपदेशस्य वैयर्थ्यं माशङ्कनीयम् । यत्र पदसंज्ञा नास्ति तितउनीत्यादौ तत्र श्रूयमाणत्वात् । पचतीति । रूप-प्रत्युदाहरणम् । पनसमिति कार्य्यप्रत्युदाहरणम् । स्त्रोः (८।२।२८) संयोगाद्योरिति लोपः स्यादिति । यदि सकारनकारयोः सान्तरयोरपि संयोगसंज्ञा स्यादिति भावः ।

८ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

मुखसहिता नासिका मुखनासिकेत्यनेन मुखनासिकाशब्दोऽयं तत्पुरुषः । न इन्द्र इति दर्शयति । तत्पुरुषस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद् (२।१।७२) वेदितव्यः । यदि च मुखञ्च नासिका चेति इन्द्रः स्यात् प्राणितूर्यादिसूत्रेणै (२।४।२) कवज्ञावः स्यात् । ततश्च स नपुंसकमिति (२।४।१७) नपुंसकत्वं स्यात् । तस्मिंश्च सति ऋस्रो (१।२।४७) नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ऋस्त्वत्वं प्रसज्येतेति भावः । ननु चोच्यतेऽनयेति करणे लुगटि कृते तदन्ताट्टिङ्-टाणजित्यादिना (४।१।१५) ङीपा भवितव्यम् । ततश्च तदन्तेन बहुव्रीहौ मुखनासिकावचन इति निर्देशो नोपपद्यते । नैतदस्ति । वचनशब्दोऽयं क्लृप्तलुगटो (३।३।११३) बहुलमिति बहुलवचनात् कर्मसाधनः । उच्यत इति वचनो वर्णे वर्त्तते । न नासिकायाम् । अतएवाह तथा य उच्चार्यत इति । उच्चार्यत इति कर्मणि लकारः । एवं कृत्वा मुखनासिकावचन इति षष्ठी-समासोऽयं वेदितव्यो न बहुव्रीहिः । अनुस्वारस्येवेति । अनुस्वारे ह्युच्यमाने नासिकायाश्च व्यापारो न मुखस्य । तेन तस्यैव स्यात् । नतु स्याद् जमङ्गणनाम् । नापि अभ्र औ अप इत्यत्रार्चचन्द्राकृतैर्वर्णस्य । तदुच्चारणे मुखस्यापि व्यापारात् । ततश्च यरोऽनुनासिक (८।४।४५) इत्येतस्मिन् कार्य्ये कर्त्तव्ये

ऽनुस्वारस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु ङकारादीनामित्यभिप्रायः । ननु च प्रासाद-
वासिन्यायेन तेषामपि भविष्यति । यथा प्रासादवासिन आनीयन्तामितुक्ते
ये प्रासाद एव निवसन्ति तेषामपि ग्रहणं भवति । येऽपि प्रासादे भूमी च
उभयत्र वसन्ति तेषामपि । यथा हुभय आनीयन्ते तथेहापि नासिकावचन
इत्येतावतुग्रन्थे न नासिकावचनस्यानुस्वारस्य मुखनासिकावचनानाञ्च ङकारा-
दीनां ग्रहणं भविष्यति । ततश्चानुस्वारस्य हि स्यादित्युक्तमुक्तम् । एवन्तु
वक्तव्यम् । अनुस्वारस्यापि हि स्यादिति । नैतदस्ति । इह हि त्रीणि दर्शनानि
सम्भवन्ति । समस्त एवानुनासिको वर्णो नासिकावचनो मुखवचनश्चेत्येकं
दर्शनम् । पूर्वभागस्त्वस्य मुखवचन उत्तरो नासिकावचन इति द्वितीयम् ।
उत्तरो भागो मुखवचनः पूर्वी भागो नासिकावचन इति तृतीयम् । उभयो-
रप्यनन्तरयोर्दर्शनयोर्नासिकामुखवचने भागे तथानुरागं करोति यथासावपि
नासिकावचनभाग इव लक्ष्यते । तत्र यदेतदनन्तरदर्शनद्वयं तस्यान्यतरत्
पाणिनेरभिमतम् । नचास्मिन् प्रासादवासिन्याय एकत्राप्यवतरति । यदि
हि ङकारादयो नासिकयापि साकल्येनोच्चार्यन् मुखेनापि ततः प्रासाद-
वासिन्यायेन नासिकावचन इत्येतावतुक्ते तेषामपि ग्रहणं स्यात् । नचैवं
भागसैव । तेषां नासिकया मुखेन चोच्चारणात् । तदसति मुखग्रहणे तेषां
ग्रहणं न स्यात् । तदभावे च संज्ञा न स्यादिति युक्तमुक्तमनुस्वारस्यैव हि
स्यादिति । क च ट त पानां मा भूदिति । एते हि ककारादयो मुखेनै-
वोच्चार्यन्ते । न नासिकया । ततश्चासति नासिकाग्रहणे तेषामिव स्यात् । एवञ्च
शक्तः सुप्तमित्यत्रानुदात्तोपदेशवनतीत्यादिना लोपः (६।४।३७) प्रसज्येत ।
ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्य (६।४।१५) किभ्रलोः कडितीति दीर्घत्वम् । अथ
किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्नथवा
अनु पश्चान्नासिकाया व्याप्रियते यस्मिन्नसावनुनासिक इत्यन्वर्थसंज्ञा यथा
विज्ञायेतेत्येवमर्थम् । किं पुनस्तद् यतः पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्
यद्वा नासिकायाः पश्चाद् व्याप्रियते ? मुखस्य तु प्रकृतत्वात् तदेव गम्यते ।
तत्र ये ते द्वे दर्शने ययोः पाणिनेरन्यतरदभीष्टं तयोः पूर्वस्मिन् नासिका
मुखात् पश्चाद् व्याप्रियते । उत्तरत्र मुखं नासिकायाः । अन्वर्थसंज्ञाकरणं

तु पूर्वोक्तयो दर्शनयोरन्यतराभ्युपगमसूचनार्थम् । तदभ्युपगमसूचनं तु प्रासादवासिन्यायमाश्रित्य मुखग्रहणं ये प्रत्याचक्षीरंस्तेषां निराकरणार्थम् ।

६ । तुल्यासप्रयत्नं सर्वणम् ।

तुलया सम्मितं तुल्यमिति नौवयोधर्मेत्यादिना (४।४।८१) यतमुत्पाद्य तुल्यशब्दो वुत्पाद्यते । नच प्रयत्नस्य तुलया सम्मितत्वं सम्भवति । ततश्चा-
सम्भवद्विशेषणमिति यद्वोदयेत् तं प्रत्याह तुल्यशब्द इत्यादि । एवं मन्यते ।
व्युत्पत्तार्थं तु केवलं तुलोपादीयते नत्वत्र तुल्यार्थो विद्यते । नवा सम्मितार्थः ।
सदृशपर्यायो ह्ययं तुल्यशब्दः । तथाहि तुल्य इत्युक्ते सदृश इति पर्यायो
भवति । नतु तुलया संमित इति । आस्यशब्दोऽयं खदन्तोऽप्यस्ति । अस्यते
क्षिप्यतेऽन्नमनेनेति कृत्यलुपटो (३।३।११३) बहुलमिति करणे ख्यत् । आस्यं
मुखम् । तत् पुनरोष्ठात् प्रभृति प्राक् काकलकात् । काकलकं नाम
ग्रीवायामुन्नतप्रदेशो लोके यः कण्ठमणिरित्युच्यते । तद्वितान्तोऽप्यास्य-
शब्दोऽस्ति । आस्ये भवमिति शरीरावयवाद् (५।१।६) यदिति यति कृते
यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारलोपे हलो यमां यमि (८।४।६४) लोप
इति यतोपे च कृते आस्यमिति । एतच्च मुखान्तर्वर्तिनां तात्वादीनां
वाचकम् । तत्र यदि पूर्वस्यास्यशब्दस्येदं ग्रहणं स्यात् क च ट त
पानामपि सर्वणसंज्ञा स्यात् । खदन्तस्यास्यशब्दस्य वाचेऽर्थे तेषां
तुल्यत्वात् प्रयत्नविषयस्य । इममतद्वितान्तस्यास्यशब्दस्य ग्रहणे दोषं
दृष्ट्वा तद्वितान्तस्येदं ग्रहणमिति दर्शयन्नाह आस्ये भवमास्यमिति । किं
पुनस्तदित्याह तात्वादित्यनमिति । यस्मिन् वर्णा निष्पाद्यन्ते तत् स्थानम् ।
आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम् । ननु च नासिका मुखान्तर्वर्तिनोऽस्य
न भवति । नैतदस्ति । नहि मुखाद् बहिर्वर्तिनी नासिकेयं विवक्षिता ।
तस्यां वर्णानामनिष्पत्तेः । का तर्हि ? अन्तरास्ये चर्म विततमस्ति पणव-
चर्मवत् । तत्सम्बद्धा रेखा यस्यां वायुनाभिहन्ममानायां वर्णा निष्पाद्यन्ते
सेह नासिका विवक्षिता । कथं पुनर्विज्ञायते तद्वितान्तस्यास्यशब्दस्येदं
ग्रहणमिति ? आस्यग्रहणसामर्थ्यात् । यदि ह्यतद्वितान्तस्य ग्रहणं स्यादास्य-

ग्रहणमनर्थकं स्यात् । सर्वेषामिव हि तदुवाच एवार्थे प्रयत्नस्तुल्यः । नास्त्येव हि स यस्य व्यवच्छेदार्थमास्यग्रहणं स्यात् । ननु च विसर्जनीयस्य व्यवच्छेद-
नार्थं मास्यग्रहणं स्यात् । तस्य हि सुखाद् बहिर्वर्त्युरः स्थानम् । नैतदस्ति ।
नहि विसर्जनीयस्य सत्यसति वा सवर्णत्वे प्रयोजनमस्ति । नापि दोषः ।
सृष्टतादिरिति । आदिशब्देन ईषत्पृष्टतादीनां ग्रहणम् । वर्णगुण इति ।
अकारादीनां वर्णानां धर्म इत्यर्थः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्येति । एतेन
तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्तिपदोऽयं बहुव्रीहिरिति दर्शयति । व्यधिकरणानामपि
गमकत्वाद् बहुव्रीहिर्भवत्येव । यथा कण्ठेकाल उरसिलोमा इति । अथ
इन्द्रगर्भवहुव्रीहिः कस्मान्नाश्रीयते ? आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तौ तुल्यौ
यस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नमिति । एवं मन्यते । इन्द्रगर्भवहुव्रीहोवाश्रीयमाणे
ताल्वादिना स्थानेन प्रयत्नो न विशेषितः स्यात् । ततश्च ककारङकारयोर्मिथः
सवर्णसंज्ञा न स्यात् । वाङ्मस्य प्रयत्नस्य भिन्नत्वात् । ककारस्य विवृतकण्ठत्वादि-
र्वाङ्मः प्रयत्नः । ङकारस्य संवृतकण्ठत्वादिः । असत्याञ्च सवर्णसंज्ञायां शङ्किते-
त्यत्रानुस्वारस्य (८।४।५८) ययि परसवर्ण इति ङकारो न स्यात् । अथ सत्यपि
वाङ्मस्य प्रयत्नस्य भेद आभ्यन्तरः सृष्टतास्योऽनयोस्तुल्यः प्रयत्नः । तं समाश्रित्य
सवर्णसंज्ञा भविष्यति । यद्येवं शकारचकारयोरपि सत्यप्याभ्यन्तरयो
र्विवृततासृष्टतयोः प्रयत्नयोर्भेदे योऽनयोर्वाङ्मः प्रयत्नस्तुल्यो विवृतकण्ठत्वादि
स्तदाश्रया सवर्णसंज्ञा स्यात् । ततश्च अरुच्योततीति वक्ष्यमाणं प्रतुष्टाहरणं
नोपपद्यते । त्रिपदे तु बहुव्रीहौ ताल्वादिस्थानेन प्रयत्नो विशिष्यते । तेन
वाङ्मं प्रयत्नमुत्सृज्याभ्यन्तर एव सृष्टतादिर्गृह्यते । स एव हि ताल्वादावास्ये
सम्भवति । नेतरः । आभ्यन्तरस्य प्रयत्नस्य ग्रहणे सति सत्यपि वाङ्मप्रयत्नभेदे
भवत्येव ककारङकारयोः सवर्णसंज्ञा । आभ्यन्तरप्रयत्नस्य तुल्यत्वात् । तस्यैव
चेह ग्रहणात् । नच चकारशकारयोः सत्यपि वाङ्मस्य प्रयत्नस्य तुल्यत्वे सवर्ण-
संज्ञा प्रसजति । तस्यैवाग्रहणात् । यस्य च ग्रहणं तस्य चासमानत्वात् ।
तस्मात् त्रिपद एव बहुव्रीहिराश्रयितुं युक्ताः । न इन्द्रगर्भ इति । यदि तर्हि
त्रिपदो बहुव्रीहिराश्रीयते भिन्नविभक्तिकत्वादप्राधान्याच्चास्यं तुल्यत्वेना-
विशेषितं भवति । ततश्च भिन्नस्थानानामपि सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः ।

यदाधेयं प्रति यदधिकरणमुपादीयते तदाधेयतुल्यतयैव तत् तुल्यमिति विज्ञायते । तथाहि देवदत्तयज्ञदत्तयोस्तुल्यं कांस्रपात्रां भोजनमितुक्ते कांस्रपात्रपि तयोस्तुल्येति गम्यते । यं प्रति यस्तुल्यास्रप्रयत्नः स तमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवतीत्येषोऽर्थो यतो वचनाल्लभ्यत इह तन्नास्ति । ततश्च यो यं प्रति तुल्यास्रप्रयत्नः स ततोऽन्यमपि प्रति सवर्णसंज्ञः स्यादिति चोद्यमाशङ्क्याह समानजातीयं प्रतीति । समानजातीयो यं प्रति यस्तुल्यास्रप्रयत्नस्तं प्रति स सवर्णसंज्ञो भवति । न ततोऽन्यम् । एतच्च तुल्यास्रप्रयत्नशब्दस्य सवर्णशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वाल्लभ्यते । सम्बन्धिशब्दो ह्यन्तरेणापि शब्दान्तरसन्निधिं नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयति । यथा पितरि श्रुश्रूषितव्यमिति ! नोचते स्वस्मिन्निति । सम्बन्धाच्चेतदवगम्यते यो यस्य पितेति । तथेहापि । यद्यपि यो यस्य तुल्यास्रप्रयत्नः स तं प्रति सवर्णसंज्ञो भवतीति न चोच्यते तथापि सम्बन्धात् तुल्यास्रप्रयत्नः समानजातीयमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवतीति गम्यते । अथवा समानो वर्णः सवर्ण इत्यन्वर्थसंज्ञेयम् । तेन तुल्यजातीयमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । एवं हि समानो ऽस्य वर्णो भवति यदि तमेव प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । न विजातीयं प्रति । चत्वार इत्यादि । द्विविधाः प्रयत्नाः । आभ्यन्तरा वाह्याश्च । तत्राभ्यन्तराश्चत्वारो वृत्तौ दर्शिताः । वाह्यास्त्वेकादश । के पुन स्ते ? विवारः । संवारः । श्वासः । नादः । घोषः । अघोषः । अल्पप्राणः । महाप्राणः । उदात्तः । अनुदात्तः । स्वरितश्चेति । तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्धुरः प्रभृतीनामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते । स विधार्यमाणः स्थानमभिहन्ति । ततः स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्यते । आकाशे सावर्ण्यश्रुतिः सवर्णस्यात्मलाभः । तत्र वर्णध्वनावुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नाः परस्परं स्पृशन्ति तदा सा स्पृष्टता । ईषदु यदा स्पृशन्ति तदा सेषत्स्पृष्टता । सामीप्येन यदा स्पृशन्ति सा संवृतता । दूरेण यदा स्पृशन्ति सा विवृतता । एते चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः । आभ्यन्तरत्वं पुनरेषां स्थानकरणप्रयत्नव्यापारेणोत्पत्तिकाल एव सम्भवात् । तत्र स्पृष्टकरणाः

स्पर्शाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । सृष्टता गुणः । करणं कृति-
 रुच्चारणप्रकारः । सृष्टतानुगतं करणं येषां ते सृष्टकरणाः । एवमन्य-
 त्रापि वेदितव्यम् । ईषत्सृष्टकरणा अन्तःस्थाः । अन्तःस्था य र ल वाः ।
 विवृतं करणं मूषणम् । खराणाञ्च । खराः सर्व एवाचः । जप्ताणः श ष
 स हाः । अथ वाह्याः प्रयत्नाः किंलक्षणाः ? स एव प्राणो नाम वायुरुद्ध-
 माक्रामन् मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्तो यदा कोष्ठं मभिहन्ति तदा कोष्ठेऽभिहन्य-
 माने गलविलस्य संवृतत्वात् संवारो नाम वर्णधर्म उपजायते । विवृतत्वाद्
 विवारः । संवृते गलविलेऽव्यक्तः शब्दो नादः । विवृते श्वासः । उपरि
 वर्त्तिनीं तौ श्वासनादावनुप्रदान मिति केचिदाचक्षते । वर्णनिष्पत्तेरनु पश्चात्
 प्रदीयत इत्यनुप्रदानम् । अन्ये तु ब्रुवते अनुप्रदानं मनुस्वानो घण्टा-
 निर्द्वादवत् । यथा घण्टानिर्द्वादोऽनुस्वान मनुभवति तथेति । तत्र यदा
 स्थानाभिघातजे ध्वनी नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसङ्गाद् घोषो जायते ।
 यदा श्वासोऽनुप्रदीयते तदा श्वासध्वनिसङ्गादघोषः । महति वायौ महाप्राणः ।
 अल्पवायावल्पप्राणः । यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्न स्तीव्रो भवति तदा
 गात्रस्य निग्रहः कण्ठविवरस्य चाणुत्वं स्वरस्य च वायो स्तीव्रगतित्वाद्
 रौच्यं भवति । तमुदात्तं माचक्षते । यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तदा
 गात्रस्य स्तंसनं कण्ठविलस्य महत्त्वं स्वरस्य वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता
 भवति । तमनुदात्तं माचक्षते । उदात्तानुदात्तस्वरसन्निकर्षात् स्वरित
 इत्येवंलक्षणा वाह्याः प्रयत्नाः । वाह्यत्वं पुनरेषां वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वं
 वायुवशेनोत्पत्तेः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूली-
 योपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः ।
 वर्ग्ययमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः । इतरे सर्वे महाप्राणाः । वर्गाणाञ्च तृतीया
 चतुर्थी अन्तःस्था हकारानुस्वारी यमौ च तृतीयचतुर्थी संवृतकण्ठा नादानु-
 प्रदाना घोषवन्तः । वर्ग्ययमानां तृतीया अन्तःस्थाश्च अल्पप्राणाः ।
 इतरे सर्वे महाप्राणाः । यथा तृतीया स्तथा पञ्चमाः । आनुनासिक्य-
 नेषामधिको गुणः । य एवैते द्विप्रकाराः प्रयत्ना वाह्या आभ्यन्तराश्चाख्याता
 स्तेषामिह सवर्णसंज्ञायां पूर्वोक्ता आभ्यन्तराश्चत्वारः सृष्टतादय आशीयन्ते ।

न वाङ्मा विवारादयः । आस्यग्रहणेन विशेषणेन तेषां व्यावर्तितत्वात् ।
 सृष्टतादय एव ह्यास्ये भवन्ति । न विवारादयः । यद्येवं किमर्थं प्रयत्न-
 ग्रहणम् ? एतावदस्तु तुल्यास्यमिति । आस्यग्रहणेनैव हि सृष्टतादयोऽपि
 प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायां निमित्तभूता स्ताल्लादिस्थानवत्त्वमन्त एव । तेषाम-
 प्यास्ये भवनात् । सत्यमेतत् । तथापि प्रत्येकं व्यापारनिरासार्थमुभयो-
 रूपादानम् । इतरथा हि यथैव स्थानं तुल्यं स्थानान्तरनिरपेक्षं सवर्णसंज्ञायां
 व्याप्रियत एवं प्रयत्नोऽपि स्थाननिरपेक्षः स्थानञ्च प्रयत्ननिरपेक्षं व्याप्रियेत ।
 ततश्च भिन्नप्रयत्नानामपि तुल्यस्थानानां भिन्नस्थानानामपि तुल्यप्रयत्नानां
 सवर्णसंज्ञा स्यात् । अ अ इत्यादिना येषां यावताञ्च यादृशाञ्च मिथो
 नित्या सवर्णसंज्ञा तान् दर्शयति । अकाराणां हि सर्वेषाम् अकुहविसर्जनीयाः
 कण्ठ्या इति तुल्यं कण्ठः स्थानम् । इकाराणामपि इचुयशा स्तालव्या इति
 तालु । उकाराणामपि उपूपधानीया ओष्ठ्या इत्योः । ऋकाराणा-
 मपि ऋटुरषा मूर्धन्या इति मूर्धा । लृकाराणामपि लृतुलसा दन्त्या इति
 दन्तः । एकाराणां मैकाराणाञ्च ए ऐ कण्ठतालव्या इति कण्ठतालु ।
 ओकाराणामौकाराणाञ्च ओ औ कण्ठौष्ठ्याविति कण्ठोष्ठम् । प्रयत्नस्तु सर्वेषा-
 मेवेषां विवृतं करण मूषणं स्वराणाञ्चेति विवृतत्वम् । तस्मात् तुल्यस्थानप्रयत्न-
 त्वात् सर्वेऽकारादयो मिथः सवर्णसंज्ञा । एवं यावदौकारः । अन्तःस्था
 द्विप्रभेदाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च रेफवर्जिताः । तेऽपि समानजाती-
 यानन्तःस्थान् प्रति सवर्णसंज्ञा भवन्ति । रेफोषणां सवर्णा न सन्तीति ।
 तेभ्योऽन्येऽकारादयो वर्णा विजातीया इत्येषोऽभिप्रायः । तुल्यजातीयास्तु
 रेफोषाणस्तुल्यस्थानप्रयत्नाः सवर्णाः सन्त्येव । तत्र रेफस्य तावद् ऋटुरषेभ्यो
 यवलेभ्यश्चान्ये वर्णा भिन्नस्थानत्वाच्च भिन्नप्रयत्नत्वाच्च सवर्णा न भवन्ति ।
 तथाहि अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः । इचुयशास्तालव्याः । लृतुलसा
 दन्त्याः । उपूपधानीया ओष्ठ्याः । ए ऐ कण्ठतालव्यौ । ओ औ कण्ठो-
 ष्ठाविति वचनादकारादीनां यथायोगं कण्ठादि स्थानम् । रेफस्य लृतुरषा
 मूर्धन्या इति मूर्धा । प्रयत्नोऽप्यनन्तरनिर्दिष्टेष्वकारादिषु ये स्वरास्तेषां विवृतं
 करण मूषणं स्वराणाञ्चेति विवृतत्वम् । ये तु वर्गान्तःपातिनः कका-

रादयस्तेषां सृष्टकरणा स्पर्शा इति सृष्टता । रेफस्येष्टसृष्टकरणा
 अन्तःस्था इतीषत्सृष्टता । शकारसकारावपि स्थानप्रयत्नभेदाद् रेफस्य
 सवर्णी न भवतः । तौ हि यथाक्रमं तालव्यदन्त्यौ । रेफस्तु मूर्धन्यः ।
 प्रयत्नोऽपि तयोर्विवृतत्वम् । रेफस्य तु पूर्वीक्त एव । ऋटुषाः प्रयत्नभेदा-
 च्चैव रेफस्य सवर्णा न भवन्ति । नतु स्थानभेदेन । तेषामपि मूर्धन्यत्वात् ।
 प्रयत्नभेदस्तु विद्यते । ऋकारषकारयोः पूर्ववद् विवृतत्वम् । रेफस्य तु
 स एव पूर्वीक्तः । टवर्गस्य सृष्टता । यवलास्तु पुनः स्थानभेदादेव सवर्णा
 न भवन्ति । नतु प्रयत्नभेदात् । तेषामपीषत्सृष्टगुणत्वात् । स्थान-
 भेदस्तु विद्यते । यवलानां यथायोगं तालव्यदन्त्यौष्ठत्वात् । एवं विसर्जनीय
 जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराः । कुं खुं गुं घुं इत्येते च यमाश्चा-
 तुल्यस्थानप्रयत्नत्वादेव रेफस्य सवर्णा न भवन्ति । विसर्जनीयो हि कण्ठ्यः ।
 जिह्वामूलीयो हि जिह्व्यः । उपध्मानीय ओष्ठ्यः । अनुस्वारयमा नासिक्याः ।
 रेफस्तु मूर्धन्यः । प्रयत्नस्तु यस्तस्य पूर्वीक्तः स विसर्जनीयादीनां नास्त्येव ।
 तदेवं रेफस्य रेफादन्त्यो नास्ति कश्चित् सवर्णो वर्णः । अनया दिशोऽप्यपि
 मपि शकारादीनां सावर्ण्याभावो वेदितव्यः । वर्ग्य इत्यादि । वर्गे भवो वर्ग्यः ।
 दिगादित्वाद् यत् (४।३।५४) । यस्येति (६।४।१४८) चेत्याकारलोपः ।
 वर्ग्यो यो वर्णः सोऽन्त्येन वर्ग्येण स्ववर्गान्तःपातिना तुल्यास्यप्रयत्नेन सह सवर्णी
 भवति । यथा ककारः खकारेण । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । भिन्नस्थानाना-
 मित्यादि । एते हि ककारादयः सर्वे सृष्टगुणत्वात् तुल्यप्रयत्ना यथाक्रमं
 कण्ठतालुमूर्धदन्तोष्ठस्थानत्वाद्भिन्नस्थानाः । तर्मा तर्मुमिति । त्वप त्वन्फ त्वप्ता-
 वित्यस्य त्वचि तुसुनि च रूपम् । भिन्नप्रयत्नानामित्यादि । इकारादयो हि
 तालव्यत्वात् सर्वे तुल्यस्थाना विवृतत्वसृष्टत्वेष्टत्वप्रयत्नाद् यथायोगं
 भिन्नप्रयत्नाः । इकारशकारयो र्यद्यपि प्रयत्नोऽप्यभिन्न स्तथापि तयोः प्रतिषेधं
 वक्ष्यतीति न भवति सवर्णत्वम् । अरुच्योततीति । शुप्रतिर् चरण इत्यस्य
 लटि रूपम् । तत्र परत्रावस्थिते ऽरुश्शब्दस्य सकारस्य स्त्वम् । तस्य विसर्ज-
 नीयः । तस्यापि वा (८।३।३६) शरीति सकारः । तस्यापि शुत्वं शकारः ।
 होतृकार इति । कथं पुनरत्र ऋकार आदेशो भवति । नहि ऋकार-

लृकारयोः समुदायस्य स्थानिनः सोऽन्तरतम इत्याह उभयोरित्यादि ।
 ऋकारो मूर्धन्यः । लृकारस्तु दन्त्यः । तत्र तयोर्यद्येको मूर्धन्यो दन्त्यश्च
 दीर्घां वर्णांऽन्तरतमः सम्भवेत् तदा सोऽन्तरतम आदेशो भवेत् । स च न
 सम्भवतीत्यवयवस्य योऽन्तरतम स्तेन भाव्यम् । तत्रापि यदि लृकारो
 दीर्घः स्यात् सोऽपि पर्यायेण स्यात् । स च नास्ति । तस्मात् पारिशेष्यात्
 समुदायस्यैकादेशस्य योऽन्तरतमः स एव ऋकारो भवति ।

१० । नाज्भलो ।

तुल्यास्यप्रयत्नावपीति प्रसङ्गे हेतुमाह । प्रसङ्गपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ।
 दण्डहस्त इत्यत्राकारहकारयोर्द्वयोरपि कण्ठस्थानत्वात् तुल्यस्थानत्वम् ।
 उभयोर्विवृतकरणत्वात् तुल्यप्रयत्नत्वम् । दधि शीतमित्यत्राप्यतएव तुल्य-
 प्रयत्नत्वम् । उभयोस्तालव्यत्वात् तुल्यस्थानत्वम् । सवर्णदीर्घत्वं न भवतीति
 प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति । ननु चाकः (६।१।१०१) सवर्णे दीर्घविधाव-
 चीति वर्त्तते । तत्रासत्यपि प्रतिषेधे दीर्घत्वं न भविष्यति । यथा कुमारी
 शीत इत्यत्र । तदयुक्तमेवोदाहरणद्वयम् । स्यादेतत् । अनुदित् सवर्णस्य
 (१।१।६८) चाप्रत्यय इत्यकारिकाराभ्यां हकारशकारयोर्ग्रहणे तयोरप्यच्-
 त्वमस्त्येव । ततश्चानुवर्त्तमाने ऽप्यज्ग्रहणे यद्येवं प्रतिषेधो न क्रियते तत्
 स्यादेव दीर्घत्वमिति । एतच्चासम्यक् । यदि ह्यनानुवर्त्तमानेऽप्यज्ग्रहणे
 दीर्घत्वं स्यात् तदनुवृत्तिरपार्थिकैव स्यात् । तस्मादज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद-
 जिव योऽज् न कथञ्चन हल् तत्रैव दीर्घत्वं विज्ञास्यते । न हकारशकारयोः ।
 तयोर्हि यद्यप्यकारिकाराभ्यां सावर्णेन ग्रहणादच्त्वमस्ति तथापि हल्षूपदेशाद्
 हलत्वमप्यस्तीति न तावद्धकारशकारावचावेवापितुं हलावपीति । सत्यमेतत् ।
 अयं पुनरत्र वृत्तिकारस्याभिप्रायः । अवश्यं तावदन्यार्थं नाज्भलावित्येतत्
 कर्त्तव्यम् । यस्येति लोपाभावार्थम् । तदन्यार्थं कृतमेतदर्थमपि स्यात् । एवं
 तर्ह्यनुवृत्तिद्वारेण दीर्घत्वाभावप्रतिपत्तौ साध्यायां यत् प्रतिपत्तिगौरवमापद्यते
 तदपास्तं भवतीति । वैपाश इति । विपाशि भव इत्यण् । यस्येति
 (६।४।१४८) चेत्यत्रेवणं उपादीयमानः सावर्णेन शकारमप्युपादत्ते ।

एवञ्च तस्य लोपः प्रसज्येत । आनडुहमिति । अनुडुहो विकार इति । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् (४।१।१५४) । तत्र यस्येति (६।४।१४८) चेत्यत्राकारो गृह्यमाणो हकारमपि गृह्णीयात् । ततश्च पूर्ववत् तस्य लोपः स्यात् ।

११ । ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ।

अत्रेदादि यद्विवचनं तत् प्रगृह्यमित्येवं वा विज्ञायते ? ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तत् प्रगृह्य मिति वा ? तत्राद्ये पक्षे पचेते इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । नह्येकारमात्रमत्र द्विवचनम् । अपितु आतिशब्द इति । इममाद्ये पक्षे दोषं दृष्ट्वा द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह ईदूदेदित्येवमन्तमित्यादि । नन्वेतस्मिन्नपि पक्षे अग्नी इत्येवमादि न सिध्यति । ईदाद्येव ह्यत्र द्विवचनं न तदन्तम् । आद्यन्तवदेक (१।१।२१) स्मिन्नित्यनेनान्तवज्ञावो भवतीत्यदोषः । अग्नी इति । प्रथमयोः (६।१।१०२) पूर्वसवर्ण इति दीर्घत्वम् । अत्र प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यां स्तुतप्रगृह्या (६।१।१२५) अचीति प्रकृतिभावादिति शब्दे परतोऽकः सवर्ण (६।१।१०१) दीर्घत्वं न भवति । वायू इत्यत्रापीको (६।१।७७) यणचीति यणादेशः । शेषेष्वप्युदाहरणेष्वयादेशः । खट्वे इति । औड (७।१।१८) आप इति शीभावः । आदुगुणः (६।१।८७) । पचेते इति । यजेते इति । स्फुरितित्वादात्मनेपदम् । आताम् । टेरेत्त्वम् । आतो ङित (७।२।८१) इतीयादेशः । लोपो (६।१।६६) व्योर्वलीति यलोपः । वृक्षावत्र । प्लक्षावत्रेति । भवत्येतद् द्विवचनम् । नत्वीदूदेदन्तम् । तेन प्रकृतिभावाभावादादेशो भवत्येव । कुमार्यत्रेति । वयसि (४।१।२०) प्रथम इति ङीपि कृते कुमारीत्येतदीकारान्तम् । नतु द्विवचनान्तम् । तेनासति प्रकृतिभावे भवत्येव यणादेशः । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? स्तुतनिवृत्त्यर्थमिति चेत् ? न । इष्टत्वात् स्तुतस्य । यथा च तपरत्वे क्रियमाणेऽपि स्तुतस्य प्रगृह्यसंज्ञा सिध्यति तथा भाष्ये असिद्धः स्तुत स्तस्यासिद्धत्वात् तत्काल एवेत्यादिना प्रतिपादितम् । गुणान्तरभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणार्थमिति चेत् ? न । अभेदकत्वाच्छास्त्रे गुणानामित्यत्र आह तपरकरणमसन्देहार्थमिति । असति

हि तपरकरण ईकारस्योकारस्य च यणादेशः स्यात् । ततश्च सन्देह एव स्यात् किमिदं यकारवकारयोर्ग्रहणमाहोस्विदिकारोकारयोरिति । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । वक्तव्यमाणं शाकल्यग्रहणमिहोप-
तिष्ठते सिंहावलोकितन्यायेन । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन मणीवादीनां प्रतिषेधो भविष्यति । मणीव । दम्पतीव । रोदसीवेति । मणीवेत्यादयः शब्दा द्विवचनान्ताः । तत्रासति प्रगृह्यत्वेऽकः सवर्णे (६।१।१०१) दीर्घ एकादेशो भवत्येव ।

१२ । अदसो मात् ।

अदः सम्बन्धी यो मकार इति । अवयवावयविभावलक्षणेन सम्बन्धेन षष्ठी । अमो अत्रेति । अदस् शब्दात् परस्य जसः (७।१।१७) शी । त्यदाद्यत्वम् (७।१।१०२) । अतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वम् । ईकारेण सच्चाद् (६।१।८७) गुणः । एत (८।२।८१) ईङ्गुवचन इतीत्वम् । दस्य (८।२।८०) च मत्वम् । अयमद्विवचनार्थ आरम्भः । अमू आसाते इति । अदसो द्विवचनसौ । त्यदाद्यत्वम् । वृद्धि (६।१।८८) रेचोति वृद्धिः । अदसो सेर्दादुदो (८।२।८०) म इत्यौकारस्य दीर्घस्य स्थाने तादृश एवान्तरतम्यादूकारः । अत्राप्यूकारादि-
कार्थं मसिद्धमिति पूर्वेणाप्राप्तिः । अतः पूर्वत्वासिद्धमित्यस्य (८।२।१) बाधनार्थ आरम्भः । कथं पुनः पूर्वत्वासिद्धमित्येतच्छक्यं बाधितुम् । वचन-
सामर्थ्यात् । नैतदस्ति । यत् सिद्धे प्रगृह्यकार्यम् अणोऽप्रगृह्यानुनासिक (८।४।५७) इति तदर्थं वचनं स्यात् । नैतदेवम् । नह्येकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यात् तत्रैवेदम् ब्रूयात् । अणो प्रगृह्यस्यानुनासिकः । अदसो नेति । शम्यत्र । दाङिम्यत्वेति । षिट् (४।१।४१) गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारलोपः । भवत्ययं मकारात् पर ईकारः । नत्वदः सम्बन्धीति । अमुकेऽत्रेति । अव्यय (५।१।७१) सर्वनाम्नामित्यकच् । जसः (७।१।१७) शी । आद् (६।१।८७) गुणः । पूर्ववदत्वमत्वे । अमुके इति स्थिते परत्र चात्रशब्दे एङ् (६।१।१०६) पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वम् ।

१३ । शि ।

शि इति । शिशुतेरविशिष्टत्वात् काशि कुशि इत्यत्र यः शिशब्दः स्तस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति । अतो विशेषो वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाह किमिदं शि इति । सुपामित्यादि । यस्तु काशकुशशब्दाभ्यां सप्तम्येकवचने च क्त आद् (६।१।८७) गुणे च शिशब्दः सम्प्रत्यते तस्येह ग्रहणं न भवति । लाक्षणिकत्वादिति भावः । युष्मे अस्मे इति । षष्ठीबहुवचनस्य सुपां (७।१।३८) सुलुगित्यादिना शि शब्दादेशः । शिषे (७।२।८०) लोपः । अथवा प्रथमाबहुवचनस्यैव शिभावः । क्कान्दसत्वाद् यूयवयौ (७।२।८३) जसीत्येतन्न प्रवर्त्तते । त्वे इति मे इति । सप्तम्येकवचनस्य पञ्चम्येकवचनस्य च शिभावः । त्वमावेकवचन (७।२।८७) इति युष्मदस्मदोस्त्वमावादेशौ । इतरत् तु लौकिकमनुकरणमिति । यदा युष्मे इति अस्मे इत्येवमादिकं तदा लौकिक मनुकरण मिति भावः । यदा युष्मे अस्मे इत्यादीनां वेदवाक्यस्थानामर्थाह्वयवच्छिद्य स्वरूपेऽवस्थानार्थं पदकारैरितिकरणोऽध्याक्रियते तदा युष्मे इति अस्मे इत्येवमादिकं मुदाहरणमिति भवति । इतरत् तु लौकिकमनुकरणमित्युक्ते न युष्मे वाजबन्धवः । त्वे रायः । मे राय इत्येतेष्वपि वेदवाक्येषु यद् युष्मे इत्यादि शिशब्दान्तं शब्दरूपं तदपि लौकिक मनुकरण मिति कस्यचिन् मन्द्ध्यः भ्रान्तिः स्यात् । अतः स्तान्निराकर्तुमितरशब्देन यदिह विवक्षितं तत् स्वरूपेण दर्शयितुमाह युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे इति । मे इति । यद्येवं किमर्थं न युष्मे वाजबन्धव इत्यादीनामुपन्यासः ? एषु वेदवाक्येषु ये युष्मे इत्यादयः शब्दास्तेषामेतान्यनुकरणानीति प्रदर्शनार्थः । अन्यथा हि न ज्ञायते कस्यैतान्यनुकरणानीति ।

१४ । निपात एकाजनाङ् ।

एकाजिति बहुव्रीहिर्वायं स्यात् कर्मधारयो वा ? यदि बहुव्रीहिः प्रशब्दस्यापि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । ततश्च प्रोपाभ्यामिति (१।३।४२) निर्देशो नोपपद्येत । प्राग्वय इति च प्रतुगदाहरणम् । तस्मात् कर्मधारयोऽयमिति मनसि क्त्वाह एकश्चासावच्चेत्येकाजिति । अ अपेक्षीत्यादीनि त्रीणि

च्छान्दसान्युदाहरणानि । इतरत् तु लौकिकम् । तत्र आ एवं नु मन्यस
इत्यत्राकारो वाक्यपरिपूरणार्थः । आ एवं किल तदित्यत्र तु स्मरणार्थः ।
चकारात्वेति । करोतेर्लिट् । परस्मैपदानामित्यादिना (३४।८२) तिपो
णल् । वृद्धिः । रपरत्वम् । द्विवचनेऽचीति (१।१५८) स्थानिवद्भावेन
द्विवचनम् । उरत्तुम् (७।४।६६) । कुहोशुरिति (७।४।६२) चुत्वम् ।
भवत्ययं णलकार एकाच् । नतु निपातः । प्राग्नय इति । प्रशब्दो भवति
निपातः । नत्वेकाच् । तेन मृतप्रगृह्या अचीति (६।१।२२५) प्रकृतिभावो
न भवति । अकः सवर्ण (६।१।१०१) इति दीर्घत्वं तु भवत्येव । आकारोऽत्र
हि डिद्विशिष्ट उपात्तः । तस्य न ज्ञायते क्व च डित्वं क्व च नेति । अतो
डित्वाडित्वयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थं माह ईषदर्थं इत्यादि । तत्रेषदर्थे आ
उष्णम् ओष्णमिति । ईषदुष्णमित्यर्थः । क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञायां डिद्वि-
शिष्ट एव पठ्यते ।

प्रपराप समन्वव निर्दु

व्याड्यधयोप्यतिसूदभयश्च ।

प्रतिना सह लक्षयितव्याः

पर्युपयोरपि लक्षणं सत्र (A) ॥ १ ॥ इति

आ इहि एहि । आ अस्ति अस्ति । मर्यादाभिविध्योरपि डिद्विशिष्ट
एव पठ्यते । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति । मर्यादा सीमा । अवधिः । आ
उदकान्तात् ओदकान्तात् प्रियं प्रोथमनुव्रजेत् । अभिविधिरभिव्याप्तिः ।
आ अहिच्छत्रात् । अहिच्छत्रं वृष्टो देवः । अहिच्छत्रं गृह्यत्वा वृष्टो देव
इत्यर्थः । डिद्विशिष्टस्थानाडिति प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिषेधात् स्वरसन्धि भवति ।
अथैत मातमितप्रचेतदो द्वितीयाटौस्त्वेन (२।४।३४) इत्येनादेशः कस्मान्न
भवति ? अन्वादेश इति तत्रानुवर्त्तते । अस्ति चेहान्वादेश इत्यस्ति प्राप्तिः ।
यथा न भवति तथा तत्रैव प्रकरणे वृत्तिकारः स्वयमेव वक्ष्यतीति पुनरिह
नोच्यते । आतमित्याकारे तकारो मुखसुखार्थः । ये तु पुनरेतमाड-

(A) श्लोकेऽस्मिन् वेगवतीनामच्छन्दः । विषमे प्रथमाक्षरहीनं दीधकमेव हि वेगवती स्यादिति ।
सयुगात् सगुरु विषमे चेद् भाविह वेगवती युजि माद् गाविति वा लक्षणात् ।

मिति ङकारसहित माकारं पठन्ति तेषां ङितं विद्यादिति वचन मनर्थकं
 स्यात् । ङकारसहितस्य पाठादेव ङित्वविज्ञानात् । तस्मात् तकारपर
 एवाय माकारः पठितव्यः । वाक्यस्मरणयो रिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ
 उक्तः । अभिधेये ऽभिधानोपचारात् । प्रक्रान्तं हि वाक्यार्थं किञ्चिदपेक्ष्येदं
 प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यस इति । एवमयं वाक्यार्थो विज्ञायत इत्यर्थः ।
 पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थप्रदर्शनपरोऽय माकारः प्रयुक्तः । अथवा पूर्वप्रक्रान्त-
 वाक्यार्थस्यान्यथाकरणमिदं प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यस इति । नैवं
 पूर्वममंस्थाः । सम्प्रति त्वेवं मन्यस इति । अथवा वाक्यशब्देन वाक्यमे-
 वोच्यते । वाक्यावयवो निरर्थक एवाकारः प्रयुज्यत इति । स्मरणं स्मृतिः ।
 तत्र य आकारो वर्त्तते स्मृतिसूचकः स ङित् भवति । आ एवं किल तत् ।
 एवमिदं विज्ञातमित्यर्थः । ज्ञातं स्मृतमेव । अथवा स्मर्त्तव्यार्थविषयः पूर्व-
 माकारः प्रयुज्यते । आ इति स्मृतेरुत्तरकालमर्थ आख्यायते । आ इत्येतस्यै-
 वं किल तदिति भवत्ययमर्थ इत्यर्थः । वाक्यस्मरणयो राकारस्य प्रगृह्य-
 संज्ञास्थेवेति प्लुतप्रगृह्या (६।१।१२५) अचीति प्रकृतिभावः । तेन वृद्धिरेचीति
 (६।१.८८) वृद्धिर्न भवति ।

१५ । ओत् ।

१६ । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।

सम्बुद्धिनिमित्त इति । सम्बुद्धिर्निमित्तं यस्य स तथोक्तः । एतेन
 सम्बुद्धावित्यस्य निमित्तसप्तमीत्वं दर्शयति । परसप्तम्यां त्वस्यां हे तपो
 इत्यत्र न स्यात् । स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) सम्बुद्धे लुप्तत्वादिति भावः ।
 सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) वर्त्तमाने ह्रस्वस्य गुण (७।३।१०८) इत्यनेन यो
 गुणो विधीयते स सम्बुद्धिनिमित्तः । तस्य सम्बुद्धिनिमित्तत्व सुपादाय
 विहितत्वात् । गवित्ययमाहेति । केनचिद् गौरिति वक्तव्ये शक्तिवैकल्याद् गो
 इत्युक्तम् । तमन्यो यदानुकरोति तत्रैतत् प्रत्युदाहरणम् । ननु चानुकार्ये
 णार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्यात्र भवितव्यमित्यत आह
 अत्रेत्यादि । अत्रानुक्रियमाणस्यानुकरणस्य यदि भेदो विवक्ष्यते ततोऽर्थवत्तायां

सत्यां स्याद्विभक्तिः । स तु न विवक्ष्यत इति कुत स्तस्याः प्रसङ्गः ? नहीह शब्दशास्त्रे वस्तुनः सत्तैव शब्दसंस्कारस्य प्रधानं कारणम् । किं तर्हि विवक्षा च । सा चेह नास्ति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थमिति । एतेन पूजार्थताशङ्कां निरस्यति । यदि हि पूजार्थं मेव तत् स्याद् विकल्पो न भवेदिति भावः ।

१७ । उजः ।

१८ । जं ।

तेन त्रीणि रूपाणि भवन्तीति शाकल्यग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति । यदि ह्यत्र शाकल्यग्रहणं नानुवर्तेत तदा पूर्वसूत्रेण यस्मिन् पक्षे उजः प्रगृह्य-संज्ञा न विहिता तस्मिन्ननेन नित्यमूँ आदेशः स्यात् । तत उ इति जं इति च द्वे रूपे स्याताम् । न वितीति तृतीयम् । शाकल्यग्रहणानुवृत्तौ तु सत्यां यस्मिन् पक्षे पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा उजो न कृता तस्मिन्ननेन जं आदेशे विभाषा विहिते वितीति तृतीयं रूपं सिध्यति ।

१९ । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।

अध्वस्यां मामकौ तनू इति । एतद् वेदवाक्यं वेदितव्यम् । अत्र मामकौ तनू इति शब्दौ सुपां सुलुगिति (७।१।३८) लुप्तसप्तमीकौ । तत्र यदा अर्थाद्व्यवच्छिद्य स्वरूपे व्यवस्थापनायेतिशब्दः प्रयुज्यते तदैते उदाहरणे । मामकौ इति । तनू इति च । तथा सोमो गौरी इत्येतदपि । मामक्यामित्यादेरुपन्यासः सप्तम्यर्थप्रदर्शनार्थः । आदेश इति । सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३८) । तत्रेति शब्दे परतोऽकः (६।१।१०१) सवर्णे दीर्घत्वं भवत्येव । धीती इत्यादि । धीतिमत्सिद्धुतिशब्देभ्यः परस्य तृतीयेकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । लुग् वा । इतिशब्दे परतोऽकोऽत्रापि सवर्णदीर्घत्वं भवत्येव । धीत्येत्यादिना तृतीयार्थवृत्तितां दर्शयति । वाप्यामखो नद्या मातिरिति संज्ञायामिति (२।१।४४) सप्तमीसमासः । अथार्थग्रहणे क्रियमाणेऽपि कस्मादेवात्र न भवति ? अस्ति ह्यत्रापि सप्तम्यर्थः । नैतदस्ति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । अर्थग्रहणे सति केवलो योऽ संसृष्टः

सप्तम्यर्थः स इह गृह्यते । नैवविधे समासे सप्तम्यर्थः सम्भवति । संविभि-
न्नोभयरूपत्वाद्दृत्तौ वर्त्तिपदार्थानाम् । एषो ऽजहत्स्वार्थायां वृत्तौ परिहार
उक्तः । जहत्स्वार्थायान्तु तस्यां वाक्यावस्थायामुपसर्जनीमृतो योऽर्थः स्तं
शब्दो जहातीति सप्तम्यर्थी नास्तेष्व । तेनार्थग्रहणे सति समासे
प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? भुतनिवृत्तार्थं मिति
चेत् ? न । असम्भवात् । न भुते हीकारोकारान्तं सप्तम्यर्थवृत्तिरूपं
किञ्चिदस्ति यद्व्यावृत्तये तपरकरणं क्रियते । गुणान्तरभिन्नानां तुल्यकालानां
ग्रहणार्थमिति चेत् ? न । अभेदकत्वाच्छस्त्रे गुणानाम् इत्यत आह तपर-
करणमित्यादि । तपरत्वे ह्यसति यथादेशः स्यात् । ततश्च किमयं दीर्घः उत
ह्रस्व इति सन्देहः स्यात् । स मा भूदिति तपरत्वं क्रियते । ईदूती
सप्तमीत्यादि । ईदूती सप्तमीत्येतावदेव सूत्रमस्तु । किमर्थग्रहणेन ? लुप्तेऽर्थ-
ग्रहणाद् भवेदिति । इह सोमो गौरी अधिश्रित इति लुप्तायामपि सप्तम्यां
प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । अत्र हि सप्तम्या अभावात्
प्रगृह्यसंज्ञा न स्यात् । अर्थग्रहणात् तु भवति । सप्तम्यर्थस्य विद्यमान-
त्वात् । पूर्वस्य चेत् सवर्णांऽसाविति । स्यादेतत् । नैवात्र सप्तम्या लुक्
क्रियते । किं तर्हि ? सुपां सुलुगित्यादिना (७।१।३८) पूर्वसवर्णं ईकारः ।
तत्राकः सवर्णे दीर्घत्वे कृते तस्यान्तवद्भावे सति सप्तमीग्रहणेन ग्रहणादस्येव
सप्तमी । ततो नार्थोऽर्थग्रहणेनेति । एतच्चायुक्तम् । एवं हि सत्याङ्ग-
भावः प्रसज्यते । यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात् तदा परत्वादकः (६।१।१०१)
सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा ऽण् (७।३।११२) नद्याइत्याटो भावः आपद्यते ।
डे १२म् (७।३।११६) नद्याम्नीभ्यश्चेत्यामश्च । भावः प्रादुर्भावः सप्ता
वा । तस्मात् पूर्ववल् लुगेव कर्त्तव्यः । ततश्चासत्यां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न
स्यात् । तस्मादर्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । यस्मात् सर्वत्रैव सप्तम्या
लुका भवितव्य मिति न क्वचित् सप्तम्यस्ति । उच्यते चेदं वचनम् । तत्र
वचनसामर्थ्यालुप्तायामपि तस्यां भविष्यति । नैतदस्ति । यतो वचनाद्
यत्र दीर्घत्वं तत्र भविष्यति । यथा दृतिं न शुष्कं सरसी शयान मिति ।
अत्र सरःशब्दात् परस्याः सप्तम्या इयाङि याजीकाराणामित्यस्मादुपसंख्यानान्

(७।१।३८-वार्तिक) व्यत्ययो बहुल (३।१।८५) मित्यतो वा दीर्घ ईकारे कृते सप्तमी श्रूयते । ततश्चात्र वचनस्य सावकाशत्वात् सोमो गौरी अधिश्रित इत्यत्र न स्यात् । तत्रापि सरसी यदीति । यदि सरसीशब्दोऽस्ति तदात्रापि नैवावकाशः । अस्ति च सरसीशब्दः । तथाहि गौरादिषु (४।१।४१) पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् पिप्पल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दादीकारे कृते सरसीति रूपं सम्पद्यते । तथाच दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते । सरसीशब्दस्य प्रगृह्यसंज्ञायां प्रयोजनं तत उत्पन्नायाः सप्तम्या लुकि कृत इतिशब्दे चाध्याहृते सरसी इत्यत्र स्वरसन्ध्याभावः । तदेवं सरसीशब्दो विद्यत एवेति । इति न शुष्कं सरसी शयान मित्यत्रापि सरसीशब्दो लुप्तसप्तमीक एव प्रयुक्तः । तथाच तदेवावस्थितम् । वचनाद् भविष्यतीति प्रत्याख्यात मर्थग्रहणम् । एवं तर्हि ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे । ईदूदेद्विवचन मित्यत्र चत्वारः पक्षा आश्रीयन्ते । ईदादयो हि द्विवचनेन विशिष्यन्ते । ईदादि यद् द्विवचनमिति । ईदादिभिर्वा द्विवचनम् इति । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनमिति । द्विवचनप्रकृति र्वाभाभ्यां द्विवचनान्तमीदाद्यन्तं यच् शब्दरूपमिति । ईदादिभिर्वा द्विवचनं विशिष्य पश्चात् तेनेदन्तेन द्विवचनेन प्रकृतिः । ईदाद्यन्तं यद्विवचनं तदन्तं शब्दरूपमितीदाद्यन्तं द्विवचनान्तमित्यर्थः । तत्र तृतीये पक्षे दोष उक्तः । कुमार्यारिगारं कुमार्यगारम् । बध्नोरगारं बध्नगारमित्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । एतदीदाद्यन्तं द्विवचनान्तञ्च भवति । प्रत्ययलक्षणैनेति चतुर्थे पक्षेऽपि दोष उक्तः । अशुक्ले वस्त्रे शुक्ले सम्पद्येतां शुक्लास्तां वस्त्रे इत्यत्र प्राप्नोति । शुक्लशब्दाच् चिप्रत्ययान्तान् नपुंसकाच्चे (७।१।१८) ल्यौङः शीभावे कृतेऽव्ययादाप्सुप (२।४।८२) इति लुक् । एतद्वीदाद्यन्तं द्विवचनान्तं भवति । प्रत्ययलक्षणैनेति तदन्तत्वं इति । अनेन तृतीयचतुर्थपक्षावुपलक्षयति । तदन्तत्वे तदन्तपक्षे तृतीये चतुर्थे च ज्ञापकं भवेदेतदर्थमर्थग्रहणम् इति । इह प्रगृह्यप्रकरणे प्रत्ययलोपलक्षणैः प्रगृह्यसंज्ञा न भवतीति । यदि हि स्यादर्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । एतावद् वक्तव्यमीदृती च सप्तमीति । सप्तम्या लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सप्तमी-सहचरितौ यावीदृती सप्तम्यां परतो वा यावीदृती तयोः प्रगृह्यसंज्ञा भवत्येवेति

नार्थोऽर्थग्रहणेन । अर्थग्रहणादिज्ञायते प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवतीति । तेन तदन्तपक्षद्वये यो दोष उक्तः स न भवति । मा वा पूर्वपदस्य भूदिति । पूर्वपदग्रहणेन समास उपलक्ष्यते । यस्मात् समासे सत्येतद् भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । तदेतदुक्तं भवति वाप्यश्वो नद्यातिरित्यादौ समासे प्रगृह्यसंज्ञा माभूदित्येवमर्थमर्थग्रहणमिति । यथा च तस्मिन् सति समासे प्रगृह्यसंज्ञा न भवति तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

२० । दाधा घृदाप् ।

दाधा इति । दारूपाणां चतुर्णां कृतैकशेषाणां धारूपयोर्द्वयोश्च कृतैक शेषयोर्द्वन्द्वः । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । न तु लाक्षणिकस्येत्यनया परिभाषया दो अवखण्डने देङ् रक्षणे धेट्-पान इत्येतेषां ग्रहणं न स्यात् । नैतदस्ति । तस्या हि परिभाषाया गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यपवादोऽस्ति । तेन सत्यपि लाक्षणिकत्वे दोदेङी तावद् गृह्येते । धेटोऽपि लिङ्गाद् ग्रहणं मनुमीयते । तत् पुनर्लिङ्गं दैपः पकारानुबन्धः । स ह्यदाबिति दाप्प्रतिषेधसामान्यग्रहणार्थः क्रियते । यदि चास्याः परिभाषाया इह व्यापारः स्याद् दैपः पकारानुबन्धकरणमनर्थकं स्यात् । लाक्षणिकत्वादेव ह्यस्य ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधोऽस्य ग्रहणेन ? ननु च लाक्षणिकमपि दारूपं धारूपं च धेटो नोपपद्यत एव । सानुबन्धकस्य ह्यनेजन्तत्वादात्त्वानुपपत्तेः । नैष दोषः । यदयमुदीचां माङो व्यतिहार (३१४१२ -) इति मेङः सानुबन्धकस्यात्त्वभूतस्य निर्देशं करोति तज् ज्ञापयति नानुबन्धकत मनेजन्तत्वमिति । ननु च माङ्-मान इत्यस्याप्यसौ निर्देशः स्यात् । तत् कथं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति । मेङ् प्रणिदान इत्ययमेव व्यतिहारे वर्त्तते । न माङ् मान इति । तस्मान् मेङ् एवायं कृतात्वस्य निर्देशो ज्ञापनार्थः । प्रणिददातीति । नेर्गदनद पतपदघुमास्यति (८११२७) हन्तीत्यादिना घुसंज्ञायां सत्यामिह णत्वं भवति । प्रणिदतेति । तृजन्तम् । प्रणिदतीति । ओतः (७१३७१) श्यनीत्योकारलोपः । अशिद्विषये दारूपोऽयं भवतीत्यत्र घुसंज्ञा प्रवर्त्तत एव ।

दातं वर्हिरिति । वृसंज्ञाया अभावाद् दो ददुघोरिति (७।४।४६) ददादेशो न भवति । अवदातमिति । अत्रापि निष्ठेति (३।२।१०२) क्षप्रत्ययः । अत्राच (७।४।४७) उपसर्गात् इति तकारादेशो न भवति ।

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् ।

असहायस्येत्यादिना सूत्रारम्भस्य फलं दर्शयति । इतिकरणो हेतौ । यस्मादादेरन्तस्य यानि कार्याण्युपदिष्टानि तान्यविद्यमानसहायस्य न सिध्यन्ति । तस्मादतिदेशोऽयं नारभ्यते । द्वितीयादिकं हि सहायमपेक्ष्याद्यन्तशब्दौ प्रवर्त्तते । तथाहि लोकः सति हि परस्मिन् सहाये पूर्वाभावे चादिरिति व्यपदिशति । सति च पूर्वस्मिन् पराभावे चान्त इति । अतस्तदुभयमसहाये नास्तीति । तत्राद्यन्तप्रतिबद्धानि कार्याणि न स्युर्नयय मतिदेशो नारभ्यते । एकस्मिन्निति वचनादाद्यन्तवदित्यत्र सप्तमी समर्था इति गम्यत इत्याह । सप्तम्यर्थे वतिरिति । आद्यन्तयोरिवाद्यन्तवत् । तत्र तस्येवेति (५।१।३१६) वतिः । औपगव इत्यत्राप्यादिव्यपदिष्टं कार्यमतिदेशस्य फलम् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ह्यादेरुपदिष्टम् । आद्युदात्तश्चेति (३।१।३) वचनात् । आभ्यामिति । अत्रान्तोपदिष्टम् । दीर्घत्वं ह्यन्तस्योपदिष्टम् । अलोऽन्त्यस्येति (१।१।५२) वचनात् । इदमो भ्याम् । त्यदाद्यत्वम् (७।१।१०२) । अतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वम् । हलि लोप (७।२।११३) इतीद्रूपस्य लोपः । सुपि (७।३।१०२) चेति दीर्घः । सभासन्नयने भवः सभासन्नयन इति । यद्येकग्रहणं न क्रियेत तदा यत्राद्यन्तव्यपदेशो नास्ति तत्रातिदेशो युक्त इत्याद्यन्तव्यपदेशरहिते मध्ये ऽप्यतिदेशः स्यात् । आद्यन्तवदिति वचनसामर्थ्यात् । ततश्च सभाशब्दाकारस्यादित्वे सति सभासन्नयनशब्दस्य य आकार इद्विसंज्ञकं तमाकार माश्रित्य इद्विर्यस्याचामादिस्तद् (१।१।७३) इद्वमिति इद्वसंज्ञा स्यात् । तस्याच्च सत्यामणं बाधित्वा इद्वच्छ (४।२।११४) इति च्छप्रत्ययः प्रसज्येत । ननुच मध्येऽपि यस्य इद्वसंज्ञकं तस्यापि यदि इद्वसंज्ञा स्यादादिग्रहणं इद्वसंज्ञासूत्रे निरर्थकं स्यात् । व्यवच्छेद्याभावात् । नैतदस्ति । आदिग्रहणसामर्थ्याद्वि यस्य यत्र विशिष्ट मादित्व-

मनातिदेशिकं मुख्यं तत्परिग्रहणार्थं तत्रादिग्रहणं स्यात् । तस्माद्
यस्य च न कदाचिदपेक्षयैवविधमादित्वं सम्भवति तदादिग्रहणस्य व्यव-
च्छेद्यं भविष्यति । यथा जानातीति ज्ञा इत्यादि । सभासन्नयने तु ये
परे ऽज्वर्णा स्तदपेक्ष मस्ति विशिष्ट मनातिदेशिक मादित्व मिति
प्रवर्त्तत एव तत्र वृद्धसंज्ञा ।

२२ । तरप्तमपौ घः ।

कुमारितरेति । द्विवचनविभज्योपपदेल्यादिना (५।३।५७) तरप् ।
कुमारितमेति । अतिशायने (५।३।५५) त्यादिना तमप् । तयोर्घसंज्ञायां सत्यां
घरूपकलोत्यादिना ऋस्त्व (६।३।४३) भवति ।

२३ । बहुगणवतुडति संख्या ।

अत्र बहुगणशब्दौ प्रातिपदिके । वतुडती प्रत्ययौ । बहुकृत्व इति ।
संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने (५।४।१७) कृत्वसुच् । बहुधेति । संख्याया
विधार्थे धा (५।३।४२) । बहुक इति । संख्याया (५।१।२२) अतिशदन्तायाः
कन् । तावत्कृत्व इत्यादि । तच्छब्दाद् यत्तदेतेभ्यः (५।२।३८) परिमाणे
वतुबिति वतुपि कृत आ (६।३।८१) सर्वनाम्न इत्याच्चे कृते तावदिति
भवति । किंशब्दात् किमः संख्यापरिमाणे डतौ कृते टिलोपे च कतीति
भवति । ताभ्यां पूर्ववदेव कृत्वसुजादयः । बहुगणशब्दयोरित्यादि । बहु-
शब्दोऽयं संख्यावचनोऽप्यस्ति । वैपुल्यवचनोऽपि । गणशब्दः संख्यावचनोऽप्यस्ति ।
सङ्खवचनोऽपि । तत्र यौ वैपुल्यसङ्खवचनौ तयोरिह ग्रहणं नास्ति ।
संख्यावाचिनोरिव तयो स्त्रेषा संख्यासंज्ञा विधीयते । तत् कथं संख्येत्य-
न्वर्थसंज्ञेयम् ? संख्यायतेऽनयेति संख्या । नच यो वैपुल्ये बहुशब्दो वर्त्तते
यश्च संघे गणशब्द स्ताभ्यां संख्यायते । तथाहि बहुरोदन इत्युक्ते वैपुल्यं
गम्यते । तथा महान् भिक्षूणां गण इत्युक्ते सङ्खः । नतु संख्यानम् । तस्माद-
न्वर्थसंज्ञाकरणाद् यावेकद्विसंख्याव्यवच्छेदेन संख्याविशेषमाहतु तयोरेव
ग्रहणम् । यद्येवं किमर्थं तयोरियं संज्ञा विधीयते ? यावता संख्यावा-
चिनौ तौ लौकिकसंख्यायाम् अन्तर्भूतौ । लौकिकी च संख्या शास्त्रे

गृह्यत एव । अन्यथा संख्याया अतिशदन्तायाः (५।१।२२) कन्नित्यत्रा
तिशदन्ताया इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । शास्त्रोपायाः संख्याया
अतिशदन्ताया अभावादित्यत आह भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थमिति । भूरि-
प्रभूतमित्येवमादय स्तज्जातीयाः प्रचुरविशेषवाचिनः सन्ति । तेषां मा
भूदित्येवमर्थं बहुगणशब्दयोः संख्यासंज्ञा विधीयते । तदेतेन नियमार्थ-
मेतयोः संज्ञाविधानमेतदिति दर्शयति । तुल्यजातीयापेक्षया हि नियमः ।
अतस्तुल्यजातीयानां भूर्यादीनामेव नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते । नान्येषाम् ।
अर्धपूर्वपदश्चेति । अर्धशब्दः पूर्वपदं यस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य सोऽर्धपूर्वपदः
स च संख्यासंज्ञो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । किमर्थमित्याह
समासकन्विध्यर्थमिति । तत्रेदं व्याख्यानम् । उति चेत्यत्र (१।१।२५)
यश्चकारः स इह स्वरितत्वमासज्य सिंहावलोक्तित्यायेनोपस्थाप्यते । स
चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनार्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति ।
अर्धपञ्चमशूर्प इति । अर्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्धपञ्चमैः शूर्पैः
क्रीतमिति तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे (२।१।५१) चेति समासः ।
संख्यापूर्वो (२।१।५२) द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा । शूर्पादन्यतरस्यामिति (५।१।२६)
विहितस्याजठजो वाऽध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति (५।१।२८) लुक् ।
अर्धपञ्चमक इति । संख्याया (५।१।२२) अतिशदन्तायाः कन् ।

२४ । णान्ता षट् ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशादित्यादि । णान्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते । न
चेह किञ्चित् स्त्रीलिङ्गं श्रूयते । नापि प्रकृतमन्यत् संख्यायाः । तस्मात्
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् संख्यैव णान्तेत्यनेन विशिषणेन विशिष्यते । षडिति
चानया संज्ञया सम्बध्यते । यदि णान्तेत्यत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न क्रियेत सर्व्वं
णान्तं शब्दरूपं षट्संज्ञं स्यात् । ततः पामानो विप्रुष इत्यादावपि षड्भ्यो
(७।१।२२) लुगिति लुक् प्रसज्येत । ननु च संख्येत्यनुवर्त्तिष्यते । तत् कुतोऽति-
प्रसङ्गः ? सत्यमेतत् । सेवानुवृत्तिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन स्पष्टीक्रियते । यदि
संख्येत्यनुवर्त्तते सामर्थ्यादेव तदन्तता विज्ञास्यते । नहि कारमात्रं वा

नकारमात्रं वा संख्यास्ति । तदपार्थक्यं मन्तग्रहणम् । नैतदस्ति । उपदेशा-
वस्थायां या णान्ता सा षट्संज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थत्वादन्तग्रहणस्य ।
असति तस्मिन् शतानि सहस्राणीति नुमि कृते षट्संज्ञा स्यात् । इह
चाष्टानामित्यष्टन आत्वे कृते षट्संज्ञा न स्यात् । ततश्च षट्चतुर्थश्चेति
(७।१।५५) नुण् न भवति ।

२५ । उति च ।

उत्थन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवतीति । संख्याग्रहणेनेहापि
संख्यानुवर्तत इति दर्शयति । किमर्थं पुनः सेहानुवर्तते ? पातेर्उतिः
पतय इत्यत्र साभूत् । अथ संख्यानुवृत्तावपि कस्मादेवात्र न भवति ?
यावतायमपि संख्यासंज्ञ एव । सामान्येन हि पूर्वं उतेः संख्यासंज्ञा
विहिता । नैतदस्ति । वतुना साहचर्यात् तद्वितस्मैव उते स्तत्र ग्रहणं ।
न कृतः । कृत्वायम् ।

२६ । क्तवत् निष्ठा ।

भुक्तवानिति । चोः कुरिति (८।२ ३०) कृत्वम् । अत्वसन्तस्य (६।४।१४)
चा धातोरिति दीर्घः । अथ केन विहितयोः क्तवत्त्वो रेषा संज्ञा विधीयते ?
अनयैव संज्ञया । वक्ष्यति तृतीये (३।२।१०२) निष्ठेति । यद्येवं निष्ठासंज्ञया
क्तवत् भाव्येते तावेवाश्रित्य निष्ठासंज्ञेति । इतरतराश्रयो दोषो भवति ।
इतरतराश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रकल्पन्ते । नैष दोषः । भाविनी हि
संज्ञा विज्ञास्यते । यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । तौ भूते काले भवतो
ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भवतीति ।

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनीति । एष तद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः । इतरथा ह्युपलक्षणार्थत्वात् सर्वशब्दस्य संज्ञा न स्यात् । न ह्युप-
लक्षणस्योपसर्जननीभूतस्य कार्येण सम्बन्धो भवति । तथाहि चित्रगुरानीयता
मित्युक्ते न गवामप्यानयनं भवति । तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहेर्लिङ्गमदः

सर्वेषामिति (७।३।१००) निर्देशः । सर्वशब्दस्य सुट् सर्वनाम्नः कार्यम् । अन्यथाहि तन्नोपपद्यते । सर्वः । सर्वौ । सर्वे इति । इदमत्रोदाहरणं सर्वे इति । अत्र हि सर्वनामसंज्ञायां जसः (७।१।१७) शीति शीभावः कार्यः । पूर्वयोस्तु तत्साहचर्येण सर्वे इत्येतस्य पुल्लिङ्गतां श्रूयमाणविभक्तिताञ्च दर्शयितुं सुपन्यासः । अन्यथा सर्वे इत्येतावत्युच्यमाने स्त्रीलिङ्गस्य लुप्तसम्बन्धे रयं प्रयोग इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । सर्वस्मै इति सर्वनाम्नःस्मै (७।१।१४) । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् इति । ङसिङ्योः (७।१।१५) स्मात्स्मिनाविति । सर्वक इति । अव्ययसर्वनाम्नामकच् (५।३।७१) प्राक् टेरिति । उभशब्दोऽयं द्विवचनटावविषय एव प्रयुज्यते । उभौ । उभे इति । नच तत्र किञ्चित् सर्वनामकार्थं सम्भवति । स्मैप्रभृतीनां यथायोगमेकवचनबहुवचनविषयत्वात् । अकजपि नैवं सर्वनामसंज्ञां प्रयोजयति । विशेषाभावात् । नहि तस्मादकचि कप्रत्यये वा विहिते रूपभेदः स्वरभेदो वा भवति । तत् किमर्थं स्तस्येह पाठ इत्याह उभशब्दस्येत्यादि । सर्वनाम्न (२।३।२७) स्तृतीया चेत्यनेन उभाभ्यां हेतुभ्यां सुभयोर्हेत्वोरिति तृतीयाषष्ठौ यथा स्यातामितिगमर्थं स्तस्येह पाठ इति दर्शयति । उतरउतम इति । किंयत्तदो (६।३।८२) निर्धारणे द्वयोरैकस्य उतरच् । वा (५।३।८३) बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमजित्येतयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् । वक्ष्यमाणेनेति प्रथमचरमेत्यादिना (१।१।३३) । कथमित्यादि । समशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायां सत्यामामि सर्वनाम्नः (७।१।५२) सुडिति सुटि कृते समेषामिति भवितव्यम् । तत् कथं समानामिति भवति ? ततश्च समस्येकवचनस्य स्मिन्भावे कृते समस्मिन्निति भवितव्यम् । तत् कथं समे देशे यजेतेति प्रयोग उपपद्यत इत्यभिप्रायः । न सर्वत्रेति । न सर्वत्रार्थे वर्तमानस्येत्यर्थः । एतच्च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात्त्वभ्यति । स एव हि समशब्दः सर्वेषां नाम भवति यः सर्वशब्दपर्यायः । नचानयोः प्रयोगयोः समशब्दः सर्वपर्यायः । तथाहि समानामित्यत्र समशब्दस्तुत्यर्थे वर्तते । समे देश इत्यत्राप्यविषमे निम्नोन्नतादिरहिते । अतएव चान्वर्थसंज्ञाकरणात् संज्ञोपसर्जनोभूतानां संज्ञा न भवति । यथा सर्वो नाम कश्चित् । तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः

सर्वमतिसर्वः । तस्मा अतिसर्वाय देहीति । नह्येवंप्रकाराणि सर्वेषां नामानि । विशिष्टवस्तुविषयत्वात् । एत्वं तु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात् संज्ञायामिति न भवत्यतएव निपातनात् ।

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।

दिगुपदिष्ट इति । दिशा सुपदिष्ट उक्तौ दिगुपदिष्टः । स पुनर्दिङ् नामान्यन्तराल इति यः (२।२।२६) समास स्तस्यात्र ग्रहणम् । स पुनर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणं तु या पूर्वा दिक् सोत्तरा ऽस्योन्मुखस्य । अस्यै पूर्वोत्तराय देहीत्यत्र मा भूत् । उत्तर-पूर्वस्मा इति । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालमिति पूर्वोक्तेन सूत्रेण बहुव्रीहिः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भाव इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । चतुर्थेकवचनम् । सर्वनाम्नः (७।३।११४) स्याद्द्वन्द्वश्चेति स्याट् । ऋसत्वञ्च । उत्तरपूर्वाया इति । यदा सर्वनामसंज्ञा नास्ति तदा याङाप (७।३।११२) इति याट् । आटश्चेति (६।१।१८०) वृद्धिः । समासग्रहणं किमिति ? यावता न बहुव्रीहिः समासत्वं व्यभिचरत्येव ततोऽपार्थक्यं विशेषण मित्यभिप्रायः । समास एव यो बहुव्रीहिरिति । यस्यातिदेशेन बहुव्रीहिवद्भावो न विधीयते स वेदितव्यः समास एव बहुव्रीहिरिति । स पुनर्यः समासाधिकारे विहितः । बहुव्रीहिवद्भावेनेति । यस्यातिदेशिकं बहुव्रीहित्वं स बहुव्रीहिवद्भावेन बहुव्रीहिः । दक्षिणदक्षिणस्या इति । एकं (८।१।१८) बहुव्रीहिवदित्यतो बहुव्रीहिवदिति वर्त्तमान आबाधे चेति (८।१।१०) दक्षिणाशब्दस्य द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावाच्च सुबलुक् । अयं बहुव्रीहिवद्भावेन बहुव्रीहिरिति विभाषा न प्रवर्त्तते । योऽपि न बहुव्रीहाविति (१।१।२८) वक्ष्यमाणः प्रतिषेधः सोऽपीह न भवति । तत्रापि समासाधिकारात् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र द्वन्द्वे (१।१।३१) चेति नित्य एव प्रतिषेधो भवति । तेन पक्षे सुण् न भवति । यद्येवं सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावोऽत्र न स्यात् । नैतदस्ति । अवयवस्याद्वन्द्वत्वात् । ननु विनापि बहुव्रीहियङ्गणेनात्र द्वन्द्वे (१।१।३१) चेति प्रतिषेधेन भाव्यमेव । तदपार्थक्यं बहुव्रीहियङ्गणम् । नैतदस्ति । यो हि दिग्द्वन्द्वो न

भवति स तस्य विषयः स्यात् । दिग्बन्धे त्वसति बहुव्रीहियग्रहण एषैव विभाषा स्यात् । तस्माद्बहुव्रीहियग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । कस्मान्न भवति ? दक्षिणोत्तरपूर्वाणां मित्यत्र प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणात् । एवं तर्ह्युत्तरार्थं बहुव्रीहियग्रहणम् । न बहुव्रीहा (१।१।२८) वित्यत्रास्य प्रयोजनं वक्ष्यति । वृत्तिकारस्य त्वेषोऽभिप्रायः । उत्तरार्थं भवश्यकर्त्तव्यम् । तदुत्तरार्थं कृतमिहापि स्पष्टार्थं भविष्यतीति ।

२८ । न बहुव्रीहौ ।

सर्वनामसंज्ञायामित्यादि । कथं पुनरेतदवगतम् ? अभ्युपगतस्तदन्त-विधिरिति । अतएव प्रतिषेधात् । अन्यथा हि निष्फलः प्रतिषेधः स्यात् । तदन्तविध्यभ्युपगमे हि परमसर्वस्मा उत्तमसर्वस्मा इत्यत्रापि संज्ञा यथा स्यात् । इह चेत्यादि । अस्य प्रतिषेध आरभ्यत इत्यनेन सम्बन्धः । त्वं पिताऽस्य । अहं पिता ऽस्येति विग्रह्य बहुव्रीहौ कृते ऽज्ञाताद्यर्थविवक्षायाम् असति प्रतिषेधेऽव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् (५।३।७१) टेरित्यत्राकच् प्रसज्येत । ततश्च त्वकत्पितृको मत्कत्पितृक इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादकज् माभूदिति प्रतिषेधआरभ्यते । तेन प्रागिवात् क इति (५।३।७०) क एव भवति । तत्र परतः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (७।२।८८) मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमयोः कृतयो नष्टातश्चेति (५।४।१५३) समासान्ते कपि च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति सिध्यति । ननु चान्वर्थसंज्ञाकरणादेव संज्ञानिरासे कृते ऽकज् न भविष्यति । नह्यत्र सर्वार्थता सम्भवति । विशेषविषयत्वात् । नैतदस्ति । समुदायो हि विशेषे वर्त्तते । पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेक्ष-मेव । भवत्वनयोरनन्तरयोरुदाहरणयोरितत्सूत्रविषयता । प्रियविश्वायेत्यादिस्तु नोपपद्यते । नहि प्रियविश्वाद्यः शब्दाः सर्वेषां नामानि । नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किञ्चित् सर्वनामकार्थमुपपद्यते । सैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात् । विश्वादिशब्दानाञ्चानङ्गत्वात् । एवं मन्यते । त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकज् माभूदिति । एतदर्थं तावदेत-दारब्धव्यम् । प्रियविश्वायेत्येवमादावपि विस्मष्टार्थं भविष्यतीति । अथ

बहुव्रीह्याविति वर्त्तमाने किमर्थं पुनर्बहुव्रीह्यग्रहणमित्याह बहुव्रीह्यावित्यादि ।
 वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति । वस्त्रमन्तरं येषां वसनमन्तरं येषामिति बहुव्रीहिं
 कृत्वा वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्चेति द्वन्द्वः कृतः । अत्र वर्त्तमानत्वाद् द्वन्द्वस्य
 द्वन्द्वे (१११।३१) च विभाषा (१११।३२) जस्यीति द्वन्द्वाश्रितो विभाषा-
 प्रतिषेधः स्यात् । न नित्यो बहुव्रीह्याश्रितः । पुनर्बहुव्रीह्यग्रहणात्
 भूतपूर्वस्यापि बहुव्रीहेराश्रयणात् तदाश्रयो नित्यः प्रतिषेधो भवति । वसन-
 शब्दश्चात्र वसत्यस्मिन्नित्यधिकरणसाधनो गृहे वर्त्तते । न वस्त्रे । अन्यथा
 वस्त्रान्तरवसनान्तरशब्दयोः पर्यायत्वाद् द्वन्द्वो न स्यात् । तुल्यार्थानाञ्च-
 विरूपाणामेकशेष इत्येकशेषविधानात् ।

३० । तृतीयासमासे ।

ननु च विभाषा दिक्समास (१११।२८) इत्यतः समासग्रहणमनुवर्त्तत
 एव । तत् किमर्थं पुनः समासग्रहणमित्यत आह समास इत्यनुवर्त्तमान
 इत्यादि । अस्त्येव तृतीयासमासो मुख्यः । यस्मिन् सत्यैकपदमैकस्वर्यमेक-
 विभक्तिकत्वञ्च भवति । अस्ति च गौणः । यस्मिन् स्तादर्थ्यादतस्मिन्नपि
 ताच्छब्दं भवति । स पुनस्तृतीयासमासार्थं वाक्यम् । तत्रासति पुनः
 समासग्रहणे गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसंप्रत्यय इति मुख्य एव प्रतिषेधः
 स्यात् । नेतरत्र । तस्मात् तत्रापि प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः
 समासग्रहणम् । यदि तर्हि तृतीयासमासार्थेऽपि वाक्ये प्रतिषेधो भवति
 यावान् कश्चित् तृतीयासमास स्तदर्थं वाक्ये सर्वत्र प्रतिषेधः स्यात् ।
 ततश्च त्वयका कृतम् । मयका कृतमित्यत्राकञ् न स्यात् । भवति
 ह्येतत् कर्त्तृकरणे (२११।३२) कृता बहुलमित्यनेन यः समासस्तदर्थं
 वाक्यम् । तत्र कप्रत्यये कृते त्वत्केन कृतम् । मत्केन कृतमिति रूपं
 स्यादित्यत आह पूर्वसदृशेत्यादि । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया
 लभ्यते । त्वयका । मयका इति । पूर्ववत् त्वमावादेशौ । सुबन्तादकच् ।
 कश्चित् त्वकया मकया इति पाठः । स त्वयुक्तः । प्रातिपदिकात् त्वकजुत्पत्तौ
 त्वकया मकयेति भवति । नचात्र प्रातिपदिकादकजुत्पत्तिरिष्यते ।

अपितु सुबन्तात् । तथाह्यकज्विधौ वक्ष्यति प्रातिपदिकात् सुप इति च
द्वयमपीहानुवर्त्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था । क्वचित् प्रातिपदिकस्य
प्राक् टः प्रत्ययो भवति । क्वचित् सुबन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः ।
युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोरावकयोरितरत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका ।
मयका । त्वयकि । मयकि । इतरत्र सुबन्तस्येति ।

३१ । इन्द्रे च ।

३२ । विभाषा जसि ।

जसः कार्यं प्रतीतयादि । एतच्च व्यवस्थितविभाषात्वादस्या विभाषाया
लभ्यते । अथवा जसीति कार्यापेक्षया ऽधारसप्तमीयम् । नतु सर्वाद्यपेक्षया
परसप्तमी । तेन जसि यत् कार्यं जसाधारं यत् कार्यं जसः शीभाव स्तत्र
विभाषा भवति । नान्यत्र । किं कारणमेवं व्याख्यायत इत्यत आह अकज्
हि न भवतीति । हि शब्दो हेतौ । एवं व्याख्यायमाने सति कतरकतमका
इत्यत्राकज् न भवति । पूर्वसूत्रेण संज्ञाप्रतिषेधात् । अन्यथा हि यदि
जसि परतः संज्ञा विकल्परते तदा पक्षेऽकज् भवेदेव । तथाच तस्य
तन्मध्यपातित्वात् तदग्रहणेन ग्रहणात् पाक्षिकः शीभावः प्रसज्येत । क-
प्रत्यये तु सति तेन व्यवधानादेवैष दोषो न भवति ।

३३ । प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिप्रयनेमाश्च ।

उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तस्येति । संख्याया अवयवे तयवि (५।२।४२)
तुभशब्दाद्विहितस्य तयपो यद्यप्युभादुदात्तो (५।२।४३) नित्यमित्ययजादेशो
विधीयते तथापि स्थानिवद्भावात् तदग्रहणेन गृह्यत इतुभयशब्दस्तयप्-
प्रत्ययान्तो भवति । तस्य गणपाठान्नित्या संज्ञेति । नत्वनेन योगेन परिणापि
पाक्षिकी । एतच्च व्यवस्थितविभाषात्वान्नभ्यते । काकचो र्यथायोगं वृत्ति-
रिति । तेनोभयनेमशब्दयोः सर्वादित्वान्नित्यमकचो वृत्तिः । प्रथमादिभ्य-
सु कप्रत्ययस्य इत्येष यथायोगार्थः ।

३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाया- मसंज्ञायाम् ।

असंज्ञायामिति । संज्ञायामसत्यां पूर्वादयश्चेत् संज्ञारूपा न भवन्तीत्यर्थः । स्वाभिधेयापेक्ष इत्यादि । अवधिर्मर्यादा । तस्य नियमोऽवश्यम्भावः । अवधि-भावादभ्रंशः । किं विशिष्टोऽवधिनियमः ? स्वाभिधेयापेक्षः । पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोऽर्थः । तमपेक्षते यः सः स्वाभिधेयापेक्षः । दिगादीनां ह्यर्थानां पूर्वादिशब्दाभिधेयानां यत् पूर्वादित्वं तन्नियो-गतः कञ्चनावधिमपेक्ष्य सम्पद्यते । नत्ववधिनिरपेक्षम् । यथा पूर्वदेशस्य यत् पूर्वत्वं तत्परं देशमपेक्ष्य भवति । परस्यापि यत् परत्वं तत् पूर्वदेशम् । तस्मात् पूर्वादिशब्दवाचापेक्षेणावश्यं केनचिदवधिना भाव्यम् । तत्र तस्यैवावधिः यः पूर्वादिशब्दार्थापेक्षोऽवधिभाव ऐकान्तिकः स नियमो व्यवस्था । तस्यां गम्यमानायां पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेय एव वर्तमानानामियं संज्ञा भवति । न तु वाच्यायाम् । यो हि पूर्वादिशब्दाभिधेयादन्यस्यार्थस्यावधिभूतस्य नियमः स कथं पूर्वादिशब्दवाच्यो भविष्यति ? पूर्वं पूर्वा इति । अत्र परस्मादेवावधेरिति गम्यते । परे परा इति । पूर्वस्मादेवावधेरिति गम्यते । प्रवीणा इति । कुशला इत्यर्थः । अत्र प्रावीण्यमात्रेण निमित्तेनावधिनिरपेक्ष एव दक्षिण-शब्दो वर्तते इति व्यवस्था न गम्यते । सत्यामेवेत्यादि । जम्बूद्वीपं सुमेरुं वावधिमपेक्ष्य तत्रोत्तरशब्दो वर्तते इति विद्यत एव व्यवस्था ।

३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

अत्रापि नित्या संज्ञा प्राप्तेति । गणपाठात् । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । नचेदित्यादिना ज्ञातिधनाख्याशब्दस्यार्थमाचष्टे । यत्र च शब्दान्तरनिर-पेक्षः स्वशब्दो ज्ञातिधने स्वरूपेणाचष्टे तत्रासौ संज्ञारूपेण तयोर्वर्तते । आत्मीया इत्यर्थः इति । कथं पुनरयमर्थः ? यावता स्वे पुत्रा इति ज्ञात्यर्थो गम्यते । स्वे गाव इति धनार्थः । नैतदस्ति । पुत्रगोशब्दसान्निध्यादेतदुभयं गम्यते । स्वशब्देनात्मीयत्वमात्रं गम्यते । स्वा ज्ञातय इति । प्रभूता स्वा इति चोभयत्र शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयते ।

यद्येवं ज्ञातय इत्यनुप्रयोगो नोपपद्यते । पर्यायत्वात् । यथा वृक्षशब्द-
प्रयोगे सति तरुशब्दस्यानुप्रयोगो विरुध्यते । नैष दोषः । पर्यायशब्दस्य हि
यत्नानेकार्थी भवति संदिग्धार्यी वा तत्र तदर्थस्यैव व्यक्तीकरणार्थः पर्याया-
न्तरस्यानुप्रयोगो न विरुध्यते । यथा मेघाद्यनेकार्थवृक्षे वराहकशब्दस्य (A)
प्रयोगे शूकरशब्दस्य प्रयोगः । तथा सन्दिग्धार्यस्य पिकशब्दस्य प्रयोगे कोकिल-
शब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थः । तत्रासत्यनुप्रयोगे किंविषयोऽयं प्रयुक्त
इति सन्देहः स्यात् । अतस्तन्निरासार्थमुपपद्यते ज्ञातिशब्दस्यानुप्रयोगः ।

३६ । अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः ।

वह्निर्योग इति । वह्निरित्यनेनानावृतदेश उच्यते । तेन योगो वह्निर्योगः ।
स चानावृतस्य बाह्यस्य वस्तुनो भवति । उपसंव्याने चेति । उपसंवीयते परि-
धीयते यत् तदुपसंव्यानम् । कृत्यल्युटो (३।३।११३) बहुल मिति कर्मणि ल्युट् ।
अथवा संवीयते पिधीयते ऽनेनेति संव्यानम् । करणाधिकरणयोश्चेति (३।३।११७)
ल्युट् । संव्यानस्य समीप उपसंव्यानम् । अवह्निर्योगि सामर्थ्यात् तदेव वेदि-
तव्यम् । नगरवाह्या इति । अनेन वह्निर्योगं दर्शयति । परिधानीय मुच्यत इति ।
उपसंव्यानस्येदमुदाहरणमुपन्यस्तम् । वस्त्रान्तरावृतवस्तु वस्त्रन्तरेणापिहित-
मुच्यते । अविशेषाभिधानेऽपि यद् वस्त्रान्तरेणावृतं सामर्थ्यात् तदेवोपसंव्यान
मुच्यते । नेतरत् । न प्रावरणीयमिति । प्रात्रियतेऽपिधीयतेऽनेनेति
प्रावरणीयम् । तन्नाभिधीयते । तदभिधाने तस्य वह्निर्योगत्वात् वह्निर्योग
एवेदमुदाहरणं स्यादित्यभिप्रायः । अन्तरे तापसः प्रतिवसतीति । अत्र
संज्ञाया अभावात् सप्तम्याः स्मिन्नादेशो न भवति । ननु च जसीत्यनुवर्त्तते ।
तत् कस्मात् सप्तम्यन्तं प्रत्युदाहृत मित्यत आह गणसूत्रस्य चेत्यादि । अपुरीति
वक्तव्यमिति । अनन्तरं गणसूत्रस्य चेत्यभिधानाद् गणसूत्रमेवैतद् वक्तव्य मिति
गम्यते । यद्यपि गणसूत्रेऽन्तरशब्दः पठ्यते तथापि प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणमिति प्राकाराद्वह्निर्वर्त्तिनी या पू स्तस्या अपि वह्निर्योगोऽ
स्तीति तत्र वर्त्तमानस्य टावन्तस्याप्यन्तराशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति ।

तेनापुरीति वक्तव्यम् । तेनान्तरायामित्यत्र स्यान् न भवति । विभाषा-
प्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्येह प्रतिपादनमर्थः । अस्मिन् विभाषा-
प्रकरणे तृतीयप्रत्ययान्तस्य सर्वनामसंज्ञायाः प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तत्त्वेदं प्रतिपादनम् । विभाषा जसीत्यत्र विभाषेति योगविभागः क्रियते ।
तत्र च सर्वादीनि द्वन्द्व इति च निवृत्तम् । तेन तृतीयस्य विभाषा सर्वनाम-
संज्ञा भविष्यतीति । नचैवं सत्यतिप्रसङ्गः । योगविभागादिष्टसिद्धेः ।
नापि विभाषा द्वितीयाद्वितीयाभ्यामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । प्रपञ्चार्थत्वात् ।
ततो जसीति द्वितीयो योगः । अत्र विभाषाग्रहणं सर्वादियग्रहणं द्वन्द्व-
ग्रहणञ्चानुवर्त्तते ॥

३७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् ।

स्वरादिषु स्वस्तिशब्दोऽस्तिशब्दश्च पठ्यते । तत्र स्वस्तिशब्दस्य किमर्थः पाठः ?
यावतास्तिशब्दपाठादेव तदन्तविधिना स्वस्तिशब्दस्यापि भविष्यति । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेनेति तदन्तविधिप्रतिषेधान्न सिध्यतीत्येतत् तु नाशङ्कनीयम् ।
अव्ययमिति महती संज्ञा क्रियतेऽन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । लिङ्गकारक-
संख्याविशेषानुपादान्न व्येति विविधत्वं न गच्छतीत्यव्ययम् । तस्याद्योपसर्जन-
प्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च प्रयोजनम् । तस्मादन्वर्थसंज्ञाकरणादेव तदन्तस्यापि
भविष्यति । स्वस्तिशब्दोऽपि न व्येत्येव । सत्यमेतत् । एवं त्वन्वर्थसंज्ञा-
करणात्तस्य तदन्तविधिरनेनोपदर्शितः । विस्मष्टार्थं मुदाहरणमेतत् ।
तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति । पञ्चम्यास्तसिलित्यतः (५।३।७)
प्रभृत्येधाच्चे (५।३।४६) त्येतत्पर्यन्तः । शस्तसी इति । बह्वल्यार्थाच्छस्
कारकादन्यतरस्याम् (५।४।४२) । प्रतियोगि (५।४।४४) पञ्चम्या स्तसिः ।
कत्वसुजिति । संख्यायाः (५।४।१७) क्रियाभ्यावृत्तिगणने कत्वसुजिति ।
द्वित्रिचतुर्थ्यः (५।४।१८) सुच् । आस्थालाविति (A) । इण आसिरि-
त्युणादिसूत्रेण (४।६६१) इणो धातोरासिप्रत्ययः । अया इत्युदाहरणम् ।

(A) In the printed काशिका, आच्छाली occurs. But the correct reading आस-
थाली is given in the printed पदमञ्जरी and शब्दकोशसुभ ।

प्रत्नपूर्वविश्वेमा (५।३।१११) त्याल्लन्दसीति । चुर्यायेति । अभूततद्भावे
 क्तवस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः (५।४।५०) । विभाषा साति (५।४।५२)
 कार्तस्त्रे । देये वा च (५।४।५५) । अमिति । असु च (५।४।१२) च्छन्दसि ।
 आमिति (५।४।११) । किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । निपाता
 वक्ष्यन्त इति । अथ कस्मात् ते स्वरादिषु न पठ्यन्ते । कः पुनरेवं गुणो
 भवति ? अव्ययसंज्ञायां निपातग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । नैतदस्ति । चादी-
 नामसत्त्ववचनानामेवाव्ययसंज्ञेयते । स्वरादीनान्तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां
 च । तथाहि क्रियायोगो दृश्यते । स्वः पश्यन्ति । स्वरादोहन्तीति । तत्र यदि
 चादयो निपाताः पठेरं स्तेषां सत्त्वेऽपि वर्त्तमानानामव्ययसंज्ञा प्रसजेत ।
 अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञेयमिति दर्शयितुमाह सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु
 स्त्रीपुंनपुंसकेषु सदृशं तुल्यम् । लिङ्गविशेषापरिग्रहात्त्रिङ्गसामान्योपादानाच्च ।
 सर्वासु च विभक्तिष्विति । विभक्तिनिमित्तत्वाद् विभक्तिः । विभज्यते वा
 प्रातिपदिकार्थ आभिरिति कर्मादीनि कारकाणि शक्तिरूपाणि विभक्तिशब्दे-
 नोच्यन्ते । वचनेषु चेति । वचनान्येकवचनद्विवचनबहुवचनानि । इहाभिधेये-
 ऽभिधानोपचाराद् एकादिका संख्या गृह्यते । तदेवं लिङ्गकारकसंख्याविशेषस्थ-
 खानुपादानात् सामान्यरूपोपादानाच्च विभक्तिषु वचनेषु च सदृशं भवति ।
 एवं यस्मान्न वेति लिङ्गादिसंख्याविशेषानुपादानाद् विविधं नानात्वं न गच्छति
 तस्मादव्ययमित्यन्वर्थता प्रतिपादिता भवति । प्रयोजनं पुनरुपसर्जनप्रतिषेध
 स्तदन्तविधिष्वेत्युक्तम् । तत्रोपसर्जनप्रतिषेधः । अत्युच्चैः । अत्युच्चैसौ । अत्युच्चैसः ।
 नह्यत्र यथोपदर्शितार्थानुगमः सम्भवति । यत्र तु सम्भवति तत्र तदन्तस्या-
 व्ययसंज्ञा भवत्येव । यथा परमस्वः । उत्तमस्वरिति । अत्र हि स्वरशब्दस्य
 प्राधान्यात्त्रिङ्गादिविशेषस्यासम्भवः । पूर्वत्र तूच्चैःशब्दस्य विपर्ययाद् विपर्ययः ।

३८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति
 तद्धितान्तस्य संज्ञा विज्ञायत इत्याह तद्धितान्तः शब्द इति । यस्मान्न सर्वे-
 त्यादि । अत्रावयवकार्तस्त्रग्रहतिः सर्वशब्दः । सर्वा निरवशेषा येषां त्रयाणां

वचनानां विभक्तिरिति संज्ञा कृता । तानि सर्वाणि यतो नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । ततो यत इति । तद्व्यच्छब्दात् पञ्चमीसमर्थात् पञ्चम्या स्तसिलिति (५।३।७) तसिल् । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुव्लुक् । प्राग्दिशो विभक्तिरिति (५।३।१) विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । तत्र यत्रेति । सम्म्यास्त्वलिति (५।३।१०) तल् । तदा यदा सर्वदेति । सर्वेकान्य (५।३।१५) किंयत्तदः काले दा । सर्व एते ततः प्रभृतयः विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति । सापि संख्याविशेषाभावान्न सर्वा । किं तर्हि ? एकवचनमेव । तस्योत्सर्गत्वात् । तथाचोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति । तस्याव्ययादाप् सुपो (२।४।८२) लुक् । एक इति । अत्रासर्वविभक्तिकत्वमस्ति । एकत्वे द्वित्वायोगात् । अतद्वितत्वान्न भवति । औपगव इति । अत्र तद्वितान्तत्वमस्ति । तद्वितान्तस्य सर्वविभक्तियोगान्न भवति ।

३६ । कृन्मजन्तः ।

स्वादुकारं भुङ्क्ते इति । स्वादुमि (३।४।२६) णमुल् । स्वादुमीत्यत एव निर्देशादुपपदस्य सकारान्तत्वं निपात्यते । स्वादुमिति चार्थग्रहणम् । तेन सम्पन्नङ्गारमित्यादौ सम्पन्नादावप्युपपदे णमुल् भवति । वच्चे इति । वच परिभाषणे । ब्रुवो (२।४।५३) वचिरिति ब्रूयादेशो वा । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । अन्तग्रहणमित्यादि । औपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमिति । नित्ययोगे बहुव्रीहिविज्ञानादौपदेशिकप्रतिपत्तिः । उपदेशे भवमौपदेशिकम् । तस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानम् प्रयोजनं यस्य तत् तथा । एवं मन्यते । विनाप्यन्तग्रहणेन येन विधिस्तदन्तस्येति सामर्थ्याद्वा कृतस्तदन्तविधौ सिद्धे यदन्तग्रहणं क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम् । नियोगतो यस्यैजन्तत्वमुपदेशावस्थायामेव भवति तस्यैव प्रतीतिर्यथा स्यादिति । आधय इति । दधाते राङ् पूर्वादुपसर्गे घोः (३।३।८२) किरिति किः । आतो लोप (६।४।६४) इटि चेत्याकारलोपः । चतुर्थेकवचने घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः । चिकीर्षव इति । करोतेः

सन् । अज्जनगमां (६।४।१६) सनीति दीर्घः । ऋत (७।१।१००)
 इजातोरितोत्त्वम् । रपरत्वम् । द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । हलि (८।२।७७)
 चेति दीर्घः । सनाशंसभिच्च (३।२।१६८) उरित्युप्रत्ययः । अतो (६।४।४८)
 लोपः । शेषं पूर्ववत् । कुम्भकारिभ्य इति । कर्मण्यण् (३।२।१) । उपपद-
 मतिङिति (२।२।१८) समासः । बहुवचने (७।३।१०३) भक्त्येदित्येत्त्वम् ।
 ननुच लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वाऽसिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येव वात्र
 संज्ञा न भविष्यति । विभक्तिप्रत्ययं ह्याश्रित्य विधीयमानत्वाद् गुणादिकार्यं
 वहिरङ्गम् । अव्ययसंज्ञा त्वन्तरङ्गम् । बाह्यस्य निमित्तस्यानाश्रयणात् ।
 संत्यमेतत् । एवं त्वर्थप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थं
 मन्तग्रहणं कृतम् ।

४० । क्तातोसुनृकसुनः ।

क्ता ह्रस्वेति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल (३।४।२१) इति क्ता । उदे-
 तोरिति । इण् गतौ । सार्वधातुकेति (७।३।८४) गुणः । अपाकर्त्तोरिति कृजः ।
 विष्टप इति गन्तृ सृष्टु गतौ । आटद इति । टदिर् हिंसानादरयोः ।

४१ । अवययीभावश्च ।

उपाग्नीति । अव्ययं विभक्तीत्यादिना (२।१।६) सामीप्ये ऽव्ययीभावः ।
 अव्ययादिति (२।४।८२) लुक् । अग्नेः समीपे उपाग्नीति । उपाग्नि
 मुखं यस्येत्यव्ययीभावगर्भो बहुव्रीहिः । तत्र मुखं स्वाङ्ग (६।२।१६७)
 मिल्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययेति (६।२।१६८) प्रतिषिद्धम् । तस्मिन्
 प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिना (६।२।१)
 तत् पुनरन्तोदात्तत्वम् । उपाग्निशब्दस्य समासस्वरणान्तोदात्तत्वात् ।
 उपपयःकार इति । कर्मण्यण् (३।२।१) । एवमुपपयःकाम इत्यत्रापि ।
 उपपयः कामो यस्येति बहुव्रीहिरव्ययम् । काम्यत इति कामः । अकर्त्तरि च
 कारके (३।३।१८) संज्ञायामिति कर्मण्यपि घञ् । अनव्ययस्येति (८।३।४६)
 सत्वे प्रतिषिद्धे कुप्पोः + क (८।३।३७) चेति जिह्वामूलीयो
 भवति विसर्जनीयो वा । अत्र मुखस्वरूपचारौ निर्वर्त्यमानौ प्रयोजनं नतु

विधीयमानौ । लुक् पुनर्विधीयमानः । ननु चाव्ययनिबन्धन मकजादिकार्यं मस्येव । तत् कुतोऽयं कार्यनियमो लभ्यत इत्याह सर्वमित्यादि । इदमिति तद्धितश्चासर्वविभक्ति (१।१।३८) रित्यादिकम् । किञ्चित् स्वरूपेणैव पठ्यते । कस्यचित् पर्यायान्तरणार्थः । स त्वभिधेयधर्मेणोपचारादित्युच्यते । तत्र कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्त इति कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः पठ्यते । क्तातोसुन्कसुनोऽव्ययीभावश्चेति स्वरूपेणैव । तसिलादि स्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति यावत् । चूर्थश्चेति । आसिमौणादिकं वर्जयित्वा । तद्धितश्चासर्वविभक्ति रित्यस्यार्थः । अनित्यत्वज्ञापनार्थं मिति । प्रकृतत्वात् संज्ञाया इति लभ्यते । तेनाकजादौ कर्त्तव्ये संज्ञा न भवतीति । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामुपाग्निकमित्यत्राकञ् न भवति । क एव तु भवति । इह च उपकुम्भ मात्मानं मन्यत उपकुम्भमन्यः । आत्ममाने खश्चेति (३।२।८३) खशि कृते खित्यनव्ययस्ये (६।३।६६) त्यनुवर्त्तमाने ऽरुद्धिषदजन्तस्य (६।३।६७) सुमिति सुमः प्रतिषेधो न भवति । इह चेत्यादिनाऽव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध (२।३।६८ वा) इति यद्वच्यति तस्यात्रावक्तव्यतां दर्शयति । सूर्यस्येत्यत्र कर्त्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) षष्ठी ।

४२ । शि सर्वनामस्थानम् ।

कुण्डानीत्यादि । जश्शसोः (७।१।२०) शिरिति शिः । तस्य सर्वनामस्थानत्वे सति नपुंसकस्य भलच (७।१।७२) इति नुम् भवति । सर्वनामस्थाने (६।४।८) चासम्बुद्धाविति दीर्घत्वञ्च । सर्वनामस्थानमिति । पूर्वाचार्यैरेवेयं प्रयोजनमन्तरणापि महती संज्ञा प्रणीता । तस्या इह समाश्रयणं यत् तत् तत्कृतस्य शब्दानुशासनस्य दोषवत्त्वसूचनार्थम् । तत् पुनः स्वशास्त्रस्य पुनरुक्ततादोषपरिहारार्थम् । यदि हि तद्दोषवद्भवत्येवमस्य प्रणयनं युज्यते । नान्यथा ।

४३ । सुङनपुंसकस्य ।

सुङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुशब्दादारभ्य आ औट्टकारात् । तत्र पञ्चैव वचनान्यन्तर्भवन्तीत्याह सुङिति पञ्च वचनानीत्यादि । नपुंसकादन्य-

त्वेत्यादि । अनेनानपुंसकशब्दस्य पर्युदासतां दर्शयति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि प्रतिषेधप्रधानमिदं वाक्यं स्यात् । नपुंसकस्य न भवतीति । ततश्च यावती काचित् सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञाप्राप्ति स्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः स्यात् । एवं हि कुण्डानि तिष्ठन्तीत्यत्र पूर्वेणापि संज्ञा न स्यात् । तस्यास्तु शसः शिरादेशोऽवकाशः । यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्येतत् समाश्रयेण प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः शक्यते परिहर्तुं तथापि प्रतिपत्ति-गौरवदोषः स्यात् । तथाहि विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादेकेन वाक्येन तावच्छक्यो न विधातु मिति वाक्यभेदः कर्त्तव्यः । सुट् सर्वनामस्थान-संज्ञो भवति । नपुंसकस्य च न भवतीति । ततश्चासम्बद्धं प्रतिषेधवचन-मिति पूर्वस्या अपि प्राप्ते रयं प्रतिषेधः सम्भाव्येत । ततस्तत्परिहारेणा-भीष्टार्थप्रतिपत्तौ साध्यायां नियतभावी गौरवदोषः प्रसज्येत । तस्मात् सुखावबोधार्थं पर्युदास एवाश्रितः । नपुंसके न विधि रिति । स्त्री पुंससम्बन्धिनः सुट उपादानात् । न प्रतिषेध इति । विधिप्रधानत्वात् पर्युदा-सस्य । एतेन नपुंसकेऽस्य योगस्याव्यापारं दर्शयति । तेनेत्यादि । यत एवं नपुंसके नास्य विधौ प्रतिषेधे वा व्यापार स्तेन जसो यः शिरादेश स्तस्य तेन पूर्वयोगेन संज्ञा भवत्येव । अप्रतिषिद्धत्वात् । राजेति । पूर्ववद्दीर्घः । हल् (६।१।६८) ह्यादिलोपः । सामनी वेमनी इति । नपुंसकाच्चेति (७।१।१८) औङः शीभावः । तत्र संज्ञाया अभावाद्दीर्घत्वं न भवति ।

४४ । नवेति विभाषा ।

नवेति शब्दोऽयमेको निपातोऽप्यस्ति प्रतिषेधवाची । यथा नवा वक्तव्य मुक्तार्थत्वादित्यादौ भाष्यवाक्ये । तस्येह यदि ग्रहणं स्याद् विभाषा दिक्-समासे (१।१।२८) बहुव्रीह्यावित्युक्ता न बहुव्रीह्यावित्यत्र (१।१।२८) तु पुनः प्रतिषेधोपादानमनर्थकं स्यात् । तस्मान्न निपातसमुदायोऽय मिति दर्शयन्नाह नेति प्रतिषेध इत्यादि । ननु चान्यत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रक्रियाया हि शास्त्रे शब्दस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धम् । यथा तरप्तमपौ घः (१।१।२२) । दाधा घृदाषिति (१।१।२०) । तथेहापि नवाशब्दयोरेव ग्रहणं युक्तम् । तत् कथं

तदर्थयोः संज्ञा लभ्यत इत्याह इतिकरण इत्यादि । क्रियत इति करणः ।
 इतिश्चासौ करणश्चेतीतिकरणः । सोऽर्थस्य संज्ञिनो निर्देशो यथा स्यादित्येव-
 मर्थः । इतिशब्दो हि विपर्ययासक्तः । यथा गवित्यय माहेति गोशब्दात्
 परतः प्रयुज्यमान इतिशब्दः स्वमर्थपदार्थकत्वात् प्रत्याव्य शब्दपदार्थकत्वे
 व्यवस्थापयति तथा नवाशब्दाभ्यां पर इतिशब्दः प्रयुज्यमान स्तौ स्वरूपपदार्थ-
 कत्वात् प्रत्याव्यार्थपदार्थकत्वे व्यवस्थापयति । तस्मादर्थनिर्देशार्थ एवेतिशब्दः
 कृत इति नवेति यावर्थौ प्रतीयेते प्रतिषेधविकल्पो तयोरेवेयं संज्ञा भवति ।
 न नवाशब्दयोः । तत्र प्रतिषेधेनेत्यादिना प्रतिषेधविकल्पयोः प्रवृत्तिक्रमं
 वगपारभेदञ्च दर्शयति । समीकृत इति । तुल्यता मापादिते विकल्पः
 प्रवर्त्तत इति पक्षे कार्यसम्पादनाय । ननु च वाशब्द एव विकल्पार्थत्वेन
 लोके प्रसिद्धः । प्रदेशेष्वयमुपादीयमानो विकल्पेन कार्यं सम्पादयिष्यति ।
 तथाहि प्राप्ते वा कार्यं विकल्पः क्रियतामप्राप्ते वा ? यदि प्राप्ते तत्र
 प्राप्तिरस्येवेति प्रतिषेध एव पक्षे कर्त्तव्यः । अथाप्राप्ते तत्र प्राप्तिपूर्वक-
 त्वात् प्रतिषेधस्य तामन्तरेण स न प्रयुज्यत इति विधिरेव पक्षे कर्त्तव्यः ।
 न प्रतिषेधः । एतच्चोभयं वाशब्द एव शक्तः प्रयुज्यमानः संपादयितुम् ।
 तत् किमर्थं मियं संज्ञा क्रियत इत्याह उभयत्र विभाषा प्रयोजयन्तीति ।
 प्रकृतत्वात् संज्ञामिति गम्यते । विभाषा श्वे (६११३०) रित्यत्र प्रति-
 षेधमुखेन वाशब्दस्य प्रवृत्तिः स्यात् । विधिमुखेन वा । तत्र यदि
 प्रतिषेधमुखेन वा न भवतीत्येवं प्रवृत्तिः प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य यत्र
 प्राप्तिः स एव तस्य विषय इति कित्स्वेव विकल्पेन प्रतिषेधायेदं प्रवर्त्तते । तत्र
 वचिस्वपीत्यादिना (६१११५) श्रूयतेः संप्रसारणस्य विहितत्वात् । न पित्सु ।
 तत्र तस्य न केनचिद्विहितत्वात् । एकत्वाच्चास्य वाक्यस्य कित्सु च प्रतिषेध-
 संपादन एव चरितार्थत्वान् नोपपद्यते पुनर्विधिमुखेन प्रवृत्तिः । अथ विधि-
 मुखेन वा भवतीत्येवं प्रवृत्तिः स्यात् ? यत्र प्राप्तिर्नास्ति स एव विधिविषय
 इति पित्स्वेव विकल्पेन विध्यर्थः प्रवर्त्तते । तत्र चरितार्थत्वान्न कित्सु । संज्ञा-
 विधाने तु न दोषः । तस्यां हि सत्यां प्रतिषेधः प्रवर्त्तमानो योऽसौ संप्रसारण-
 निमित्तानिमित्तभेदाद्विषय आसीत् तं समीकरोति । सर्वस्याः संप्रसारण-

निमित्ततया तुल्यता मापादयति । तस्मिन् समीकृते किति च पिति च विकल्पः प्रवर्त्तमानो विधिमुखेन सर्वत्र पाक्षिकं कार्यं सम्पादयति । संप्रसारणं पक्षे भवतीति । अप्राप्तिस्तु पक्षे स्थितैवेति सर्वमिष्टं सिध्यति । तस्मादुभयत्र प्राप्तावप्राप्तौ विभाषार्थं मियं संज्ञा विधीयते । शुशावेति । दुश्चोश्चि गतिवृद्धोः । लिट् । णल् । संप्रसारणे कृते वृद्धावादेशौ । शुश्रुवतुः । शिञ्जितुरिति । अचि शुधात्वित्यादिना (६।४।७७) द्वयङुवङौ ।

४५ । इग् यणः संप्रसारणम् ।

भूत इति । यत्र शास्त्रान्तरेण विहितो भूतविभक्त्या कार्यान्तरार्थ-
मनूयते यथा संप्रसारणस्य (६।३।१३८) संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८)
तत्र भूतः । भावी वेति । यत्र भाव्यमानविभक्त्या विधानार्थं निर्दिश्यते
यथा थङ्ः संप्रसारणं (६।१।१३) वसोः (६।४।१८) संप्रसारणमिति
तत्र भावी । अत्र हि थङ्स्थानिको वसुस्थानिकश्चेङ् नास्ति यस्य संज्ञा
विधेया । तस्मादु भाविनः संज्ञित्वं विज्ञायते । संज्ञिनो भावित्वात् संज्ञापि
भावित्वेव । यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स इग् यणः स्थाने भवति
यस्य भूतस्य संप्रसारण मित्येषा संज्ञा भवतीति । इष्टम् । उत्तमिति ।
वचिस्त्रपियजादीनां (६।१।१५) कितीति संप्रसारणम् । गृह्योतमित्यत्रापि
ग्रह्णिज्यावयीत्यादिना (६।१।१६) संप्रसारणम् । ग्रहोऽलिटि (७।२।३७)
दीर्घः । केचिदित्यादिना ये भाविनीं संज्ञां नाश्रयन्ति तन्मतं दर्शयति ।
कथं पुनरेकस्य सूत्रस्यैतदर्थद्वयमेकेन वाक्येन लभ्यते ? तन्त्रेणावृत्त्या वा ।
ननु च संज्ञाविधौ शब्दस्यैव ग्रहणम् प्रसिद्धमित्युक्तम् । ततो युक्तं वर्णस्यैव
संज्ञित्वम् । अर्थस्य तु कथम् ? यथा नवेति विभाषेति सूत्र इति चेत् ? न
युक्तम् । तत्रेति करणस्यार्थनिर्देशार्थस्य प्रयोगात् । इह तु स नास्तीत्युक्तम् ।
इहापि तन्त्रस्यावृत्तेर्वा न्यायस्याश्रितत्वाद् युक्तमेव । अस्य च सूत्रार्थद्वयस्य
विभक्तिविशेषनिर्देशो लिङ्गम् । यदयं थङ्ः (६।१।१३) संप्रसारणमित्यादौ
विधिवाक्ये भाव्यमानविभक्त्या निर्देशं करोति ततो ज्ञायते वाक्यार्थः संज्ञौति ।
यतश्च संप्रसारणस्येत्यादौ भूतविभक्त्या निर्देशं करोति ततोऽवसीयते वर्ण

इति । तस्माद् युक्तं वाक्यार्थस्यापि संज्ञित्वम् । किंरूपोऽसौ वाक्यार्थ इत्याह
 स्थान्यादेश इत्यादि । तत्रेत्यादिनानन्तरयोः सूत्रार्थयोर्विषयविभागं दर्शयति ।
 विधौ वर्णो न सम्भवतीति । थङ्ः संप्रसारण (६।१।१३) मित्यादौ विधवाक्ये
 प्रथमः सूत्रार्थ उपतिष्ठते । अनुवादे तु संप्रसारणस्येत्यादौ (६।३।१३८)
 विहितत्वाद्विधेयस्य प्रथमोऽकिञ्चित्कार इति द्वितीयः । अदुहितरामिति ।
 अत्र यणः स्थानिकत्वादिकः संप्रसारणसंज्ञया भाव्यम् । तस्याञ्च सत्यां हल इति
 (६।४।२) दीर्घत्वं प्रसज्येतेति चोद्यमपाकर्तुमाह संख्यातानुदेशादित्यादि । इह
 स्थानिनी यणश्चत्वारः । इकोऽप्यादेशाश्चत्वार एव । तेन संख्यातानुदेशेन
 भवितव्यम् । यथासंख्यमनुदेश (१।३।१०) इत्यादिना । ततश्च यकारस्य स्थाने
 य इवर्ण स्तस्यैव संप्रसारणसंज्ञा भवति । नचेह यकारस्य स्थान इवर्णः । किं
 तर्हि लकारस्य । तत् कुत स्तस्याः प्रसङ्गः ? दुह प्रपूरणे । लङ् । कर्मवत्
 (३।१।८७) कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यतिदेशे कर्मकर्त्तर्यात्मनेपद भिद् । न
 दुहस्तुनमां यक्चिणाविति (३।१।८८) यकि प्रतिषिद्धे शप् । तस्यादादित्वात्तुक् ।
 अदुहि इति स्थिते तिङश्चेति (५।३।६) तरप् । किमेत्तिङ्वायघादाम्बद्रव-
 प्रकर्ष (५।४।११) इत्याम् । तरप् इहोपन्यासोऽङ्गसंज्ञार्थः ।

४६ । आद्यन्तौ टकितौ ।

षष्ठी स्थानियोगे (१।१।४८) त्यस्याः परिभाषाया अयमपवादः । तेन
 तत्सम्बन्धादस्यापि परिभाषात्वं विज्ञायते । यदि तद्धादिष्टिद् भवत्यन्तः
 किञ्चवति तदा चरेष्ट (३।२।१६) आतोऽनुपसर्गे क (३।२।३) इत्यादयोऽपि
 प्रत्यया आद्यन्तभूताः स्युः । नच टितः प्रत्ययस्यादित्वे टिङ्ढाणजिति
 (४।१।१५) टितो विधीयमानो ङीव् निरवकाश इत्याशङ्कनीयम् । यत्र
 हि प्रकृतेरेव सिद्धं टित्वं न प्रत्ययस्य नदङ् भषङित्वेवमादौ स तस्यावकाशो
 भविष्यतीति । टितश्च प्रत्ययस्यादित्वे सति कुरुचर इत्येवमादि रूपमेव न
 सिध्येत् । कितस्त्वन्त्यत्वं आध्वोर्विध्योरित्यत्रोपसर्गे (३।३।८२) घोः किरिति
 किप्रत्ययस्य प्रकृत्यन्तःपातित्वाद्वातुग्रहणेन ग्रहणे सत्युदात्तयणो (६।१।१७४)
 हल् पूर्वादित्वेष स्वरो न स्यात् । नोङ्धात्वोरिति (६।१।१७५) प्रतिषेधा-

दित्यत आह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । ननु च नेह षष्ठी श्रूयते । नापि प्रकृता । तत् कथमेष विशेषो लभ्यते ? वक्ष्यमाणस्य षष्ठीग्रहणस्य सिंहावलोकित-
न्यायेनोपस्थानात् । नन्वेवमपि गापो ष्टक् (३।२।८) ब्रीहिशाल्यो (५।२।२)
ठंगित्वावाद्यन्तौ प्राप्तुतः । नैष दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन्
बाधन्ते नोत्तरानिति स्थाने योगत्वस्यैवायमपवादो भविष्यति । न प्रत्ययपर-
त्वस्य । अपर आह आद्यन्तावयवौ । अवयवश्चावयविनमन्तरेण न सम्भव-
तीत्यवयविनमाक्षिप्य तौ प्रवर्त्तते । ततश्चावयवावयविसम्बन्धे यस्यादिरन्तो
वावयवो विधीयते सोऽवयवौ षष्ठ्या निर्दिष्टव्य इति सामर्थ्यादवयवषष्ठ्या
निर्दिष्टस्येति विज्ञायते । नचैवं गापो ष्टक् (३।२।८) । ब्रीहिशाल्योऽठंगि
(५।२।२) त्येतौ प्रत्ययावाद्यन्तौ प्राप्तुतः । यस्मादिह सामर्थ्यादवयवसम्बन्धे
या षष्ठी तथा निर्दिष्टस्येत्येषोऽर्थ उपजातः । नच गापोऽष्टगित्यादौ
(३।२।८) प्रकृतयोऽवयवषष्ठ्या निर्दिष्टाः । किं तर्हि ? सुपां सुपो
भवन्तीति पञ्चम्यर्थे या षष्ठी तयेति । भीषयत इति । जिभी भये ।
हेतुमण्डि । भियो हेतुभये (७।३।४०) षुक् । भीष्मोर्हेतुभय (१।३।६८)
इत्यात्मनेपदम् ।

४७ । मिदचोऽन्यात् परः ।

अत्र यद्यच इत्येषा पञ्चमी स्यादन्यादित्यनया पञ्चम्या समानाधिकरणत्वं
स्यात् । ततो नपुंसकस्य (७।१।७२) भलच इति नुमीहैवान्यादचः परः
स्यात् कुण्डानीति । अस्ति ह्यत्र नपुंसकस्यान्तरोऽच् । पयांसीत्यत्र तु न
स्यात् । अलोऽन्तप्रस्येति (१।१।५२) सकारस्यैव तु स्थाने स्यात् । नञ्चत्वा-
जन्यः । किं तर्हि ? सकारः । तस्मान्निर्धारणे षष्ठीयमिति दर्शयन्नाह
अचामित्यादि । जातौ बहुवचनम् । सूत्रेऽप्यच इत्येकवचनं जातावेव । यदि
तर्हि निर्धारणषष्ठीयम् अन्यस्याविशेषितत्वादविशेषेण यतः कुतश्चिदन्यात्
परो मित् स्यात् । नहि द्वितीयमज्ग्रहणमस्ति येनान्तरो विशेष्यते । नैष
दोषः । समानजातीयस्यैव हि लोके निर्धारणप्रतीतिर्भवति । तथाहि
कृष्णा गवां सम्पन्नचौरतमेत्युक्ते गौरैव प्रतीयते । नाजा नाप्यश्वा । तस्मादि-

ह्राप्यचां मध्ये ऽन्तग्रादचोऽवधेरित्यन्तरत्वेन निर्धार्यमाणः समानजातीयोऽजेव प्रतीयते । तेनाच एवान्तग्रात् परो भविष्यति । स्थानियोगित्वप्रत्ययपरत्वापवादार्थञ्चेदमारब्धम् । तत्र स्थानियोगित्वापवादार्थं श्रे मुचादीनां (७।१।५६) नुम् भवति । मुञ्चति । नपुंसकस्य (७।१।७२) भल्लचः । पर्याप्ति । प्रत्ययपरत्वापवादार्थं रुधादिभ्यः श्रम् (१।१।७८) । रुणद्धि । ननु च पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति स्थानियोगित्वस्यैवापवादो युज्यते । नतु प्रत्ययपरत्वस्य । नैतदस्ति । एवं हि श्रमो मित्करणमनवकाशत्वादनर्थकं स्यात् । श्रवणार्थत्वान्नानर्थकमिति चेत् ? न । तृणह इमिति (७।३।६२) निर्देशात् । श्रवणार्थं ह्येतस्मिन् स्तृणम् ह इमिति निर्देशः स्यात् । तस्मात् प्रत्ययपरत्वस्यापवादो युक्तः । यद्येवं तन्मध्यपतित स्तदुग्रहणेन गृह्यत इति प्रकृत्यन्तःपातिन स्तदुग्रहणेन ग्रहणादपरत्वाच्च श्रमः प्रत्ययसंज्ञा न स्यात् । तथाच लश (१।३।८) कृतञ्चित इति प्रत्ययादेः शकारस्य विधीयमानेत्संज्ञा न स्यात् । नैष दोषः । प्रत्ययाधिकारे विधीयमानत्वात् प्रत्ययसंज्ञा भविष्यति सत्यप्यपरत्वे सत्यपि प्रकृत्यन्तःपातित्वे । यथा बहुजकचोरन्तोदात्तत्वम् । बहुपटव उच्चकैरित्यनयो रसति परत्वे सत्यां प्रत्ययसंज्ञायां चित (६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तत्वं भवत्येव । मसृजेरित्यादि । नकारस्योपधाया अनुषङ्ग इति पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता । टुमसृजो शुद्धावित्यस्य मसृजिनशोर्भलीति (७।१।६०) नुमं वक्ष्यति । स च यद्यचोऽन्तग्रात् परः स्यात् स्त्रोः संयोगाद्योरिति (८।२।२६) सकारस्यानिदितामिति (६।१।२४) नकारस्य च लोपो न स्यात् । यथाक्रम मनादित्वादनुपपत्वाच्च । तस्मादन्त्याज्जकारात् पूर्वं जकारसकारयोर्मध्ये नुम् कर्तव्यः । यथाचान्तग्रात् पूर्वं लभ्यते तथा सप्तमे वक्ष्यते । मग्ग इति । ओदितश्चेति (८।२।४५) निष्ठानत्वम् । तस्यासिद्धत्वाच् चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं जकारस्य गकारः । मङ्क्तेति । अत्र पूर्ववद् गकारे कृते तस्य खरि चेति (८।४।५५) चरत्वं ककारः । नञापदान्तस्य (८।३।२४) भलीत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णी (८।४।५८) ङकारः । पूर्वभक्तश्चायं मिद् वेदितव्यः । अन्यथा वहाभ्रे लिह (३।२।३२) इति लिहः खशि कृते ऽरुर्द्धिपदजन्तस्येति

(६।३।६७) मुमि कृते वहलिह इत्यत्र मोऽनुस्वार (८।३।२७) इति पदान्तस्य विधीयमानोऽनुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वात् ।

४८ । एच ङ्ग प्रसादेशे ।

परिभाषेय मादेशनियमार्था ऋखो (१।२।४७) नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्यादावुपतिष्ठते । इहेम एचोऽवयवसमाहारवर्णाः । तत्र ए ऐ इत्येतयोः पूर्वी भागो वर्णसमानाकृतिः कण्ठ्यो मात्रात्मा । उत्तरस्त्ववर्णसमानाकृतिर्मात्रात्मैव तालव्यः । अतएव ए ऐ कण्ठतालव्याविति शिच्चाकाराः पठन्ति । तदवयवयोः कण्ठतालव्यत्वात् । ओ औ इत्येतयोः पूर्वी भाग स्तादृश एव यादृश एकारैकारयोः । उत्तरसूवर्णसमानाकृतिर्मात्रिक ओष्ठ्यः । अतएव ओ औ कण्ठोष्ठ्याविति शिच्चाकाराः पठन्ति । तदवयवयोः कण्ठोष्ठ्यत्वात् । तत्र समुदायात्मनामेवां समुदयान्तरतमो ऋखो नास्तीति तदवयवस्य योऽन्तरतमस्तेनैव युक्तं भवितुम् । स पुन रकार इकार उकारो वा । तत्र एकारैकारयो ऋखो विधीयमानः कदाचिदकारः स्यात् कदाचिदिदकारः । ओकारौकारयोरपि कदाचिदकारः स्यात् कदाचिदुकारः । इकारोकारावेव यथायोगं यथा स्यातां कदाचिदप्यकारो मा भूदित्येवमर्थं मिदमारभ्यते । अत्र यद्यप्येचामिकां साम्यं तथापि संख्यातानुदेशो न भवति । यस्मान्नेदं विधायकम् । किं तर्हि ? नियामकम् । प्राप्तिपूर्वकश्च नियम इति ये प्राप्ता अन्तरतमा इक एचो ऋखा स्तेषामनेन नियमः क्रियते । नच प्राप्ता वकारलकाराविति कुतो यथासंख्यत्वम् ? यद्येवमिषित्वेव वक्तव्यम् । नत्विति । सत्यमेतत् । किन्त्वेवमुच्यमाने संदेहः स्यात् किं पूर्वेण णकारेण प्रत्याहार उत परेणेति । तस्मादसन्देहार्थमिगित्युक्तम् । अतिरि । अतिन्विति । रायमतिक्रान्तं नावमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलम् । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति कुगतीत्यादिना (२।२।१८) समासः । परवलिङ्गं इह (२।४।१६) तत्पुरुषयोरिति पुंलिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च प्राप्ते द्विगुप्राप्तापन्नालं-पूर्वगतिसमासेषु (२।४।१६ वा) प्रतिषेध इति प्रतिषेधे नपुंसकस्य ब्राह्मणकुल-

स्याभिधेयत्वादभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्तीति तल्लिङ्गमेव भवति । ऋस्वो नपुंसके प्रातिपादिकस्येति (११२।४७) ऋस्वः । इक् कण्ठतालव्यस्यैकारस्य तालव्य इकारो भवति । कण्ठोष्ठरस्यौकारस्यौष्ठ उकारः । उपग्विति । गोः समीपमिति । अव्ययं (२।१।६) विभक्तीत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (११२।४८) ऋस्वः । कण्ठोष्ठगौकारस्यौष्ठ उकारः । एकारस्य तूदाहरणम् । हे इतीमं शब्दमतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलमतिहि । अतिखटु इति । पूर्ववत् प्रादिसमासे कृते गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्येवमादिना (११२।४८) ऋस्वो ऽकार एव भवत्यन्तरतमः । देवदत्तेति । अत्रामन्त्रितस्यादेरुदात्तादेशे (६ १।१८८) कर्त्तव्ये देवदत्त इत्यत्र च गुरोरनृतोऽनन्तरस्येत्यादिना (८।२।८६) युतादेशे कर्त्तव्य इङ् न भवति ।

४६ । षष्ठी स्थानयोगा ।

योगनियमार्थेति । योगनियमः सम्बन्धनियमः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथोक्ता । यदि योगनियमार्थेयं शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानयोगैव भवति । नान्ययोगेति । एवं सत्युदुपधाया गोह (६।४.८८) इत्येषापि षष्ठी स्थानयोगैव स्यात् । नावयवावयविसम्बन्धयोगा । ततश्चालोऽन्तरस्येति (११।५२) स्थानषष्ठ्या अन्तेऽप्युपसंहाराद् गोहश्चान्तस्य हकारस्य जकारः स्यात् । उपधायाञ्चेति-वचना दुपधामात्रस्य चेत्यत्र आह इह शास्त्रे या षष्ठ्यनियतयोगित्यादि । अनियमप्रसङ्गे नियमोऽनया क्रियते । क्व चानियमप्रसङ्गः ? यत्र सन्देहः । यथास्तेभूरिति । अत्र हि किमस्तेः स्थान आहोस्विदनन्तर इति सन्देहः । पूर्वत्र तूपधाया अवयवलक्षणस्य स्थानिनो विशिष्टावयविनो व्यवच्छिन्नत्वाद-वयवषष्ठेऽवेयमिति निश्चितम् । ततो नात्रास्या व्यापारः । स्थाने योगैवेति । स्थान इति निमित्तसप्तमी । योगः सम्बन्धः । तेनदमुक्तं भवति । स्थाननिमित्तक सम्बन्धैवेति । एतदेव विस्पष्टीकुर्वन्नाह स्थाने योगनिमित्त इत्यादि । स्थाने योगस्य निमित्तभूते निमित्तत्वं प्राप्ते सति सा वेदितव्या । मृतशब्दो ह्यत्र प्राप्तशब्दे वर्तते । यथा देवभूत इत्यत्र देवत्वं प्राप्त इत्यर्थः । निमित्तग्रहणं कुर्वन् सूत्रे स्थाने योगेति निमित्तसप्तमीयमिति दर्शयति । योगः पुन-

रिह स्थान्यादेशभावलक्षणः । कुत एतत् ? तस्यैव स्थानिहेतुत्वात् । स्थान-
शब्दो भावसाधनः । स्थितिः स्थानम् । तत् पुनस्त्रिधा । अपकर्षो निवृत्तिः
प्रसङ्गश्चेति । गोस्थानेऽस्यो बध्यतामित्यपकर्षः स्थानशब्दस्यास्येयः । श्लेषणः
स्थाने कटुकमौषधमित्यत्र निवृत्तिः । दर्भाणां स्थाने शरैरास्तरितव्यमिति
प्रसङ्गः । तत्राद्यावर्थाविह न सम्भवतः । नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य प्रथमो न
संभवति । सामान्येनास्तेरुपदेशान्न द्वितीयः । तस्मात् तृतीय एवार्थ इति
मत्वाह स्थानशब्दश्चेत्यादि । चशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः प्रसङ्गवाचीत्यस्या-
नन्तरं द्रष्टव्यः । तदेतदुक्तं भवति । स्थानशब्दः प्रसङ्गवाच्येवेति । प्रसङ्ग-
स्वर्यक्रियानिमित्तभूतस्य कालस्यावसरः । अस्तेः स्थाने प्रसङ्ग इति ।
अस्तेर्या क्रिया स्वार्थप्रतिपादनलक्षणा तस्या निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः
प्राप्त इत्यर्थः । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य निमित्तभूत इत्यादिना सूत्रार्थस्योदाहरणे
संभवं दर्शयति । ब्रुव इति चोपलक्षणमात्रम् । अस्तेरित्यादेरपि हि षष्ठी
प्रसङ्ग एव सम्बन्धस्य निमित्तभाव उत्पन्ना । के पुनर्बहवः षष्ठ्यर्थाः ? यतः
सम्बन्धान्तरविषयव्यवच्छेदनार्थं षष्ठ्या इदमुच्यत इत्याह बहवो हीत्यादि ।
शब्दे हि समीपान्तरविकारावयवादिनिमित्ताः सम्बन्धाः सन्ति । नत्व-
पत्यापत्यवत्प्रभृतय इत्यतो यावन्तः शब्दे सम्भवन्तीत्याह । अथ स्थाने
योग इति किमसमासोऽथ समासः ? यद्यसमासस्तदा योगशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्
स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः षष्ठीशब्देन च सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । योगस्या-
षष्ठीत्वात् । अतः समासः किं तत्पुरुषः ? आहोस्त्रिद बहुव्रीहिः ? यदि
तत्पुरुष स्त्री च पूर्वाक्तौ दोषौ स्याताम् । सप्तम्या लुक्प्रसङ्गश्च । अथ
बहुव्रीहिः ? एवमपि लुक्प्रसङ्गोऽत्रानिवार्य एवेत्यत आह षष्ठीस्थाने योगे-
त्यादि । गतार्थम् ।

५० । स्थानेऽन्तरतमः ।

परिभाषेयमादेशनियमार्था । स्थाने प्राप्यमाणानामिति । एतेन नेदं
विधायकं वाक्यं किं तर्हि ? लक्षणान्तरेण प्राप्तानामनन्तरतमानामितरेषाञ्च
योऽन्तरतमः स एव भवतीति नियमार्थमिति दर्शयति । विधायकत्वे हि दधि-

मध्वित्यादावपि प्रसज्यते । किं पुनरत्रानिष्टम् ? यावतान्तरतम्याद् दधिमधु-
शब्दयोस्तावेवादेशौ भविष्यतः । तयोरप्यादेशयोरन्यौ दधिमधुशब्दौ
यावादेशौ स्यातां तयोरप्यन्यावित्येवमपरिसमाप्तादेशपरम्पराविधानादनवस्था
स्यात् । ततश्चार्थप्रत्यायनं प्रति शब्दानां विनियोगो न स्यात् । अन्वाख्यायक-
स्य शास्त्रस्य प्रवृत्त्यनुपरमात् । शास्त्रोपरतौ ह्यन्वाख्यातास्ते प्रयुज्यन्ते ।
नान्यथेत्यनिष्टम् । ननुच सकृत्प्रवृत्तौ लक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः
प्रवृत्तिर्न भविष्यति । नैतदस्ति । यत्र हि प्रयोजनार्था प्रवृत्तिस्तत्रैतदुक्तम् ।
इह पुनरकस्मादन्तरतमो विधीयत इत्यनुपरतैवास्य प्रवृत्तिः । नियाम-
कत्वेऽप्यस्य यदीदं विहितानां नियमं कुर्यादनर्थकमेव वचनं स्यात् ।
यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुङ्क्ष्वेति किं तस्य तेन कृतं स्यात् ? तस्मात्
प्राप्यमाणत्वस्यायामेव वाक्यान्तरैः सह संहत्यानेन कार्यं निर्वर्त्यते । तदेक-
देशभूतत्वादस्य । सदृशतम इति । अन्तरतमशब्दस्यार्थं कथयति । अर्थत
इत्यादि । वतण्डशब्दात् स्त्रियामपत्यार्थं वतण्डाच्चेति (४।१।१०८) यञ् ।
तस्य लुक् स्त्रियामिति (४।१।१०८) लुक् । शार्ङ्गरवाद्यञो (४।१।७३)
ङीन् । यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारलोपः । वतण्डी चासौ युवतिश्चेति
पोटायुवतीत्यादिना (२।१।६५) समासः । तत्रानेन पुंवत् कर्मधारयेत्यादिना
(६।३।४२) पुंवद्भावे कर्त्तव्ये सर्वः पुंशब्दः प्रसक्तः । तत्रानेन वतण्डा-
पत्यार्थस्य वतण्डीशब्दस्यार्थतोऽन्तरतमो वतण्डापत्यार्थ एव वातण्डशब्दो
भवति । पाक इत्यादौ भावे घञ् । चकारस्येत्यादि । वर्गाणां प्रथमा
अल्पप्राणा इति चकारककारावल्प्रप्राणी । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषस
विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपश्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः
श्वासानुप्रदाना अघ्रोषा इत्यघोषौ । जकारस्येत्यादि । वर्गाणां तृतीयचतुर्थी
अन्तःस्था हकारानुस्वारी यमौ च द्वितीयचतुर्थी नासिक्याश्च संवृतकण्ठा
नादानुप्रदाना घोषवन्त इति जकारगकारौ घोषवन्तौ । वर्गाणां तृतीया
अन्तःस्थाश्चाल्पप्राणाः । इतरे सर्वे महाप्राणा इत्यल्पप्राणी । अमुषौ । अमूभ्या-
मिति । अदस श्रुत्यर्थकवचने भ्यामि च परत ख्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) । अतो
गुणे (६।१।६७) पररूपत्वम् । सर्वनाम्नः (७।१।१४) स्मादिति स्मैभावः । भ्यामि

सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । ततो ऋस्वस्य ऋस्व उकारो भवति । दीर्घस्य दीर्घः । स्थाने इति वर्त्तमान इति । प्रकृतो हि स्थानशब्दः प्रसङ्गवाची । तदनुवृत्तौ स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतमो भवतीत्येषो ऽर्थो लभ्यते । ननु च यत्रानेकमान्तर्यं तत्र तात्त्वादस्थानत एवान्तर्यस्य बलीयस्त्वम् । तस्मात् तद् यथा स्यादिति पुनस्तात्त्वादस्थानवाचिनः स्थानशब्दस्योपादानं क्रियते । यद्येवं स्थानकृतमेवेहान्तर्यं विशिष्टमुपात्तमिति प्रमाणादिकृतं परित्यक्तं स्यात् । नैष दोषः । वाक्यभेदं हि कृत्वा तत्र सम्बन्धः क्रियते । स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति । स्थाने च भवतीति पूर्वत्र वाक्ये प्रसङ्गवाची स्थानशब्दः । उत्तरत्र तु तात्त्वादस्थानवाची । एवं वाक्यभेदेन सम्बन्धे सति पूर्वस्मिन् वाक्ये स्थानादिकृतानामान्तर्याणां परिग्रहः प्रतीयते । द्वितीये तु तेषामेव बलावलवत्त्वम् । स्थान इति च निमित्तसप्तमी । तेनेदमुक्तं भवति । यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानेन निमित्तेन योऽन्तरतमः स एव भवति । वाक्यभेदस्य च तमवग्रहणं लिङ्गम् । सादृश्ये प्रकर्षो हि तेन प्रतिपादयितुमिष्टः । स चानेकस्मिन् सादृश्ये सति सादृश्यान्तरापेक्षया भवति । एकवाक्यतायाञ्च स्थानग्रहणेन सादृश्यान्तरे निरस्ते किमपेक्षया सादृश्यप्रकर्षः स्यात् ? तस्मात् तमवग्रहणाद् वाक्यभेदोऽनुमीयते । अन्यथा हि तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । चेति । अत्रेकारस्य तालव्यत्वादिकारस्य कण्ठतालव्यत्वात् स्थानत आन्तर्यम् । इकाराकारयोस्तु प्रमाणतो द्वयोरपि मात्रिकत्वात् । स्तोतेति । अत्राप्युकारस्यौष्ठत्वादिकारस्य कण्ठौष्ठत्वात् स्थानत आन्तर्यम् । उकाराकारयोस्तु प्रमाणतः पूर्ववत् । तत्रासति पुनः स्थानग्रहणे प्रमाणत आन्तर्यात् कदाचिदेकारो गुणः स्यात् । स्थानत आन्तर्यात् कदाचिदेकारौकारौ । पुनः स्थानग्रहणात् तु स्थानकृतस्यान्तर्यस्य बलीयस्वादिकारौकारौ एव भवतः । न कदाचिदेकारः । सोष्मणः सोष्माण इतीत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् सोष्माणो द्वितीयास्तस्मात् सोष्मणो हकारस्य द्वितीयाः प्रसक्ता इत्यर्थः । एवं नादवतो नादवन्त इत्यादौ वाक्ये हेत्वर्थी योज्यः । शादय जष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्थी इति शिच्चा । अत्र शादय जष्माण इति वचनेन हकारस्य सोष्मत्वं प्रतिपादितम् । सस्थानेन द्वितीया इत्यनेन

तु वर्गद्वितीयानां खकारादीनां । हकारेण चतुर्था इत्यनेनापि वर्गचतुर्थानां
घकारादीनां समानं स्थानं यस्य स सस्थानः । सस्थानेनेति । इत्यभूत-
लक्षणे तृतीया । सस्थानेन द्वितीया ऊष्मतया लक्ष्यन्ते । एतदुक्तं भवति ।
यथा सस्थान एवैषामूष्मा एवमेतेऽपि वर्गाणां द्वितीया ऊष्माण इति ।
अथवा तुल्यार्थयोग एषा तृतीया । तुल्यशब्दस्त्वध्याहार्यः । तुल्यत्वमूष्मतया
वेदितव्यम् । तत्र खकारस्य सस्थानो हकारः । छकारस्य शकारः । ठकारस्य
प्रकारः । थकारस्य सकारः । फकारस्य सस्थान ऊष्मा नास्ति । तस्मात्
तस्यापि विशेषेणोष्मत्वं वेदितव्यम् । हकारेण चतुर्था इति । इहापि
तृतीयेत्यभूतलक्षणे तुल्यार्थयोगे वा । हकारेण चतुर्था ऊष्मतया लक्ष्यन्ते ।
तत्सदृशत्वात् । तेन यथा हकार ऊष्मा एवं तेऽपीत्यर्थः । नादवत् इत्यादि ।
वर्गाणां तृतीयचतुर्थ इत्यादिना पूर्वोक्तेन ग्रन्थेन तृतीयानां हकारस्य नादवत्त्व-
मुक्तम् । ये सोष्माणो नादवन्तश्चेति । सोष्मत्वं हकारस्य शादय ऊष्माण
इत्यनेनाख्यातम् । चतुर्थानां तु हकारेण चतुर्था इत्यनेन नादवत्त्वम् ।
उभयेषां वर्गाणां तृतीयचतुर्था इत्यादिनैव पूर्वोक्तेन ।

५१ । उरण रपरः ।

अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । उः स्थानेऽण् रपरत्वज्ञानेनोभयं विधीयत
इत्येकः पक्षः । लक्षणान्तरेण विहितस्याण उःस्थाने पञ्चादनेन रपरत्वमात्रं
क्रियत इति द्वितीयः पक्षः । उःस्थाने लक्षणान्तरेण विधीयमानोऽण् विधान-
काल एव तेन लक्षणान्तरेण सह संहत्य रपरत्वविशिष्टोऽनेन भाव्यत इति
तृतीयः । तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयत ऋकारस्य स्थान उदात्तादयो न स्युः ।
अनेन बाधितत्वात् । कतिरित्यत्र जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तो (६।१।१८७) न
स्यात् । प्रकृतमित्यत्र पूर्वपदस्यादुदात्तस्य गतिरनन्तर (६।२।४८) इति
प्रकृतिस्वरे कृतेऽनुदात्तं (६।१।१५८) पदमेकवर्जमित्यनुदात्तो न स्यात् ।
उदात्तानुदात्तस्य (८।४।६६) स्वरित इति स्वरितश्च । यद्यचः स्थान
उदात्तादयो विधीयन्ते तथापि तेषां मन्योऽजवकाश इति ऋवर्णस्थाने प्रति-
पदोक्तोऽणिव रपरः स्यात् । ये चाप्यन्य ऋवर्णस्थाने प्रतिपदमादेशा लक्ष्यन्ते

ऋत (७।१।१००) इदं धातोरित्येवमादिभिर्लक्षणांतरैस्तेषु रपरत्वं न स्यात् । ततश्च किरतीत्यादि न सिध्येत् । अथ द्वितीयः पक्ष आश्रीयते तरतेस्तृजादौ गुणो विधीयमानः प्रमाणत आन्तरतम्याद् दीर्घस्य दीर्घ एव स्यात् । तथाच तरितेत्यादि न सिध्येत् । किञ्च खुलादौ वृद्धौ विधीयमानायामृकारस्य केनचिद् वृद्धिसंज्ञकेनान्तरतम्यविशेषो नास्तीति सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः पर्यायेण प्रसज्येरन् । तथाच पक्षे नायकः स्तावक इत्याद्यप्यनिष्टं रूपं स्यात् । इत्येवमाद्ययोः पक्षयोर्दोषवत्तां दृष्ट्वा तृतीयं पक्षमाश्रित्याह उःस्थानेऽण् प्रसज्यमान एवेत्यादि । एतेन लक्षणान्तरेण विधीयमानस्याणो विधानकाल एव तेन सह संहृत्य रपरत्वविशिष्टस्य विधायिणं परिभाषा व्याप्रियत इति दर्शयति । एतच्च स्थानद्वयग्रहणस्यात्रानुवृत्तेर्लभ्यते । पूर्वकेण हि स्थानग्रहणेनेहानुवृत्तावुः स्थान इत्येतदर्थरूपं लभ्यते । द्वितीयेन तु प्रसज्यमान इत्येतत् । तथाहि यदिह स्थानग्रहणं सप्तम्यन्तं प्रकृतमनुवर्त्तमानं तत् सामर्थ्यात् प्रथमान्तं सम्पद्यते । स्थानशब्दश्चायं प्रसङ्गवाची । ततश्च यदा स्थानेनाण् विशिष्यते ऽण् स्थानमिति तदाण् प्रसज्यमान एवेत्येषोऽर्थो जायते । प्रसज्यमान इति । प्रसङ्गेनाभिसम्बध्यमान इति यावत् । एवेति । अवधारणं पुनरत्र व्यवच्छेदफलत्वेन सर्ववाक्यानां सावधारणत्वान्नभ्यते । कथं पुनरण् स्थानं भवति ? नैव हि स स्थानं भवति । तदुयोगात् तत्र स्थान-
व्यपदेशो भवति । यथा यष्टीः प्रवेशयेति यष्टियोगात् पुरुषाणां व्यपदेशः । ननु च स्थानेऽन्तरतम इत्यत्र तात्वादिस्थानवचनः स्थानशब्द उपात्तः । तत् कथं तदनुवृत्तावपि प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते ? नैष दोषः । स्वरितत्वचिह्नासङ्गाद्वि यो यत्रोपतिष्ठते स तत्र सामर्थ्यात् तत्कार्थ्ययोग्यस्यै-
वार्थस्याभिधाता सन्नुपतिष्ठते । तेन यद्यपि पूर्वसूत्रे स्थानशब्दस्तात्वादि स्थानवचनस्तथापीहोपतिष्ठमानः प्रसङ्गवचन एवोपतिष्ठते । तदेवं यस्मान्नेदं स्वतन्त्रमणो रपरत्वविशिष्टस्य च विधायकं तस्मादाद्यो पक्षे यो दोषः स इह न भवति । ततश्च लक्षणान्तरेण विहितस्याणः पश्चादनेन रपरत्वं न विधीयते । किं तर्हि ? प्रसज्यमान एवाण् लक्षणान्तरेण तत्सहायं प्रतिपद्य रपरो भाव्यते । तेन द्वितीये पक्षे यो दोषः सोऽप्यस्मिन्न भवत्येव ।

प्रसज्यमानस्यैव हि रपरत्वविधौ यथा ऋवर्णो रश्रुतिमान् एवमादेशोऽपि रश्रुतिमानिव भवति । ततश्चान्तरतस्याट्टकारस्य रश्रुतिमतस्तादृशएव रश्रुतिमानादेशो भवति । अन्ये गुणवृद्धिसंज्ञका व्यावर्त्तिता भवन्ति । यदि तर्हि प्रसज्यमानएव रपरो भवत्यनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । यदयं तरतीति (४४।५) निर्देशं करोति ततो ज्ञायते सर्वादेशो न भवतीति । कर्त्ता हर्त्तेति । डुक्कञ् करणे । हृज् हरणे । आभ्यां खुल्लं चाविति (३।१।१३३) ढच् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति (७।३।८४) गुणः । अचो रहाभ्यामिति (८।४।४६) द्वित्वम् । किरिति । गिरतीति । कृ विक्षेपे । गृ निगरणे । आभ्यां लट् । शेषात् कर्त्तरि (१।३।७८) परस्मैपदमिति तिप् । तुदादित्वाच्छः । ऋत (७।१।१००) इद धातोरिति चम् । हैमातुर स्त्रैमातुर इति । द्वयोर्भाचोरपत्यं तिसृणां मातृणामपत्यमिति । मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वाया (४।१।११५) इत्यण् । उकारश्चान्तादेशः । तद्धितेष्वचामादेरिति (७।२।११७) वृद्धिः । खेयमिति । ई च खन (३।१।११) इति क्यप् । ईकारश्चान्तादेशः । आदु गुणः (६।१।८७) । सौधातकिरिति । सुधातुरकङ् (४।१।६७) चे तीज् । तत्संयोगिनाकडादेशः क्रियमाणो रपरो न भवति । अनणत्वात् । अथ योऽत्राण् स रपरः कस्मान्न भवति ? अनादेशत्वात् । समुदायो ह्यनादेशो न तदवयवः । अथैह कथं रपरत्वम् ? खट्वा ऋश्यः खट्श्यं इति ? यावता नायसृकारस्य स्थानेऽण् । किन्तु तस्यान्यस्य च । नैष दोषः । यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम् । यथा देवदत्तस्य पुत्रो देवदत्तायाः पुत्र इति ।

५२ । अलोऽन्तरस्य ।

अल्यहणमन्तरस्य विशेषणम् । नादेशस्य । अन्यथा ह्यलन्तरस्येत्येवं ब्रूयात् । आदेशः पुनरत्रैकाल्पयते । अन्यस्थानेकाल्पित् सर्वस्येति (१।१।५५) सर्वादेशतां वक्ष्यति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । सामान्यवचनेऽपि षष्ठी स्थानयोगित्यधिकारात् स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्येति वेदितव्यम् । अन्यथा टित्किन्मितोऽप्यवयवसम्बन्धषष्ठीनिर्दिष्टा विधीयमाना अन्तरस्य स्युः । इदु गोष्ठा (१।२।५०)

इति । येयं षष्ठी सान्तरमलं नीयते । अन्तरस्याल इत्वमिति । पञ्चगोणि रिति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीत इति तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः । तेन क्रीतमिति (५।१।३७) प्राग् वहतेल्लक् (४।४।१) । अर्धपूर्व-
द्विगोर्लुगसंज्ञायामिति (५।१।२८) तस्य लुक् । यद्यलोऽन्तरस्य षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यादेशो भवतोदोऽय् पुंसीत्यत (७।२।१११) इद इत्यनुवृत्ते हलि लोपो
(७।२।११३) विधीयमान इद्रूपस्य योऽन्तर स्तस्य स्यात् । तथाच आभ्यामिति
न सिध्येत् । नैष दोषः । नानर्थकेऽलोऽन्तरविधिरनभ्यासविकारिष्विति
परिभाषया न भविष्यति ।

५३ । डिच्च ।

होतापोताराविति । होतपोतशब्दयोर्द्वन्द्वः । आनङ् । औप्रत्यये परत
ऋतो डिसर्जनामस्थानयोरिति (७।३।११०) गुणः । रपरत्वञ्च । अपठं
(६।४।११) स्तृजित्यादिना दीर्घः । मातापितराविति । पिता मात्रेति
(१।२।७०) यस्मिन् पक्ष एकशेषो नास्ति तत्रेद मुदाहरणम् । यदि
डिदादेशोऽनेकालप्यन्तरस्य भवत्येवं सति तातडप्यन्तरस्य भवतीत्यत आह
तातडौत्यादि । तत्र गुणप्रतिषेधार्थञ्चिनुतादित्यादौ । अत्र हि सार्वधातुकल-
क्षणस्य गुणस्य प्राप्तिः । वृद्धिप्रतिषेधार्थं मृष्टादिति । अत्र हि मृजेर्द्ध्विरिति
(७।२।११४) वृद्धिप्राप्तिः । तदेवं गुणवृद्धिप्रतिषेधे चरितार्थत्वात् तातडो
डित्करणस्य सावकाशत्वे सति तस्मिन् परत्वादनकालांशित् (१।१।५५)
सर्वस्येत्यनेन तातड् सर्वादेशो भवति । डिच्चेत्यस्यावकाशो होतापोतारा-
वित्यादि । अनेकालित्यादेरवकाशो यो न डित् । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भवितेत्यादि । जीवतादित्यादावुभयप्राप्ती परत्वादनकालत्वात् तातड् सर्वादेशो
भवति । जीवताद् भवान् । जीवतात् त्वमिति । जीवतादिति । आशिषि
लिङ् लोटाविति (३।३।१७३) लोट् । तिप् । एरुः (३।४।१६) । तुह्यो-
स्तातड् इत्यादिना (७।१।३५) तातड् ।

५४ । आदेः परस्य ।

(अलोऽन्तरस्यापवादोऽयम् । शास्त्रे न क्वचित् परस्येत्युच्चार्य कार्यं विधीयते ।

ततश्च निर्विषय मितदित्यभिप्रायेणाह वा चेत्वादि । यत्र पञ्चमीनिर्देश इति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१ १।६७) वचनाद् यत्र पञ्चमीनिर्देश स्तत्र परस्य कार्यं शिष्यते । आसीन इति । आस उपवेशने । लट् । अनुदात्तेच्चादात्मनेपदम् । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । द्वीपमन्तरीपं समीपमिति । द्विगता अन्तर्गताः सङ्गता आपोऽस्मिन्निति विगृह्य बहुव्रीहिः । ऋक्पूरित्यादिना (५।४।७४) ऽकारप्रत्ययः समासान्तः ।

५५ । अनेकालशित् सर्वस्य ।

शितः शकारानुबन्धे नानेकालत्वेऽपि शिदिति पृथक्करणं नानुबन्धकृत-
मनेकालत्वमिति ज्ञापनार्थम् । तस्य तु प्रयोजनं दिव (६।१।१३१) उदित्या-
दिषु सर्वादेशाभावः ।

५६ । स्थानिवदादेशोऽनलविधौ ।

स्थानं प्रसङ्गः । स च पूर्वमुक्तस्वरूपः । अतिदेशोऽनेकप्रकारः । निमि-
त्तातिदेशः । व्यपदेशातिदेशः । शास्त्रातिदेशः । रूपातिदेशः । कार्याति-
देशश्चेति । तत्र तावन्निमित्तमशक्यमतिदृष्टम् । नहि धात्वादिधर्माः
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता धात्वादिव्यक्त्याश्रिता वस्त्वन्तरमादेशं प्रापयितुं
पार्यन्ते । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमिति ब्राह्मणशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं न शक्यं क्षत्रिये प्रापयितुम् । तद्वत् तस्मादशक्यत्वान् नेह निमित्ताति-
देश आश्रीयते । नापि व्यपदेशातिदेशः । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादभिन्नत्वात् ।
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धे हि वत्करणस्थानर्थकं स्यात् । विनापि तेन तत्सिद्धेः ।
अप्रधानत्वाच्च नात्र व्यपदेशातिदेशो युक्त आश्रयितुम् । अतएव शास्त्राति-
देशोऽपि । अप्रधानत्वं तु तयोरपि कार्यं प्रत्यङ्गभूतत्वात् । रूपातिदेश-
स्याप्याश्रयणमयुक्तम् । निष्फलत्वात् । यदि ह्यादेशस्य स्थानिनो रूपमति-
दिश्येतादेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । द्विवचने (१।१।५८) ऽचीत्यत्र रूपातिदेशेऽपि न
भवत्यादेशवैयर्थ्यम् । द्विवचनादुत्तरकालं श्रवणार्थत्वात् । तस्मादतिदेशा-
न्तराश्रयणस्यायुक्तत्वात् कार्यातिदेश आश्रीयते । स्थानिना तुल्यं वर्त्तत
इति । तत्तुल्यकार्यत्वात् । तेन तुल्यं स्थान्याश्रयेष्विति । स्थानी आश्रय एषा

मिति बहुव्रीहिः । अनलाश्रयेष्विति । अल आश्रय एषामिति बहुव्रीहिं कृत्वा न अलाश्रयाणि अनलाश्रयाणीति नञ्समासः । अनन्तरोक्तमेवार्थं विस्मृष्टी-
कर्तुमाह स्थान्यलाश्रयाणीत्यादि । स्थानी अल् आश्रयो येषां तानि तथोक्तानि ।
आश्रयग्रहणेन सूत्रे योऽल्विधिशब्दः सो ऽलाश्रयो विधिरल्विधिरित्युत्तरपद-
लोपी समास इति दर्शयति । स पुनः समासो मयूरव्यंसकादित्वाद्
(२।१।७२) वेदितव्यः । समानाधिकरणाधिकारे (२।१।६०, वा) शाकपार्थि-
वादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चेत्यनेनेत्यपरि । एतच्चायुक्तम् । सूत्रप्रणयनका-
लादर्वाक्कालभावितादस्य वाक्यस्य (A) । तस्मान् मयूरव्यंसकादित्वात् समासं
कृत्वा नञ्समासः कृतः । न अल्विधिरनल्विधिरिति । कः पुनरलाश्रयो
विधिः ? यो वर्णमात्राश्रितः । यस्तु समुदायाश्रितः सोऽनलाश्रयः । कार्यशब्देन
कर्मसाधनेन विधिशब्दस्यार्थमाचक्ष्णाणो विधीयत इति विधिरिति तस्य
कर्मसाधनत्वं दर्शयति । किमुदाहरणमिति प्रश्नः । धात्वाद्यादेशाः प्रयोजन-
मित्युत्तरम् । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम् । उदाहरणेन च प्रयुज्यत इति ।
अर्थात् प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनम् । ननु चार्द्धधातुके परतो भाव्यमादेशाभ्याम् ।
तत्र किमवादेशेनेत्यत आह आर्धधातुके विषय इति । प्रकृत्येत्यादि ।
कुगतीत्यादिना (२।२।१८) समासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो (७।१।३७)
ल्यप् । दाधिकमिति । दध्ना संस्कृतमिति (४।४।३) दध्नुष् । अव्यतनमिति ।
सायंचिरमित्यादिना (४।३।२३) व्युप्रत्ययः । तुङागमश्च । योरनादेशः ।
अकुरुताम् । अकुरुतमिति । कञो लङ् । तस्यस्थमिपामित्यादिना तसस्ताम्
(३।४।१०१) । थसस्तम् । तनादित्वात् तनादिक्कञ्भ्य उः (३।१।७८) ।
धातोर्गुणः । अत उत् सार्वधातुके (६।४।११०) । ग्रामो वः स्वम् । जनपदो नः
स्वमिति । युष्मदस्मदाः षष्ठीबहुवचनस्य (८।१।२१) वस्नसाविति वस्नसादेशौ ।
वत्करणं किमिति ? विनापि तेन तदर्थो गम्यते ? यथाऽसंयोगास्त्रिद्वि-
(१।२।५) किदित्यादावित्यभिप्रायः । स्थानीत्यादि । प्रायेण ह्यस्मिन् पादे
वृद्धिरादैजित्यादीनि (१।१।१) सूत्राणि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धार्थान्येव दृष्टानि ।
अतोऽसति वत्करणे स्थान्यादेशस्य संज्ञा विधीयत इति विज्ञायते । तदेवं मा

विज्ञायीत्येवमर्थं वत्करणम् । किमर्थं पुनः स्थान्यादेशस्य संज्ञा नेष्यत इत्याह
 स्वाश्रयमपीत्यादि । संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायनार्था न स्वतः कार्यं प्रतिपद्यते ।
 अपि तु तत्प्रत्यायितः संज्ञीति । अत्र यदि स्थान्यादेशस्य संज्ञा स्यादादेशस्यैव
 हि संज्ञिनः कार्यं स्यात् । न संज्ञाभूतस्य स्थानिनः । ततश्चाडो (११३ २८)
 यमहन इति वधेरात्मनेपदं स्यात् । न हन्तेः । वत्करणे तु सत्यतिदेशोऽयं
 भवति । अतिदेशेन चान्यसम्बन्धिकार्यमन्यत्र सम्पाद्यते । न तु तत्र स्वाश्रय-
 निवर्त्यते । तथाहि ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्यतिदेशे तद् ब्राह्मण-
 सम्बन्धि कार्यं क्षत्रिये भाव्यते । नतु ब्राह्मणस्य यत् स्वाश्रयमग्रभोजनादि तद्
 व्यावर्त्यते । स्वाश्रयमपीत्यपिशब्दादतिदेशप्रापितमादेशे पराश्रितमपि ।
 आहतेति । हन्तेर्लुङ् । हनः (११२।१४) सिजिति कित्त्वम् । अनुदात्तोपदेश-
 त्यादिना (६।४।३७) ऽनुनासिकलोपः । ऋसादङ्गादिति (८।२।२७) सिचः ।
 आवधिष्टेति । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशः (२।४।४३) । इट् ।
 अतो लोपः (६।४।४८) । षत्वष्टुत्वे । आदेशग्रहणं किमिति ? स्थानीति
 सम्बन्धिः शब्दोऽयम् । तत्र यथा पितृवत् स्थूल इत्युक्ते ऽन्तरेणाप्यत्र पुत्रग्रहणं
 सम्बन्धिः शब्दत्वात् पुत्र इति गम्यते तथा स्थानिवदित्युक्ते विनाप्यादेशग्रहणेन
 सम्बन्धिः शब्दत्वादादेश एव स्थानिवद् भवतीति विज्ञायत इत्यभिप्रायः ।
 आनुमानिकस्येत्यादि । अस्तेर्भूरित्यादौ (२।४।५२) स्थानी अपिशब्देन साक्षात्
 प्रत्याय्यते । आदेशोऽपि । पचत्वित्यत्र स्थान्यप्यानुमानिक आदेशोऽपि । तथाहि
 एरुरित्यत्र (३।४।८६) न वस्तुत इकार एव स्थानी अपितु तिशब्दः । नाप्युकार-
 मात्र आदेशः किं तर्हि ? तुशब्दः । लाघवार्थं तु तदेकदेशयोरिकारोकारयो
 रुच्चारणम् । तेनैकदेशद्वारेण समुदायस्य समुदाय एवादेशो विधीयते । तत्र
 यथा विषाणेनैकदेशेनोपलब्धेन विषाणी समुदायोऽनुमीयते तथैकदेशेनेकारिणो-
 कारेण च तिशब्दः सुशब्दश्च । अत्र च शास्त्रे यस्य च क्रियाभिसम्बन्धः
 साक्षाच्छब्दादेव प्रतीयते यस्य च कुतश्चिदर्थप्रकरणादेरनुमीयते तयोः पूर्वस्य
 प्राधान्यमितरस्य विपर्यय इष्यते । तथाहि सहयुक्तेऽप्रधान (२।३।१८) इत्यत्र
 वृत्तिकारः पुत्रेण सहागत इत्याद्युदाहृत्य वक्ष्यति पितुरत्र क्रियादिसम्बन्धः
 शब्देनोच्यते पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यमिति । प्रधानेतरयोश्च

सन्निधाने प्रधानस्यैव कार्येण संप्रत्ययो युक्तः । तथा चाह प्रधाने कार्यसम्यक्त-
 यात् सिद्धमिति । अत्र हि यथादेश इति नोचेत ततो य आदेशशब्देनोपादाय
 विधीयमानत्वात् प्राधान्यमनुभवति तस्यैव स्थानिवद्भावः स्यात् । नाप्रधानस्यानु-
 मानिकस्य । तस्मात् तस्यापि स्थानिवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमादेशग्रहणम् ।
 तेन पचत्वित्यादावपि सुप्तिङन्तं (१।४।१४) पदमिति पदसंज्ञा सिद्धा भवति ।
 कुतः पुनरेतदवसोयते ? एव (३।४।८६) रित्यनेनैकदेशद्वारेण तुशब्दः समुदायो
 विधीयते । न पुनर्यथाश्रुतमिकारमात्रस्योकारमात्रमेवेति । पचत्वित्यत्र पदसंज्ञा-
 कार्योपलब्धेः । तद्धि न विना पदसंज्ञया । सापि न विना तिङ्बुदभावेन ।
 सोऽपि न विना समुदायादेशेनेति । तस्मिन् हि सति स्थानिवद्भावेन यत्रप्रतिपादि-
 तेन तिङ्भावो लभ्यते । नान्यथेति गतमेतत् । अथानुमानिके गृहीते कथमि-
 तरस्य ग्रहणं लभ्यते ? एवं मन्यते । स्थानिवदित्येतावानेको योगः कर्त्तव्यः । एतेन
 योगिनादेशः प्रधानभूतः सम्बन्धिग्रन्थत्वाल्लभ्यते । तत आदेश इति द्वितीयो
 योग आनुमानिकस्य स्थानिवद्भावाय । अत्र च स्थानिवदिति वर्त्तते । एवमुभयोः
 प्रत्यक्षानुमानशिष्टयोर्ग्रहणमुपपद्यते । अनल्विधाविति । द्वयोरपि योगयोः
 शेषभूतः । व्युपथित्यदादेश इत्यादि । दिव औत् (७।४।८४) । पथिमथ्युभुक्तामात्
 (७।१।८५) । त्यदादीनाम (७।२।१०२) इत्येते हल्ङ्यावभ्य इति (६।१।६८)
 सुलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवन्ति । तस्य हल्मात्रमाश्रित्य प्रवृत्तेः । अलाश्रयत्वात् ।

५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।

किमर्थमिदमुच्यते ? अनल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विध्यर्थमिदम् ।
 पठयतीत्यादौ ह्यत उपधाया (७।२।१६) इति वृद्धिरलाश्रया । अकारस्थो-
 पधाया अलत्वात् । तस्मात् पूर्वेण न प्राप्नोतीत्येके । अजादेश एव परनिमित्तक
 एव पूर्वविधावेव कर्त्तव्ये स्थानिवद् भवतीति नियमार्थमित्यन्ये । अच इति
 स्थानिनिर्देश इति । अच इत्यनेन स्थानप्रष्टग्रन्ततां दर्शयति । परस्मिन्निति ।
 निमित्तसप्तमीति । न परसप्तमी । परशब्देनैव परस्योक्तत्वादित्यभिप्रायः ।
 पूर्वविधाविति । विषय इति । प्रकृतत्वात् स्थानिवद्भावस्येति गम्यते ।
 पूर्वविधौ विषये स्थानिवद्भवति । नान्यस्मिन्नित्यर्थः । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः ।

विधिश्चञ्चायं कर्मसाधनः । विधीयत इति विधिः । भावसाधनो वा ।
विधानं विधिरिति । कर्मसाधने ह्येतस्मिन् पूर्वस्येति शेषलक्षणा षष्ठी ।
पूर्वस्य व्यवस्थितस्य लब्धसत्ताकस्य सम्बन्धिनि कार्यं कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
भावसाधने तु पूर्वस्येति कृदयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । पूर्वस्यापरिनिष्पन्नस्य
विधाने कर्त्तव्य इत्यर्थः । पूर्वस्मिन् विधातव्य इति यावत् । पूर्वत्वं पुनरिहा-
देशापेक्षमजपेक्षं निमित्तापेक्षं वा । एषामिवादेशादीनामिह सन्निधानात् ।
तत्रादेशः स्वरितत्वात् सन्निहितः । इतरयोस्त्वैव सूत्र उपादानात् । ननु
च त्रिष्वप्येषु दोषः । तत् कथमादेशाद्यपेक्षया पूर्वत्वं शक्यमाश्रयितुम् ?
आदेशापेक्षे हि पूर्वत्व आश्रीयमाणे पठ्यतीत्यादौ स्थानिवद्भावो न सिध्यति ।
लोपो हि तत्रादेशः । नच तेन पूर्वपरता सम्भवति । तस्याभावरूपत्वात् ।
स्यादेतत् । लोपस्य यः स्थानी तदपेक्षया पौर्वापर्यमस्तीति तद्वारणा-
देशापेक्षयाप्यौपचारिकं तद् भविष्यतीति वार्त्तमेतत् । बहुष्वङ्कादिषु मुख्ये
पौर्वापर्ये सत्यौपचारिककल्पनाया अयुक्तत्वात् । व्यक्तिः पदार्थ इत्यस्य
दर्शनस्याश्रयणाददोषः । व्यक्ती हि पदार्थे प्रतिलब्धं लक्षणं प्रवर्त्तते । तत्र
यदि पठ्यतीत्यादिष्वौपचारिकत्वात् पौर्वापर्यस्य स्थानिवद्भावो न स्याद्
यदेतद्विषयं लक्षणं तस्यानवकाशत्वाद् वैयर्थ्यं स्यात् । अयं तर्हि दोषः ।
व्याकरणमधीते वैयाकरणः स्वस्वस्येदं सौवश्व मित्यत्र योः स्थानिवद्भावा-
दैचोरायावौ प्राप्नुतः । तस्मात् प्रथमस्तावत् पक्षो ऽयुक्तः । द्वितीये तु
काममेष दोषो न भवति । तथाहि तत्र योऽचः पूर्वस्तस्य विधौ कर्त्तव्ये
स्थानिवद्भवतीत्येषः सूत्रार्थः । इह च न युभ्यां पदान्ताभ्यामिति (७।३।१)
वचनात् प्राग्वैजागमाद् यणादेशेन भवितव्यम् । तेन नास्थैचोरजपेक्षं पूर्वत्व-
मिति न भवति स्थानिवद्भावः । तदभावादौचोरायावावपि न प्राप्नुतः । किन्त्व-
त्वाच इत्येतदादेशविशेषणार्थं षष्ठ्यन्तं प्रतिज्ञातम् । नतु पञ्चम्यन्तम् ।
तदा चाचः पूर्वस्येत्येष एवार्था न लभ्यते । नैष दोषः । यद्यपि ह्यच इति
षष्ठ्यन्तं तथापि यदा दिग्योगो विवक्ष्यते तदा पञ्चम्यन्तं सम्प्रद्यते । अयं
तर्हि दोषः । इह तन्वन्तीत्युप्रत्ययस्य यणादेशे कृत इट् प्राप्नोति । नह्यत्वाचः
पूर्वस्य व्यवस्थितस्य किञ्चित् कार्यं विधीयते यतो यणादेशस्य स्थानिवद्भावा-

दिङ्गागमो न स्यात् । तृतीये तु पक्षे यणादेश एव निमित्तात् पूर्वः । तस्य व्यवस्थितस्येति विधातव्ये स्थानिवद्भावो लभ्यत इति न भवति तन्वन्तीत्यत्रेऽप्रसङ्गः । किन्त्वाद्ये पक्षे यो दोषः स इहापि प्रसज्येत । वैयाकरणः सौवर्णमित्यत्रापि यौ निमित्तात् पूर्वो भवत इति । ननु च निमित्तात् पूर्वस्य कार्यं विधातव्ये स्थानिवद्भाव उच्यते । नचेह निमित्तात् पूर्वयो र्योः किञ्चित् कार्यं विधीयते । नद्यायावादेशौ योः कार्यम् । किं तर्हि ? ऐचः । नैतदस्ति । ऐचो हि यत् कार्यं तद् योरपि सम्बन्धि भवत्येव । तयो स्तदुभक्तयो स्तदवयवभूतत्वात् । शत्रोच्यते । आद्यन्तयोः पक्षयो र्यो दोष उक्तः स तावन्न भवति । यस्माद् वह्निरङ्गावैची । तद्धिताश्रयत्वादङ्गाश्रयत्वाच्च । अन्तरङ्गावायावौ । तद्धितनिरपेक्षत्वादु वर्णाश्रयत्वाच्च । असिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वादेचोरायावो न भविष्यतः । इतरस्मिन्नपि पक्षे यो दोष उक्तः सोपि न भवत्येव । तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्याश्रयणात् । द्विविधो हि विधिशब्दः प्राग् दर्शितः कर्मसाधनो भावसाधनश्च । तत्र कर्मसाधने सर्वमिष्टं न सिध्यतीति भावसाधनोऽप्याश्रीयते । तेन तन्वन्तीत्यत्रेऽ एवापरिनिष्पन्नस्याचः पूर्वस्य विधाने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावः सिद्धो भवति । कर्मसाधनेऽप्यदोषः । यणादेश एवात्राचः पूर्वः । तस्य विधाने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो भविष्यति । आदेशापेक्षया हि पूर्वत्वे विधिशब्दे च कर्मसाधने तन्वन्तीत्यत्रेङ्गागमप्रसङ्गो न निवार्य एव । नहि यणादेशात् पूर्वस्य व्यवस्थितस्य कस्यचिदिङ् विधीयते । किं तर्हि ? यणादेशस्यैव । भावसाधने तु तस्मिन्न दोषः । यणादेशात् पूर्वस्यापरिनिष्पन्नस्येऽ एव विधानात् । तस्मात् तत्रापि पक्षे भावसाधन एव विधिशब्दोऽङ्गीकर्त्तव्यः । पठयतीति । तत्करोति तदाचष्ट इति णिच् । णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति टिलोपः । ननु चात्र व्यवधानात् पूर्वत्वं न सम्भवति । नैष दोषः । व्यवहितेऽपि हि पूर्वशब्दो वर्त्तते । यथा मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति । ननु च द्वितीया समर्थाणि जुत्पद्यते । तत्रान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञायां सत्यां जश्त्वे सति पठयतीति भवितव्यम् । टिलोपस्य स्थानिवद्भावाज् जश्त्वं न भवतीति चेत् ? न । जश्त्वविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । नैष दोषः ।

तदाचष्ट इत्यत्र हि तदिति न द्वितीयासमर्थादिति । कुतस्तर्हि ? कर्मण इति । कुत एतत् ? अर्थनिर्देशपरत्वात् । एतदुक्तं भवति । कर्मसंज्ञकात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज् भवतीति । तस्मादसुवन्ताण् णिजुत्पत्तेः पद-संज्ञाया अभावाज् जश्त्वं न प्रवर्त्तते । अवधीदिति । हन्तेर्लुङ् । हनो वध लुङीति (२।४।४२) वधश्चोऽदन्त आदेशः । अतो लोपः (६।४।४८) । आर्धधातुकस्येड् । अस्तिमिचोऽ वृक्त (७।३।८६) इतीट् । इट् ईटीति (८।२।२८) मिचो लोपः । हलन्तलक्षणेति । वदव्रजेत्यादेः (७।२।३) सूत्राच्चल्यहणानुवृत्ते रतो हलादेर्लघोरिति (७।२।७) वृद्धिर्हलन्तलक्षणा । बहुलुट् इति । ननुच स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद् भवतीति प्रतिषेधं वक्ष्यति । अतः स्थानिवद्भावस्य प्राप्तरेव नास्तीत्युक्तमेतदुदाहरणम् । नैतत् । विशेषे हि स प्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद् भवतीति । नचायं लोपाजादेशः स्वरौ न भवतीति । खकाराकारस्यो-दात्तत्वं न भवति । कपि (६।२।१७३) पूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव भवति । प्रश्न इति । यजयाचयतविच्छेदप्रच्छेत्यादिना (३।३।८०) नङ् । तुकि न स्थानिवद्भवतीति । तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीत्यर्थः । यदि हि स्याच्छकारमात्रस्य शादेशे कृते स्थानिवद्भावाच्चिहितस्य तुकः श्रवणं स्यादित्येके । एतच्चायुक्तम् । अत्र ह्यन्तरङ्गत्वाच्चे चेति (६।१।७३) तुकैव प्राग् भवितव्यम् । नचात्रेदमस्ति वार्णादाङ्गं बलीय इति । नानाश्रयत्वात् । यत्र ह्येकं निमित्तमाश्रित्य युगपद् वार्णं माङ्गञ्च प्राप्नोति तत्रेदमुपतिष्ठते । यथेयायेति । अत्राकारमाश्रित्याभ्यासेकारस्यैको यणचीति (६।१।७७) यण् प्राप्नोति । अभ्यासस्यासवर्णं (६।४।७८) इतीयङ् च । तत्र वार्णादाङ्गं बलीय इत्यस्योपस्थानादियडेव भवति । प्रश्न इत्यत्र तु शादेश मनुनासिक-माश्रयति । तुक् पुनश्चकारम् । अतो नानाश्रयत्वान्नोपतिष्ठते । तस्मात् तुकाच्च भवितव्यमेव । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथा च्छ्वोः शूङ्नुनासिके (३।४।१८) चेत्यत्र यद्वक्ष्यति वृत्तिकारो—ऽन्तरङ्गत्वाच्चे चेति (६।१।७३) तुकि कृते सतुक्स्यायमादेश इति—तद्विरुध्यते । अन्ये तु व्याचक्षते च्छ्वोः शूङ्नु-नासिकेति (३।४।१८) सूत्रे सतुक्स्य च्छकारस्य निर्देश इत्येवं केनचिदाचार्येण

शिथ्याः प्रतिपादिताः । केनचित्तु तुग्विरहितस्य शुद्धस्येत्येवम् । उभयच्चैतत् प्रमाणम् । द्वैतत्वे तत्राङ्गेन वा च्छौ विशेष्येते । ककारवकाराभ्यां वाङ्गमिति । तत्राद्ये पक्षे ऽङ्गस्य यच्छस्त्वस्य आदेश इति वाक्यार्थः । सतुक्कस्य च स्थानित्वे नोपादानात् । अन्तरङ्गे तुकि कृते नानर्थकेऽलोऽन्तरविधिरिति तदन्त-
विध्यभावात् समुदायस्यैवादेशो भवति । यदा शकारविधौ सतुक्कस्य च्ककारस्य निर्देशः प्रश्न इत्येतत् तदानीमजग्रहणस्याप्रतुगदाहरणमेव । तुकः पुनः प्रसङ्गाभावात् । यदा तु च्ककारवकाराभ्यामङ्गं विशेष्यते तदा ककारान्त-
स्याङ्गस्य स्थानित्वम् । अस्मिन् पक्षे शविधौ शुद्धएव च्ककार उपात्तो वेदितव्यः । अन्तरङ्गत्वात् तु पूर्वं तुकि कृते पश्चादलोऽन्त्यपरिभाषाया उपस्थानाच्च ककारमात्रस्य शकारः । तस्मिन् कृते निमित्ताभावात् तुको निवृत्तिः ।
यथा स्थातेत्यत्र षत्वनिवृत्तौ ण्वस्य । अत्र पक्षे प्रश्न इत्येतत् प्रतुगदाहरणमज-
ग्रहणस्य । यद्यत्र स्थानिवद्भावः स्यात् तुकः प्रत्यावृत्तिर्भवेत् । निमित्त-
सङ्गावात् । यथा प्रत्यष्टादित्यत्र ण्वस्य । तुकि न स्थानिवद्भवतीत्य-
स्यायमर्थः । योऽसौ निमित्ताभावान्निवृत्तस्तुगासीत् तमेव पश्चात् प्रत्यावर्त्तमानं
प्रति न स्थानिवद् भवतीति पुनः प्रत्यावृत्तिरेव । पूर्वविधिरिति । ननु च
यद्यत्र तुकः प्रत्यावृत्तिः स्यान् नङो डित्करणमनर्थकं स्यात् । तद्धि प्रच्छेः
संप्रसारणार्थं वा विच्छेर्गुणप्रतिषेधार्थं वा क्रियते । तत्र प्रच्छेर्नङि संप्रसारणेन
न भवितव्यम् । प्रश्ने चासन्नकाल इति (३।२।११७) निपातनात् । यदि च
स्थानिवद्भावे सति तुकः प्रत्यावृत्तिः स्यात् ततो गुणप्रतिषेधार्थमपि न स्यात् ।
अलघूपधत्वादेव गुणो न भविष्यति । ततश्चानर्थकमेवैतत् स्यात् । नानर्थकम् ।
अनित्यमागमशास्त्रमिति ज्ञापनार्थत्वात् । अनित्यत्वज्ञापने त्वागमशासनस्य
सूक्तमोरात्मनेपदनिमित्त इत्यत्र (७।२।३६) यद्वक्ष्यति—क्रमेण कर्त्तव्यात्मने-
पदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्य इति—तन्न वक्तव्यं भवति ।
उच्छि उच्छे विच्छ गतौ सनाद्यन्ता (३।१।३२) धातव इत्येवमादयो निर्देशा
श्लोपपन्ना भवन्ति । आक्राष्टामिति । कृष विलिखने । आङ्पूर्वाङ्गुङ् । चिः ।
सृशसृशकृषट्पट्टपां च्छुः सिज् (३।१।४४ वा) वेतुपसंख्यानात् कस्यपवादः
पञ्चे सिच् । तसस्ताम् । अनुदात्तस्य (६।१।५८) चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्य-

मागमः । यणादेशः । वदन्नजत्यादिना (७।२।७) वृद्धिः । वैयाघ्रपथ इति । व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहिः । पादस्य लोपो (५।४।१३८) ऽहस्यादिभ्य इत्यन्तलोपः । व्याघ्रपादिति स्थिते गर्गादित्वाद् यञ् (४।१।१०५) । पादः पदिति पङ्गावः (६।४।१३०) । आदीध्य इति । अदादित्वाच्छपो लुक् । अथात्र टेरेच्चात् प्रागेव कस्माज्जोपो न भवति ? स्याद् यदि परस्मिन्निति वचनं न स्यात् । तस्मिन् ह्यसत्युभयोर्नित्यत्वात् परत्वाच्च लोपिनैव युक्तं भवितुम् । परस्मिन्नितुच्यमाने तु स्थानिवद्भावाभावात् कृते टेरेच्चे न प्राप्नोतीत्यनित्यो लोपः । टेरेच्चं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वान् नित्यम् । तस्मात् तदेव पूर्वं भवति । हे गौरिति । गोतो णिदिति (७।१।६०) णित्वात् सर्वनामस्थानस्याचो ज्ञीतीति वृद्धिः (७।२।११५) । सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्य इति । एङ् ऋस्वात् सम्बुद्धे (६।१।६८) रित्यनेन । बाभ्रव्येति । बाभ्रोरपत्यमिति मधुबभ्रोर्ब्राह्मण (४।१।१०६) कौशिकयो रिति यञ् । ओर्गुणः (६।४।१४६) । वान्तो यि प्रत्यय (६।१।७९) इति वान्तादेशः । आदिवृद्धिः । बाभ्रव्य इति स्थिते वृद्धाच्छः (४।२।११४) । यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारलोपः । अवादेशो न स्थानिवद्भवतीति । ननु चासत्यपि स्थानिवद्भावे सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवितव्यमेवात्र यलोपिन । तथाहि यकारादाववादेशेनात्मलाभः प्रतिलब्ध इति नोत्पद्यते स तं बाधितुम् । नैतदस्ति । संघातो ह्यत्र सन्निपातलक्षणो नावयवो हल् । सत्यपि वा तस्य सन्निपातलक्षणत्वे न भवत्येष दोषः । अनित्यत्वात् सन्निपातलक्षणपरिभाषायाः । अनित्यत्वं तु नलोपः (८।२।२) सुप्स्वर इत्यादौ सूत्रे ज्ञापयिष्यते । नैधेय इति । निपूर्वी दुधाज उपसर्गे घोः (३।३।८२) किः । आतो लोपः (६।४।६४) । निधि इति स्थिते द्वय इतश्चानिज (४।१।१२२) इति ढक् । ननु पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासस्याप्यभीष्टत्वात् पूर्वस्मादपि विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेन भाव्यम् । तथाहि ठस्येक (७।३।५०) इत्यत्र वक्ष्यति मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र यस्येति (६।४।१४८) लोपे कृते इत्सुसुक्तान्तात्क (७।३।५१) इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्तः । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । अकारलोपस्य स्थानिवद्भावत्वात् । पूर्वस्मादपि

विधौ स्थानिवद्भवतीति । तदेवं यस्मात् पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावोऽनेन भवति तस्माद् हे गौरित्यादिष्वपि स्थानिवद्भावेन भवितव्यमेवेत्युक्तान्येतानि प्रत्युदाहरणानि । नैष दोषः । पूर्वस्माद् विधौ कर्त्तव्ये यः स्थानिवद्भावस्त- स्थानित्यत्वात् । अतएव चानित्यत्वादप्रधानभूतोऽसाविति वृत्तावस्य सूत्रस्य पूर्वस्मादिति न प्रतिपादित स्तदेवाप्राधान्यमस्य दर्शयितुम् । कुतः पुन स्तस्थानित्यत्वमवसितम् ? निष्ठायां सेटीत्यत्र (६।४।३२) सेङ्ग्रहणात् । तदेवमर्थं क्रियते । इटि कृते णिलोपो यथा स्यादिति । यदि ह्यकृत एव तस्मिन् णिलोपः स्यात् कारितमित्यत्रेङागमो न स्यात् । एकाच इति प्रतिषेधात् । तथाच तत्र वक्ष्यति सेङिति किम् ? संज्ञपितः पशुः । सनीवन्तर्धेति (७।२।४८) ज्ञपेरिङ् विकल्प्यते । यस्य विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायामिट्- प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते । तत्र निष्ठायामत्र भवितव्य- मिङागमेनेति सेङ्ग्रहणं मनर्थकं स्यात् । तत् क्रियते कालावधारणार्थम् । इङागमे कृते णिलोपो यथा स्यादिति । अकृते तस्मिंष्टिलोपे सति कारित- मित्यत्रैकाच उपदेशे ऽनुदात्तादिति (७।२।१०) प्रतिषेध इटः प्रसज्येत । यदि च पूर्वस्माद् विधौ कर्त्तव्ये नित्यं स्थानिवद्भावः स्यान् णिलोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यनेकाच्त्वादित्प्रतिषेधस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति सेङ्ग्रहणं न कुर्यात् । कृतञ्च । ततोऽवसीयते पूर्वस्माद् विधावनित्यः स्थानिवद्भाव इति । तेन गौरित्यादिषु पूर्वस्माद् विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? यावता पूर्वस्थेत्येवं सिद्धम् । तथाहि कार्यापेक्षया षष्ठी भविष्यति । पूर्वस्य विधौ कर्त्तव्य इति । नैतदस्ति । असति हि विधिग्रहणे यदि पूर्वस्थेत्युच्येत पूर्वस्माद् विधौ स्थानिवद्भावो न स्यात् । अथ पूर्वस्मादित्यु- च्येत पूर्वस्य विधौ न स्यात् । विधिग्रहणे सति षष्ठीसमासः पञ्चमीसमासश्च लभ्यत इति सर्वत्र सिध्यति । तस्मात् समासद्वयार्थं विधिग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

५८ । न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घ-
जश्चरविधिषु ।

अत्रापि विधिगन्धो भावसाधनः कर्मसाधनश्च । स च प्रत्येकमभिसम्ब-

ध्यते । तत्र यथायोगं कचिद् भावसाधन आश्रीयते कचिद् कर्मसाधनः ।
 तत्र द्विर्वचनविधौ भावसाधनः । तत्र हि तदेव विधातव्यम् । नहि
 तस्यावस्थितस्य किञ्चित् कार्यम् । अन्यत्र तु कर्मसाधनः । तत्र हि वर-
 स्थितस्य पदान्तादेः कार्यान्तरविधानात् । कौ स्तो यौ स्त इति । अस्तेर्लट् ।
 तस् । अदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये
 स्थानिवत् स्यादिति । कथं पुनः स्थानिवत् स्यात् ? यावता पदसंस्कारायैव
 प्रयुक्तत्वाद् वग्राकरणस्य स्त इत्यादिकं पदं पदान्तरनिरपेक्षमेव संस्क्रियते ।
 अनादिष्टादचो यः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावेन भवितव्यम् । न चायं
 प्रकारः पदान्तरनिरपेक्षे पदसंस्कारे सम्भवति । स्त इत्यादिके पदे
 संस्क्रियमाणे कावित्यादेः पदान्तरस्यासन्निधानात् । किं पुनरिदं राजशासनं
 पदसंस्कारायैव शब्दानुशासनं कर्त्तव्यमिति ? अथ शास्त्रकारस्वैवायमभिप्राय
 इति चेत् ? न । शास्त्रकारेण हि युष्मद्युपपदे (१।४।१०५) समानाधि-
 करणे स्थानिन्यपि मध्यम इति युष्मदाद्युपपदे मध्यमादिपुरुषविधानाद्
 वाक्यसंस्कारप्रयुक्तमपि शास्त्रमेतदिति सूचितम् । अत्र कौ इत्यादिकं पदं
 प्रागेव व्यवस्थाप्य स्त इत्यादेः पदस्य संस्कारे क्रियमाणे ऽनादिष्टादचः पूर्व
 औकारादिर्भवतीति स्थानिवद्भावः स्यात् । अतः प्रतिषेध उच्यते । ननु
 च दङ्गत्वेत्येवमादौ प्रतिषिद्धेऽपि स्थानिवद्भावे वह्निरङ्गस्य यणादेशस्यासिद्ध-
 त्वादन्तरङ्गं द्विर्वचनं न प्राप्नोति । तत् किमित्येवमाह अस्माद्वचनाद्
 भवतीति । नचं शक्यं वक्तुं स्थानिवद्भावप्रतिषेधादसिद्धं वह्निरङ्गमित्येषा न
 प्रवर्त्तत इति । यत्रोभयमेकपदान्तरं पट्पौ पट्पः शुचौ शुच्य इत्येवमादौ
 तत्र स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्यार्थवत्त्वान् नैष दोषः । द्विर्वचनमेव वह्निरङ्गम् ।
 बह्वपेक्षत्वात् । तथाह्यत्र उत्तरस्य यरो ऽनचीति च त्रितयं तदपेक्षते ।
 यणादेशस्त्विको ऽचीति द्वयमेव । वरे इति । ननु चात्र समासे सति
 सप्तम्या लुका भवितव्यम् । तत् कथं वरे इति निर्देशः । अतएव निपात-
 नादलुगित्यदोषः । अन्ये त्वीकारप्रश्नेषोऽत्रेति वर्णयन्ति । एवञ्च सम्बन्धं
 कुर्वन्ति । वरे योऽ जादेशस्तस्य विधिं प्रति न स्थानिवत् । ईविधिं च प्रति
 न स्थानिवदिति । तेनामलक्याः फलं विकार इति नित्यं वृद्धशरादिभ्य

(४।३।१४४) इति मयट् । तस्य फले लुगिति (४।३।१६२) लुक् । अतो लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) गौरादिलक्षणस्य ङीषो लुकि कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः प्राप्नोति । ईकारे परतो यो विधिस्तु प्रति स्थानिवद्भावप्रतिषेधान्न भवति । ननु चाजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीत्युच्यते । नच लुका पौर्वापर्यमस्तीत्यतएव स्थानिवद्भावो न भविष्यति । तदप्रयोजनमीकारप्रश्लेषस्य । लोपेनापि तर्हि पौर्वापर्यं नास्तीति पठयतीत्यादावपि स्थानिवद्भावो न स्यात् । अथ तत्र स्थानिद्वारकं पौर्वापर्यं सम्भवति । इहापि तथा स्यात् । ये ल्वीकारप्रश्लेषं नेच्छन्ति त आमलक्याः फलं विकार आमलकमित्येतदर्थं नेति योगविभागं कुर्वन्ति । यायावर इति । अत्यर्थं यातीति धातोरेकाच इत्यादिना (३।१।२२) यङ् । द्विवचनम् । अभ्यासस्य ऋस्वः । दीर्घाऽकित इति (७।४।८३) दीर्घः । ततो वरच्च । अतो लोपे कृते लोपो (६।१.७६) व्योर्वलीति यकारलोपः । अतो लोपः परनिमित्तक इति । आर्धधातुके परतो विधानात् । यद्यतो लोपः परनिमित्तकस्ततो ऽचो (३।१।८) यदित्यत्राजग्रहणं किम् ? यावता हलन्ताश्चरन्तं वक्ष्यतीति चोद्यं समुत्थाप्याजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्याद् दित्स्यं धित्स्यम् इति यद् वक्ष्यति—तद् विरुध्यते । नहि परनिमित्तकेऽतो लोपे ऽजन्तभूतपूर्वाद् यतो विधिः सम्भवति । प्राग् कृदुत्पत्तेरतो लोपस्याभावात् । अभावस्तु परस्य निमित्तस्याभावात् । पक्षभेदादविरोधः । तत्र ह्यार्धधातुक इति वर्तते । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी चेषा । परसप्तमी चेति पक्षद्वयम् । आर्धधातुकसामान्यविवक्षायां सामान्येन पौर्वापर्यं न सम्भवतीति विषयसप्तमी भवति । आर्धधातुकव्यक्तिविवक्षायां तु व्यक्तेः पौर्वापर्यं सम्भवतीति परसप्तमी । यदा तु व्यक्तिद्वारकं सामान्यस्य पौर्वापर्यं विवक्ष्यते तदापि परसप्तम्येव । तत्राद्ये पक्ष आर्धधातुके विषयभूते प्रागेव यदुत्पत्ते रतो लोपो भवति । इतरत्र तु तस्मिन्नुत्पत्ते । तत्राचो यदित्यत्र यदजग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यति तत्पूर्वम् पक्षमाश्रित्य । यत् पुनरिहातो लोपः परनिमित्तक इत्युक्तं तदितरं पक्षम् । तस्माद् विषयभेदादविरोधः । परसप्तमीपक्षे

तु तत्राज्यहणं विस्मयार्थमेव वेदितव्यम् । कथं पुनर्ज्ञायते परसप्तमीपक्षोऽपि तत्राभिमत इति ? अनुदात्तेतश्च हलादेरित्यादि (३।२।१४८) ग्रहणात् । तत्रैवमर्थं ज्ञियते । हलन्तादित्येवं मा विज्ञार्यति । एवं हि विज्ञायमाने जुगुप्सनः मीमांसन इत्यत्र युज् न स्यात् । अजन्तत्वात् । यदि चार्धधातुक इति विषयसप्तम्येवैषाभिमता स्यान्न परसप्तम्यपि तदा ऽदिग्रहणमनर्थकं स्यात् । आर्धधातुके विषये ऽकारलोपे कृते जुगुप्सतिमीमांसत्योरपि हलन्तत्वात् । तस्मादादिग्रहणाद् विज्ञायते परसप्तमीपक्षोऽपि तत्राभीष्ट इति । विषयसप्तमीपक्षे तु तत्रादिग्रहणं विस्मयार्थमेव द्रष्टव्यम् । कण्डूतिरिति । कण्डूदिभ्यो (३।१।२७) यक् । तदन्तात् स्त्रियां (३।३।८४) क्तिन् । चिकीर्षको जिहीर्षक इति । चिकीर्षजिहीर्षशब्दाभ्यां ण्वल् । शिषेः पिषे-
 शेति । शिष्ट विशेषणे । पिष्ट सञ्चूर्णने । हित्वधित्वष्टुत्वजश्वेष्विति । सेह्य-
 पिष्वेति (३।४।८७) हिरादेशे कृते हुभल्भ्यो (६।४।१०१) हेर्धिरिति
 धिरादेशः । षुना षुरिति षुत्वम् (८।४।४१) । भक्तं जश् (८।४।५३)
 भक्षीति जश्वम् । ननु चात्र स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरेव नास्ति । यो
 ह्यनादिष्टादचः पूर्व स्तस्य विधौ स्थानिवद्भवतीत्युच्यते । न चायमनादिष्टा-
 दचः पूर्वः । तत् किं प्रतिषेधेन ? नैष दोषः । स्थानिनो नकारस्था-
 ऽनादिष्टादजपेक्षं पूर्वत्वमस्तीति । तदादेशोऽप्यनुस्वारः स्थानिवद्भावादाना-
 दिष्टादचः पूर्व इति लभ्यते । शिंषन्तीत्यादि । किमर्थं पुनरुदाहरणान्तरोप-
 न्यासः ? यावता शिण्डीत्याद्यनन्तरोक्तमेवेदं युक्तमुदाहरणम् । एवं मन्यते ।
 यदि तदेवोदाह्रियते तदा यत्र परसवर्णं स्त्रानुस्वारेण भवितव्यम् । तत्रैव हि
 स विधीयते । ततश्च नान्तरीयकत्वात् परसवर्णविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधेऽनुस्वार-
 विधावपि स्थानिवद्भावप्रतिषेधः कृत एव । ततोऽनुस्वारग्रहणं पृथङ् न कर्त्तव्य-
 मिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । तस्माद् यत्र परसवर्णा न सम्भवति
 तदेवोदाहरणं युक्तमिति । प्रतिदीवनेति । दिवेः कनिन् वृषीत्यादिना कनिन्
 प्रत्यये रूपम् । हलि चेति । उपधायाश्चेति (७।१।१०१) दीर्घत्वन्न स्यादिति ।
 हलि (८।२।७७) चेत्यनेनैवात्र दीर्घत्वम् । उपधायाश्चेत्येतदिदानीन्तन-
 कुलेखकैः प्रमादादलिखितम् । तथाहि उपधायाश्चेत्यत्र (७।१।१०१)

वक्ष्यति प्रतिदीव्न इत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वमिति । ननु च स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धेऽपि न भङ्गुरङ्कुरामिति (८।२।७८) दीर्घत्वप्रतिषेधेनात्र भवितव्यम् । तत् किमित्येवमाह । अस्माद् वचनाद् भवतीति । नच स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यादत्र प्रतिषेधो न भवतीति शक्यं परिकल्पयितुम् । स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्य पिपठीरित्यत्रार्थवत्त्वात् । अत्र हि पिपठिषतेः किपि कृतेऽतो लोपे रुत्वे च—रुत्वं पुनरस्य पूर्वत्रासिद्धमिति (८।२।१) षत्वस्यासिद्धत्वाद्—यदि स्थानिवद्भावो न प्रतिषिध्येत ततोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यौरुपधाया दीर्घ इक (८।२।७६) इति रेफवकारान्तस्य धातोरुच्यमानं दीर्घत्वं न स्यात् । एवं मन्यते । व्यौरुपधाया (८।२।७६) इत्यधिकाराद् रेफवकारान्तस्य भस्य दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । नचैतद् रेफवकारान्तम् भसंज्ञकम् । अपितु नकारान्तमिति । सन्धिरिति । समाना सन्धिरिति विशेषणसमासः । समानस्य च्छन्दस्य (६।३।८४) मूर्धप्रभृत्युदके-
 ष्विति सभावः । बन्धामिति । भस भर्त्सनदीप्तयोः । अभ्यासे चर्च (८।४।५४) इत्यभ्यासभकारस्य जश्त्वं बकारः । जक्षतुः । जक्षुरिति ।
 लिङ्यन्यतरस्यामिति (२।४।४०) घञ्ज्ञादेशः । कुहोशु रित्यभ्यासवकारस्य (७।४।६२) चुत्वं भकारः । तस्य पूर्ववज्जश्त्वं जकारः । बहुवचने घञ्ज्ञादेश इति । लुङ्सनोर्घञ् (२।४।३७) इत्यनेन । बहुखट्वा इति ।
 अत्र स्थानिवद्भावाद् ऋत्वान्तेऽन्यात् पूर्वमिति (६।२।१७४) खकारस्यो-
 दात्तत्वं न भवति । कपि (६।२।१७३) पूर्वमिति ट्ठञ्स्याकारस्यैव भवति ।
 किर्योर्गिर्योरिति । व्यौरुपधाया दीर्घइकः (८।२।७६) । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वं न भवति । एतच्च वुत्पत्तिपक्षमाश्रित्योक्तं यदा कृशोरिच्चेति किरतेर्गिरतेश्च किरिगिरिशब्दौ वुत्पद्याच्चेते । अवुत्पत्तिपक्षे त्वसत्यपि स्थानिवद्भावे धातुत्वाभावान्न भवत्येव दीर्घत्वम् । तथा ह्यवुत्पत्तिपक्षमाश्रित्योपधाया श्वेत्यत्र (७।१।१०१) वक्ष्यति उणादयो-
 ऽवुत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति किर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घा न भवतीति । वायोरिति । लोपो व्योर्वलीति (६।१।७६) यलोपो न भवति ।

५६ । द्विर्वचनेऽचि ।

पूर्वं कार्यातिदेशः कृतः । इदानीन्तु रूपातिदेशार्थमिदमारभ्यते । अथवा निमित्तात् पूर्वमित्येतस्मिन् पक्षेऽनन्तरसूत्रेण द्विर्वचनावधिं प्रति प्रतिषेधः प्राप्त इत्यस्यारम्भो वेदितव्यः । द्विर्वचनेऽचीति समानाधिकरणे सप्तम्यौ । तत्राज् विशेष्यः । द्विर्वचनं विशेषणम् । विशेषणविशेष्यभावस्य च प्रयोजनं दुदूषतीति प्रत्युदाहरणे दर्शयिष्यते । कथं पुनरज् द्विर्वचनशब्देनोच्यते । द्विर्वचननिमित्तत्वात् । अतएव वृत्तावाह द्विर्वचननिमित्तेऽचीति । भवति हि तन्निमित्तत्वात् ताच्छब्दम् । यथा आयुर्धृतमिति । परसप्तमी चेयमपीति यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणमिति । अजादाविति द्रष्टव्यम् । परस्मिन्निति च प्रकृतत्वात् परस्मिन्नजादाविति गम्यते । अथवा द्विर्वचनस्य प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वाद् द्विर्वचनग्रहणेन प्रत्ययः सन्निधापितः । तेनाजादौ प्रत्यय इति प्रतीयते । यदि तर्ह्यजादावजादेशः स्थानिवद्भवति पपाषिति न सिध्यति । नह्यजादावादेशः । किं तर्हि ? अथेव । इहापि व्यपदेशिवद्भावेनाजादित्वमस्तीत्यदोषः । इह तर्हि न सिध्यति चक्रतुरिति ? अथेव तु यणादेशो विधीयते । नत्वजादौ । नैष दोषः । यो ह्यत्राचि यणादेशो विधीयते सोऽजादावपि भवत्येव । यदि द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्थानिवद्भवति सर्वस्यामवस्थायां द्विर्वचनादुत्तरकालमपि स्यादित्यत आह द्विर्वचनएव कर्त्तव्य इति । एवकारेण द्विर्वचनक्रियाकालात् कालान्तरे स्थानिवद्भावस्याभावं दर्शयति । कथं पुनरेतन्नभ्यते ? यावत्तैकं द्विर्वचनग्रहणं तेन चाज् विशेषितः । एवं मन्यते । द्वितीयमपि द्विर्वचनग्रहणमनन्तरसूत्रादिहानुवर्त्तते । अथवा द्विर्वचनञ्च द्विर्वचनशब्देत्येकशेषं कृत्वा द्विर्वचन इति निर्देशः कृतः । तत्रैकेन द्विर्वचनग्रहणेन द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्येषोऽर्थो लभ्यते । द्वितीयेन तु द्विर्वचन एव कर्त्तव्य इति । इह द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो विधीयत इति द्विर्वचनकार्यार्थ एवैष प्रतीयते । साचकस्य द्विर्वचनं विधीयमानमनच्कस्य न प्राप्नोतीति युज्यते द्विर्वचनकार्यार्थत्वमस्य । द्विर्वचनकार्यार्थं त्वस्मिंश्चक्रतुश्चक्रुरित्यत्रास्यानच्कस्य द्विर्वचने कृते सतीष्टमभ्यासरूपं न सिध्यतीति व्यामोहाद् यो मन्यते तं प्रत्याह रूपाति-

देशश्चायमिति । चशब्दोऽवधारणे । रूपातिदेश एव न कार्यातिदेश इत्यर्थः ।
 कुतः पुनरेष निश्चयो रूपातिदेशश्चायमिति । अज्यग्रहणात् । तस्य ह्येतत्
 प्रयोजनम् । जेघ्रीयते देशीयत इत्यत्र मा भूदिति । यदि चायं द्विवचन-
 कार्यातिदेशः स्यान्न रूपातिदेशोऽज्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । भवत्वत्र
 स्थानिवद्भावः । तथापि न कश्चिद्विशेषः । तथाहि यद्यप्यत्र स्थानिवद्भाव
 एवमपि द्विवचनकार्येण भवितव्यम् । अथापि न स्थानिवद्भाव एवमपि
 भवितव्यम् । उभयत्रापि साचकत्वात् । ततश्च कथमेतत् प्रत्युदाहरणम् ?
 तदेतदज्यग्रहणं कथमर्थवद् भवति ? यद्येष रूपातिदेशो रूपेऽस्यातिदिश्यमाने
 यद्यज्यग्रहणं न क्रियते तदिहापि रूपातिदेशे सति घ्रा इति ध्वा इति च
 द्विवचनं स्यात् । तथाऽनिष्टमभ्यासरूपं प्रसज्येत । तस्मादज्यग्रहणाद्
 रूपातिदेशोऽयमिति निश्चीयते । यद्येवं भेदनिबन्धनो वतिर्न प्राप्नोति ।
 स्थान्येव हि पुनरात्मीयं रूपं प्रापित इति कुतो भेदः ? आतिदेशिकानाति-
 देशिकत्वेन रूपभेदस्य विवक्षितत्वाददोषः । द्विवचनएव कर्त्तव्य इति
 यदुक्तं तस्यार्थं विस्पष्टीकर्तुमाह नियतकाल इति । कृते द्विवचन इत्यादिना
 तदेव नियतकालत्वं दर्शयति । जघ्नतुरिति । अभ्यासाच्चेति (७।३।५५)
 हकारस्य कुत्वम् । आटिष्टदिति । अटते हेतुमति णिच् । लुङ् । चङ् ।
 चङीत्य (६।१।११) जादेर्द्वितीयस्येति (६।१।१२) द्विवचनम् । आङ्जादीना-
 मित्याङ् (६।४।७२) भवति । निनयेत्यादि । णलुत्तमो वेति (७।१।८१)
 यदा णित्वं नास्ति तदा गुणः । यदा णित्वं तदा वृद्धिः । जग्ले मस्ते
 इति । ग्ले हर्षक्षये । स्ते गात्रविनामे । आदेच (६।१।४५) उपदेशेऽशिति
 इत्यात्वम् । भाव आत्मनेपदम् । लिटस्तभ्योरेशिरजित्येष् (३।४।८१) ।
 अवणमाकारस्य न भवतीति । यदा कालावधिपरिग्रहार्थं द्विवचनग्रहणं न
 क्रियते तदोत्तरकालमपि स्थानिरूपं प्रसज्येत । ततश्चाकारस्य अवणमेव
 स्यात् । आतो लोपस्य तु गोद इत्येवमाद्यवकाशः । श्रूयमाणे चाकारे परेण
 सह वृद्धिः स्यात् । दुद्यूषतीति । दिवेः सनीवन्तर्हेत्यादिना (७।२।४८)
 यदा पक्ष इडागमो न क्रियते तदेको भल (१।२।८) हलन्ताच्चेति
 (१।२।१०) कित्त्वम् । ततः च्छोः (३।४।१८) शूङनुनासिके चेतृष्ट ।

स च द्विर्वचननिमित्तं न भवति । तत्र यदि द्विर्वचननिमित्तत्वेन नाज् विशेष्यत ऊठि परतो यो यणादेश स्तस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात् । एवञ्चाभ्यासरूपमिवर्णान्तं श्रूयेत । द्विर्वचननिमित्ताच्परिग्रहे तु द्यू इत्यस्य द्विर्वचनं भवति । तत्र हलादिशेषऋस्वत्वयोर्दूषतीत्यभ्यासरूपसुकारान्तं सिध्यति ।

६० । अदर्शनं लोपः ।

अदर्शनमित्यादि । ननु चादर्शनानुपलब्धिश्चदावनुपलब्धिसामान्यवचनौ । अश्रवणानुच्चारणशब्दौ त्वनुपलब्धिविशेषणवचनौ । तथाह्यश्रवणादिशब्दोच्चारणे शब्दस्त्वानुपलब्धिः प्रतीयते । नानुपलब्धिमात्रम् । नच सामान्यविशेष-शब्दानामेकार्थता । तत् किमित्येवमाह अनर्थान्तरमिति । एवं मन्यते । सामान्यशब्दा अपि प्रकरणवशाद् विशेषे वर्तन्ते । इह च शब्दा व्युत्पाद्यत्वेन प्रकृता स्तस्माद् यद्यप्यदर्शनानुपलब्धिश्चदावनुपलब्धिसामान्यवचनौ तथापीह प्रकरण-सामर्थ्याद् विशेषे शब्दानुपलब्ध्याविव वर्तते । इह वृद्धिरित्यादिकाः संज्ञाः शब्दानां विहिताः । तद्वदिहाप्यदर्शनमित्यस्यैव शब्दस्य लोप इत्येषा संज्ञा स्यात् । ततश्च लोपप्रदेशेऽप्यदर्शनशब्दस्योपस्थानात् स एवादेशः स्यादित्यत आह एतैः शब्दैरित्यादि । कथं पुनरेतन्नभ्यते ? एवं मन्यते । नवेति विभाषेत्यत (१११३४) इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थोऽनुवर्तते । तेन यथा तत्कार्यस्य संज्ञा भवति तथेहापीति । अर्थसंग्रहं संज्ञेत्यवधारणम् । अर्थस्यैव न शब्द-स्येत्यर्थः । पुनः श्रुतौ ह्यवधारणं गम्यते । यथा क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति । विनापीतिकरणेन शब्दस्वरूपस्य संज्ञा सिध्यत्येव । यथा तरुममपौ च इत्यत्र (१११२२) । तस्मादितिकरणानुवृत्तिसामर्थ्याददर्शनमिति योऽर्थः प्रतीयते तस्यैवैषा संज्ञा । न शब्दस्य । किञ्च लोप इति महती संज्ञा क्रियते यथान्वर्थसंज्ञा विज्ञायेत । लोपनं लोपः । अनुपलब्धिरनुच्चारण-मित्यर्थः । नचादर्शनमित्येतच्छब्दरूपमेवाभावात्मकम् । किं तर्हि ? तदर्थः । तस्मादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादर्थस्यैवैषा संज्ञा । यदि तद्व्यर्थस्यैवैषा संज्ञा ततोऽतिप्रसङ्गः । सर्वा हि शब्दः स्वविषयादन्यत्र न दृश्यते । ततश्च त्रपु जत्वित्यत्र क्तिपोऽदर्शनस्य लोपसंज्ञा स्यात् । एवञ्च सति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण

मिति ऋस्वस्य पिति (६।१।७१) कृति तुगिति तुक् प्रसज्यत इत्यत आह प्रसक्त-
 स्येत्यादि । तच्च दर्शनमात्रस्यैषा संज्ञा न । किं तर्हि ? शास्त्रादर्याद्वा कुतश्चित्
 प्रसक्तस्य यददर्शनं तस्यैव । तदिह न केनचित् प्रकारेण क्लिप्प्रसङ्गोऽस्ति
 तत्कुतोऽतिप्रसङ्गः ? कथं पुनरेष विशेषो लभ्यते ? यावता नेह प्रसक्तग्रहण-
 मस्ति । नापि तत् प्रकृतम् । एवं मन्यते । स्थानिवदित्यतः स्थानि-
 ग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानी प्रसङ्गवान् प्रसक्त इति पर्याया ह्येते ।
 तेनायमर्थो लभ्यते । प्रसक्तस्य यददर्शनं तस्येयं संज्ञेति । गौधिर इति । गोधाया
 द्रक् (४।१।१२६) । एयादेशः । लोपो (६।१।७६) व्योर्वलोति यकारस्य
 शास्त्रेण प्रसक्तस्य लोपः । पचेरन्नित्यत्रापि सौयुटः शास्त्रेण । एवमन्यत्रापि
 यथायोगं प्रसक्तता वेदितव्या । जीरदानुरास्त्रेमाणमिति । पूर्ववद् वकारस्य
 लोपः । स्त्रिवु गति शोषणयोरित्यस्य सर्वधातुभ्यो मनिन्निति मनिन्प्रत्ययान्तस्य
 द्वितीयैकवचन उपधादीर्घैश्चैत्वे च कृते आस्त्रेमाणमिति । अपरस्यानुबन्धादे-
 रिति । ककारादेरनुबन्धस्य । आदिशब्देन सौयुट्सकारस्य ।

६१ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ।

यथा वृद्धिशब्द स्तब्धाविताना मतदुभावितानामपि संज्ञा तथा लुगित्या-
 दिका अप्यतद्भावितस्यापि संज्ञाः प्राप्नुवन्ति । ततश्च संज्ञासंकरः स्यात् ।
 संज्ञासंकरे हि सति तत्कार्यार्ण्यपि संकीर्त्यैरन्नित्यत आह अनेकसंज्ञा-
 विधानाच्चेत्यादि । यद्यतद्भावितस्याप्येताः संज्ञाः स्यु रनेकसंज्ञाकरणमनर्थकं
 स्यात् । एकयैव सर्वकार्यसिद्धेः । तस्मादनेकसंज्ञाविधानाद् यददर्शनं
 यया संज्ञयोच्चारितया भावितं निष्पादितं तस्यैव प्रत्ययादर्शनस्य सा संज्ञा
 नान्यस्येति न भवति संकरः । एवं तर्हीतरैतराश्रयदोषः प्राप्नोति ।
 तथाहि संज्ञया विशिष्टमदर्शनं भाव्यम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययादर्शने संज्ञया
 भाव्यमित्यत आह विधिप्रदेशेषु चेत्यादि । तददर्शनं विधीयते यस्य विहितस्य
 लुगित्प्रवमादिकाः संज्ञा भवन्तीति भाविन्याः संज्ञाया विज्ञानान् न भवतीत-
 रैतराश्रयदोषः । अस्तीति । अदिप्रभृतिभ्यः (२।४।७२) शप् इति शपो लुक् ।
 जुहोतीति । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२।४।७५) । वरणा इति । वरणानां वृक्षाणा-

मदूरभवो ग्राम इति प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८३) । तस्य वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२) लुप् । अगस्तयः कुण्डिना इति । यदि प्रत्ययग्रहणं न क्रियेतागस्त्यस्यापत्यानि बह्वनि ऋथ्यन्धकवृष्णिकुरुभ्य इति (४।१।११४) ऋथ्यण् । कुण्डिन्या अपत्यानि बह्वनि गर्गादित्वाद् यज् (४।१।१०५) । तयोरागस्त्यकौण्डिन्यशब्दयोर्जसि परतो यदागस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिन-जिति (२।४।७०) लुक् क्रियतेऽगस्तिकुण्डिनचौ चादेशौ तदा वैषम्यादेकैकस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिन स्त्रय आदेशाः पर्यायेण स्युः । तत्र यदा लुक् क्रियते तदा विभक्तिमात्रस्य श्रवणं प्राप्नोति । अथाप्यलोऽन्त्यस्य स्यादेवमप्यागस्त्यः कौण्डिन्य इति स्यात् । अगस्तयः कुण्डिना इति चेथ्यते । यदाप्यागस्त्यशब्दस्य कुण्डिनजादेशः कौण्डिन्यशब्दस्य चागस्त्यादेशस्तथाप्य-निष्ठमेव प्राप्नोति । आगस्त्यशब्दस्य हि जसन्तस्य अगस्तय इति रूपमिष्यते । कौण्डिन्यशब्दस्य तु कुण्डिना इति । अतएवागस्तयः कुण्डिना इत्यनयानु-पूर्व्या तयोरुपन्यासः । अथाप्यान्तरतम्यादागस्त्यशब्दस्यागस्त्यशब्द एवादेशो भवति । न कुण्डिनजिति । कौण्डिन्यशब्दस्यापि कुण्डिनजादेशो भवति । नागस्त्यशब्द इत्येवमपि नैवानिष्टापत्तेर्मुक्तिः । तथाह्येवं ह्यगस्तयः कुण्डिना इति च सिध्यति तथापि प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते सति वृद्धाच्छ इति (४।२।११४) च्छो न स्यात् । अहहत्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययग्रहणे तु सति तददर्शनस्यैवेयं संज्ञा विहितेति तस्यैव लुग् भवति । परिशिष्टस्य च प्रकृति-द्वयस्य यथासंख्यमादेशद्वयम् । तेनागस्तयः कुण्डिना इत्येतच्च रूपद्वयं सिध्यति । प्राग्दीव्यतीयाजादिप्रत्ययविवक्षायांमपि गोत्रेऽलुगचीति (४।१।८६) लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धाच्छप्रत्ययश्च । अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इति । (A) कौण्डिन्यशब्दात् तु सत्यपि लुकि कणादिभ्यो गोत्र (४।२।१११) इत्यणिव भवति । कौण्डिनाञ्छात्रा इति । तेन तत्र च्छप्रत्ययाभावदोषो न प्रसञ्जनीयः ।

६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।

प्रत्ययलक्षणमिति । प्रत्ययो लक्षणं यस्येति कार्येऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह । ननु च स्थानिवद्भावेनाप्ये-

तत् सिध्यति । नैतदस्ति । अलाश्रयमपि हि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्य-
मिष्यते । तथाह्वग्निचिदित्यत्र ऋस्वस्य पिति (६।१।७१) कृति तुगित्यला-
श्रयोऽपि तुग् भवत्येव । अग्निचिदिति । अग्नी चेरिति (३२।८१) क्तिप् ।
अधोगिति हलङ्गादिसूत्रेण (६।१।६८) तिखोपः । अदादित्वाच्छपो
लुक् । दादेर्धातोर्घ (८२।३२) इति घत्वम् । एकाचो वशो (८२।३७)
भषित्यादिना भष् धकारः । भलाञ्जशोऽन्त (८।२।३८) इति जश्त्वम् ।
घकारस्य गकारः । तस्य वावसान इति (८।४।५६) चर्त्वं ककारः । प्रत्यय
इति । वर्त्तमान इति पूर्वसूत्रात् । आघीयेति । आङो यमहन (२।३।२८)
इत्यात्मनेपदम् । गमहनेत्यादिनो पधालोपः (६।४।८८) । हो हन्तेरिति
(७।३।५४) घः । संग्मीयेति । संपूर्वादु गभिः समो गम (१।३।२१)
इत्यादिनात्मनेपदम् । इटोऽदित्यट् (३।४।१४६) भावः । बहुलं कृन्दसीति
शपो (२।४।७६) लुक् । पूर्ववदुपधालोपः । अनुनासिकलोपो न भवतीति ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिना (६।४।३७) । रैकुलमिति । षष्ठीसमासः । गोहित-
मिति । चतुर्थीत्यादिना । अस्त्यत्र षष्ठीचतुर्थ्येकवचनयोः प्रत्यययोर्लोपः । किं
त्वयवादेशयोरचि विधानात् तद्विधौ वर्णं आश्रीयते । नतु प्रत्ययः । तेन
वर्णनिमित्तकौ तौ न प्रत्ययनिमित्तकाविति न भवतः । ननु च नात्र
प्रत्ययस्य लोपः क्रियते । किं तर्हि ? लुक् । नैतदस्ति । लोपशब्दोऽपि
सामान्येन तद्भावितस्यातद्भावितस्य चाऽदर्शनस्य संज्ञा । तस्मान्नुपि लोपो
भवत्येव ।

६३ । न लुमताङ्गस्य ।

लुमतेति । लुशब्दो यस्मिन्नस्ति स लुमान् । कः पुनरसौ ? लुगित्यादि
संज्ञाशब्दः । करणे चेयं तृतीया । हेतौ वा । इत्यभूतलक्षणे वा । लुमता
करणेन लुप्ते प्रत्यये । तेन हेतुना वा । तदुपलक्षितेन वेत्यर्थः । अथ प्रत्यय
इत्येतत् कुतो लभ्यते ? प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात् । लुमता-
शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । तत् पुनस्तमेव प्रत्ययं निमित्तमाश्रित्य येनाङ्ग-
संज्ञा प्रतिलब्धा तद् वेदितव्यम् । तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवती

त्यविशेषाभिधानेऽपि प्रत्यासत्ते य एवासौ लुप्तता लुप्तः प्रत्ययोऽङ्गसंज्ञाया
निमित्तं तद्वत्त्वमिति गम्यते । गर्गा इति । गर्गादिभ्यो यञ् (४।१।१०५) ।
यञञोश्चेति (२।४।६४) बहुषु लुक् । अत्र तद्धितेष्वचामादेरिति (७।२।११७)
वृद्धिर्न भवति । सृष्ट इति । सृजेस्तस् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
ब्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । घृत्वम् । सृजेर्हृदिरिति (७।२।११४)
वृद्धिर्न भवति । लुहुत इति तसि परतो लुहोत्यादिभ्यः स्त्री (२।४।७५) कृते
सार्वधातुकलक्षणो गुणो न भवति । सर्वत्र यमेव प्रत्ययमाश्रित्याङ्गसंज्ञा
जाता स एव वृद्धादेः कार्यस्य निमित्तम् । इह च विशेषस्थानाश्रयणान् न
केवलमङ्गाधिकारविहितं कार्यं प्रतिषिध्यते ऽपित्वनङ्गाधिकारविहितमपि ।
तेन गर्गा विदा उद्ग्रीवा इत्यत्र ज्जनित्यादि (६।१।१८७) नित्य-
मित्याद्युदात्तत्वमनङ्गाधिकारविहितमपि न भवति । इह चात्रय इति
तद्धितस्य कित (६।१।१६५) इत्यन्तोदात्तत्वम् । गर्गा विदा इति यथाक्रमं
गर्गादियञ् । अट्टस्थानन्तर्यं (४।१।१०४) विदादिभ्योऽजित्यञ् । यञञो-
श्चेति (२।४।६४) लुक् । उद्ग्रीवा इति । इवे (५।३।८६) प्रतिष्ठाताविति
विहितस्य कनो देवपथादिभ्यश्चेति (५।३।१००) लुप् । अत्रय इति ।
अत्रैरपत्यार्थं इतश्चानिज (४।१।१२२) इति विहितस्य ढकोऽत्रिभृगुकुत्स-
वशिष्ठेत्यादिना (२।४।६५) बहुषु लुक् । पञ्च सप्तेति । षड्भ्यो लुगिति
(७।१।२२) जश्शसो लुक् । पयः सामेति । अत्रापि स्वमोर्नपुंसकादिति
(७।१।२३) । अत्र यद्यपि लुप्तता लुप्तः प्रत्यय स्तन्निमित्ता चाङ्गसंज्ञा
तथापि प्रत्ययलक्षणेन सुप्तिङन्तं पदमिति (१।४।१४) पदसंज्ञा भवत्येव ।
यस्मान्नासावङ्गस्य कार्यम् । अपितु सविभक्तिकस्य समुदायस्य प्रत्ययस्य हि
पूर्वभागोऽङ्गम् । नचेह तस्य लुप्तता यो लुप्तः प्रत्यय स्तन्निमित्ता पदसंज्ञा
प्राप्नोति । स्वादिष्वसर्वनामस्थान (१।४।१७) इति वचनात् । तेन नात्र
यमेव प्रत्ययमाश्रित्याङ्गसंज्ञा भवति तमेवाश्रित्य पदसंज्ञा प्राप्नोति । पद-
संज्ञायाञ्चेह सत्यां पय इत्यत्र ससजुषो (८।२।६६) रुरिति रुत्वम् ।
खरवसानयोर्विसर्जनीयश्च (८।३।१५) पदकार्यं भवति । पञ्च सप्त सामेति ।
अत्रापि नलोपः प्रतिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः पदसंज्ञाकार्यम् ।

कार्यत इति । एतन्तात् कस्मिंश्चि लकारः । सार्वधातुके (३।१।६७) यक् ।
अत्र न लुप्तता प्रत्ययो लुप्तः । किं तर्हि ? खेरनिटोति (६।४।५१) ।
अवातो लोप (६।४।४८) इत्यस्मात् लोपग्रहणानुवृत्तेः । तेन प्रत्ययलक्षणा
वृद्धिर्भवत्येव ।

६४ । अचोऽन्तग्रादि टि ।

अन्तग्रादीति बहुव्रीहिः । अचां मध्ये योऽन्तगो ऽच् स आदिर्यस्य शब्द-
रूपस्य तत् तथोक्तम् । ननु चान्यशब्दोऽवाचामित्येतदपेक्षत इत्यसामर्थ्यादादि-
शब्देन सह समासो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्तग्रशब्दो हि सम्बन्धिशब्दः ।
सम्बन्धिशब्दानां नित्यसापेक्षत्वेन गमकत्वात् सापेक्षत्वेऽपि समासो भवति ।
यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । निर्धारणे षष्ठीति । यतश्च निर्धारण
(२।३।१४) मित्यनेन । यदि निर्धारणे षष्ठीयमेवं हि सति निर्धारण-
मनेकसन्निपाते भवतीत्यत्र इत्येकवचनं न स्यात् । बहुत्वाद् बहुवचनेन
भवितव्यमित्यत्र आह जातावेकवचनमिति । जातेरेकत्वादिति भावः । अचां
सन्निविष्टानां योऽन्तगोऽजिति । कथं पुनरजित्येष विशेषो लभ्यते ? यावता
नेह द्वितीय मज्ग्रहणम् । नापि प्रकृतम् । एवं मन्यते । समानजातीय-
स्यैव लोके निर्धारणं प्रसिद्धम् । तथाहि कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरत-
मेति द्वितीयं गोशब्दमन्तरणापि गौरिव प्रतीयते । तस्मादिहापि यद्यपि
द्वितीय मज्ग्रहणं नास्ति तथापि समानजातीयो ऽजेव निर्धार्यमाणोऽव-
सीयत इति । अन्ते भवोऽन्तः । दिगादित्वाद् यत् (४।३।५४) । तदादीति । स
आदि र्यस्येति विग्रहः । इच्छब्द इत्यादीनि रूपोदाहरणानि । कार्यं पुन-
रिच्छब्दस्य टिसंज्ञाया मग्निचितमाचष्ट इति णिचि कृते णाविष्ठवत् प्राति-
पदिकस्येति टिलोपः । अग्निचयतीति । आतामाथामिति । अनयोस्तु
टिसंज्ञाकार्थं टित आत्मनेपदानां टेर (३।४।७८) इति टेरेत्वम् । पचेति पचेथे
इति कार्य्यादाहरणे । अथ वह्निमहिङ्गोरिकारस्य कथं टिसंज्ञा ? यावता न
सोऽस्ति यस्य सोऽन्तः । अजादिरिति व्यपदिश्यते । नैष दोषः । आद्यन्तवदे-
कस्मिन्निति (१।१।२१) व्यपदेशिवद्भावेनादि रन्तग्रइति व्यपदेशो भविष्यति ।

६५ । अलोऽन्तगात् पूर्व उपधा ।

अलोऽन्तगादिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । धात्वादौ वर्णसमुदाय इति । ननुच नेह वर्णसमुदायग्रहणमस्ति । नापि तत् प्रकृतम् । तत् कथमेवोऽर्थी लभ्यते ? अन्तग्रहणात् समुदायस्यैवान्तरोऽल् भवति । न केवलः । तस्मादन्तग्रहणादिषोऽर्थी लभ्यते । अलेवेति । एवकारकरणादेवाल्समुदायो व्यवच्छिद्यते । ननुच नेह द्वितीय मल्ग्रहणमस्ति तदल्समुदायस्याप्येषा संज्ञा कस्मान्न भवति ? लोकेतश्च । लोके ह्यमीषां ब्राह्मणाना मन्तगात् पूर्व आनीयतामित्युक्त एक एवान्तगात् पूर्व आनीयते । न समुदायः । एवमप्यल एव व्यवहितस्य कस्मादेषा संज्ञा न भवति ? व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तत एव । अतएव लौकिकाद् दृष्टान्तात् । लोके ह्यन्तगात् पूर्वमानयेत्युक्ते न कश्चिद् व्यवहित मानयति । अपि त्वनन्तरमेव । यदि ह्यल एवैषा संज्ञा नाल्समुदायस्य ऋतश्च संयोगादे गुण (७।४।१०) इत्यत्र यद् वक्ष्यति—संयोगादिगुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यमिति—तद्ग्राह्यम् । नह्यल एवोपधासंज्ञायामनेकानन्तरहल्समुदायात्मनः संयोगस्थोपधात्वमुपपद्यते । संयोगावयवस्योपधात्वादवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेश इत्यविरोधः । भवति ह्यवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशः । यथा आढ्यमिदं नगरमिति । अथवा संयोगस्थाल्पूर्वत्वोपलक्षणार्थं तत्रोपधग्रहणं दृष्टव्यम् । अकार इत्यादीनि रूपोदाहरणानि । कार्यं त्वकारस्योपधासंज्ञायां पाचकः पाठक इत्यत्राऽत उपधाया इति (७।२।११६) वृद्धिः । इकारऋकारयोस्तु भेदक श्छेदको वर्त्तको वर्द्धक इति । अत्र पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः । शिष्ट इति । शासु अनुशिष्टौ । निष्ठा । शास इदङ् हलोरिति (६।४।३४) उपधाया इत्वम् । तत्र ह्यनिदितामित्यादेः (६।४।२४) सूत्रादुपधग्रहणं मनुवर्त्तते । शासिवसीत्यादिना षत्वम् (८।३।६०) । समुदायादित्यादि । अकारसकारसमुदायात् पूर्वस्य शकारस्योपधासंज्ञा मा भूदित्यर्थः । यदि हि स्यात् तस्यैवेत्त्वं स्यात् ।

६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वसप्त ।

किमर्थमिदम् ? इको (६।१।७७) यणचीत्वेवमादावचीत्वेवमादेराधारा-

धेयभावः प्रत्यासत्तिनिवन्धनः । यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति । अत्र
 गङ्गायाः सा च प्रत्यासत्तिर्यथापूर्वमपेक्ष्य भवति तथा परमपि । ततश्च
 दध्युदकादिषु न ज्ञायते किं पूर्वस्येकः प्रत्यासत्तिभाजो यणादेश उत परस्येति ।
 तत्र संदेहे सति नियमार्थेयं परिभाषाऽरभ्यते । यद्येवं सन्देहविषय इयमार-
 भ्यत इति यत्र संदेहः स्तत्रोपतिष्ठते । ततश्च दध्युदकमिति सिद्धं स्यात् ।
 इदन्तु न सिध्यति । दध्यत्रेति । ननु च विनैव परिभाषयैतत् सिद्धम् ।
 नह्यत्र सन्देहोऽस्ति । इदं तर्हि न सिध्यति समिदत्रेति । अग्निचिदत्रेति ।
 यदि हि यत्र सन्देहो नास्ति तत्रैषा परिभाषा न स्यादिहानुपस्थानाद्
 व्यावधानेऽपि यणादेशः स्यादेव । तस्मादसन्देहविषयेऽप्येषा परिभाषा
 यथा भवति स यत्रः कर्त्तव्यः । एष क्रियते । इह सप्तमीनिर्दिष्टे
 पूर्वस्यैतावत् सूत्रं कर्त्तव्यम् । इयतैवाभिलषितार्थसिद्धेः । तत्राप्ययमर्थः ।
 स्वरूपग्रहणशङ्कां निराकर्तुमिति करणी न कर्त्तव्यो भवति । नहि क्वचि-
 च्छास्ते सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दः श्रूयते येन स्वरूपग्रहणमाशङ्क्यत । सोऽय-
 मल्पेन सूत्रेण सिद्धे यन्महत् सूत्रं करोति तन्महाविषयेयं परिभाषेति सूच-
 नार्थम् । एवञ्च महाविषयेयं भवति यदि सर्वत्र सन्देहविषयेऽन्यत्र च
 प्रवर्त्तते । स्यादेतत् । सप्तमीनिर्दिष्टं इत्युच्यमाने सप्तम्या यद्यप्यधिकरणं
 निर्दिश्यते तथापि तस्याधेयप्रधानत्वादिको (६।१।७७) यणचीत्यत्राचि योऽल्
 व्यावस्थितस्तस्मिन् यणादेशो विज्ञायते । ततश्चेहैव स्याद् दधि भुङ्क्त इति ।
 इह तु न स्याद् दध्यत्रेति । यथान्यासे त्वेव दोषो नास्ति । तस्मान् महत्
 सूत्रं प्रणीतमिति । नैतदस्ति । यदयं दाधा घृदाबिति (१।१।३०) निर्देशं
 करोति तज्ज्ञापयत्वधिकरण एव यणादेशादिकार्यं भवति । नत्वाधेय इति ।
 अपि च यथान्यासेऽप्यधिकरणस्याधेयप्रधानत्वादाधेय एव यणादेशादि
 कार्यं स्यात् । तस्मात् तत्रापि तदेव ज्ञापकं शरणमाश्रयणीयम् । तदेव
 महतः सूत्रस्य प्रणयनं परिभाषाया महाविषयत्वसूचनार्थम् । तेन सर्वत्रैषा
 परिभाषोपतिष्ठत इति सर्वमिष्टं सिद्धं भवति । इह स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति
 (१।१।६८) स्वरूपस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम् । ततश्च यत्रैव तस्मिन्नित्येतत् पद-
 मुच्चार्यते तत्रैवेयं परिभाषा स्यात् तस्मिन्निति च (४।३।२) युष्माकास्माकाविति ।

अस्ति ह्यत्र तस्याः परिभाषायाः परनिवृत्तिः प्रयोजनम् । यौष्माकीणं युष्मभ्यं देहि । आस्माकीनमस्मभ्यं देहीति । युष्मभ्यं देहि यौष्माकीणम् । अस्मभ्यं देह्यास्माकीनमिति । इको यणचोत्येवमादौ (६।१।७७) त्वेषा नोपतिष्ठते इत्यत्र आह तस्मिन्निति । समस्यर्थनिर्देश इति । एवं मन्यते । इतिकरणो ह्यत्र कृतः । स च स्वरूपपदार्थकत्वं निरस्यार्थपदार्थकत्वं तस्मिन्नित्यस्य संपादयति । तेनार्थस्यैव ग्रहणं भवति । स त्वर्थोऽवश्यं येन केनचिच्छब्देन निर्देष्टव्य इति । नानार्थकत्वात् सामान्यवाचिना तस्मिन्नित्यनेन पदेन निर्दिष्ट इति । ननु च शब्दस्यार्थेन पौर्वापर्यं न सम्भवतीत्यर्थेनासंभवात् तद्वाचिना सम्भवात् तद्वाचिना शब्देन विज्ञास्यत इत्यदोषः । अत्रेदं चोच्यते । अर्थस्य ग्रहणं यथा स्यात् स्वरूपस्य च ग्रहणं सा भूदित्येवमर्थ मितिकरणः क्रियते । तच्च स्वरूपग्रहणं तस्मिन्निति च युष्माकास्माकाविति सूत्रेण (४।३।२) सम्भाव्यते । यदि च स्वरूपग्रहणं स्यात् तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात् । न च कृतम् । तस्मादवगम्यते ऽन्तरेणापीतिकरणमर्थस्यैव ग्रहणं भविष्यति । न स्वरूपस्येति नार्थस्तेन । सत्यमेतत् । ये तु मन्दबुद्धय एवं प्रतिपत्तुमसमर्थास्तान् प्रति सुखावबोधनार्थमितिकरणः कृतः । निर्दिष्टग्रहणमिदमर्थस्य विशेषणम् । इह च शास्त्र इको (६।१।७७) यणचीत्यादिषु वाक्येषु यत्र समस्यर्थोऽस्ति तत्रासौ निर्दिष्ट एव सर्वत्र । तदपार्थक्यं निर्दिष्टग्रहणविशेषणं व्यभिचाराभावादित्यत्र आह निर्दिष्टग्रहणमित्यादि । आनन्तर्यमव्यवधानमर्थो यस्य तत् तथोक्तम् । कथं पुनस्तदानन्तर्यार्थं भवति ? ततस्तत्प्रतीतिः । तथाहि दिशिरयमुच्चारणक्रियः । निःशब्दोऽप्ययमिह नैरन्तर्यं द्योतयति । तत्र निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्ट इति प्रादिसमासे कृते स्फुटमेवानन्तरमुच्चारितमिति प्रतीयते । किमर्थं पुनरानन्तर्यमाश्रितमित्यत्र आह अग्निचिदत्रेत्यादि । पूर्वशब्दोऽयं व्यवहितेऽपि वर्त्तते । तत्र यद्यानन्तर्यं नाश्रीयते ततो व्यवहितेऽपि स्यादित्यभिप्रायः । ननु चाचीत्यौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञायते । न च व्यवहितमुपश्लिष्टम् भवति । तत् किमानन्तर्यार्थेन निर्दिष्टग्रहणेन ? असदेतत् । असति हि निर्दिष्टग्रहण औपश्लेषिकमधिकरणमेव न शक्यं विज्ञातुम् ।

यस्मात् पूर्वशब्दो व्यवहितेऽपि वर्त्तमानः परस्यैव निवृत्तिं करोति न व्यवहितपूर्वस्यापि । निर्दिष्टग्रहणे तु सति सप्तम्या औपश्लेषिकाधिकरणाभिधायिन्याः प्रत्यासत्तिरुपादीयते । सा च पूर्वग्रहणेन न निवर्त्यते । परनिवृत्तिरेव क्रियत इत्येषोऽर्थो लभ्यते । तेन व्यवहितस्य कार्यं न भवति । उत्तरार्थञ्च निर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यमेव ।

६७ । तस्मादित्युत्तरस्य ।

किमर्थमिदम् ? तिङ्ङितिङ् (८।१।२८) इति यात्र पञ्चमी सा तु न कारकविभक्तिः । किं तर्हि ? दिक्शब्दादञ्चूत्तरपदेति (२।३।२८) दिग्योगलक्षणा । दिक्शब्दस्त्वध्याहार्यः । तत्र किं पूर्वशब्दमध्याहृत्यातिङः पूर्वस्य निघातः क्रियत उत परशब्दमध्याहृत्य परस्येति सन्देहे सति परिभाषेयं नियमार्थाऽरभ्यते । निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तत इति । तेन तस्यानन्तर्यार्थत्वादवहितस्य कार्यं न भवतीति भावः । इहापीतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः क्रियते । तेन पञ्चम्यर्थग्रहणं भवति । नतु शब्दस्वरूपस्येत्यभिप्रायेणाह तस्मादिति । पञ्चम्यर्थनिर्देश इति । ननु च पूर्वसूत्रादेवेतिकरणोऽनुवर्त्तिष्यते । तत् किमर्थः पुनरिहेतिकरणः ? अनेन प्रकारेण पूर्वसूत्रादेकदेशोऽनुवर्त्तत इति ज्ञापनार्थः । तेनेति शब्दवन्निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्ततेत्येतदाख्यातं भवति । अन्यस्त्वाह इतिकरणं त्विहावधेरवधिमत्तन्वतां निवर्त्तयति । तेनावधेरवोत्तरस्य विज्ञायते । नावधिमतः । स्वरूपग्रहणनिरासार्थस्त्वितिकरणो न भवति । स्वरूपाभावात् । यदपि तस्माच्छसो नः पुंसीति (६।१।१०३) तत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वः शस् न सम्भवतीति न भवति सन्देहः । तस्मादवधेरवधिमत्तन्वतानिरासार्थ एवेतिशब्द इति । अत्रोच्यते । यद्यवधेरवोत्तरस्य कार्यं यथा स्यादवधिमतो मा भूदित्येवमर्थ इतिकरणोऽवधेरवधिमत्तन्वतामपाकर्तुं क्रियते नार्थस्तेन । लोकात् एव तत्सिद्धेः । लोके हि तस्माच्छात्रादुत्तरो भोज्यतामित्युक्तेऽवधेरवोत्तरो भोज्यते । नावधिमतः । तदिहापि विनापीतिकरणेनावधेरवोत्तरस्य कार्यं भविष्यति । नावधिमतः । यदप्युक्तं तस्माच्छसो (६।१।१०३) नः पुंसीत्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वः शस् न

संभवतीति तदप्यशुक्तम् । तथा ह्यशब्दादिशब्दाच्च शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे पूर्वत्र च वृक्षादिशब्दे शसन्ते व्यवस्थापिते गच्छत आन् वृक्षानुपलभते गच्छतो वृक्षानानुपलभत इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वं शस् सम्भवत्येव । अथ यत्रोभयनिर्देशस्तत्र कस्य कार्येण भवितव्यम् ? तत्र यानवकाशा सेतरस्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । अतः षष्ठीनिर्दिष्टस्य कार्यं भविष्यति । यथाऽने मुगित्यत्र (७।२।८२) सप्तमी निरवकाशा ऽतो येय (७।२।८०) इत्यत इति पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे सावकाशायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तथेदास (७।२।८३) इति पञ्चम्यान इति पूर्वसूत्रे सावकाशायाः सप्तम्याः । यत्रोभे सावकाशे तत्र परत्वात् पञ्चमी सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । यथा ऽमि (७।१।५२) सर्वनान्नः सुङ्गिति । आज्ञहेरमुगित्यत्र (७।१।५०) पञ्चमी सावकाशा । आमीति सप्तम्युत्तरार्था । तत्रादिति पञ्चम्यामीति सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयति । तेन सर्वनान्न उत्तरस्यामः सुङ् भवति । इह तु दीर्घात् पदान्ताद्धेति (६।१।७३) यद्यपि च्छे चेति (६।१।७५) सप्तमी पूर्वसूत्रे सावकाशा तथापि तस्याः स्वरितत्वात् पूर्वयोगादनुवृत्ताया निरवकाशलत्वम् । अतः सा च सप्तमी पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । पञ्चमी तु पौर्वापर्यं प्रकल्प्य सावकाशा निवर्तते । तेनायं सूत्रार्थो भवति । दीर्घादुत्तरो यच्छस्त्रस्मिन् परतः पूर्वस्य दीर्घस्यैव तुग् भवतीति । सार्वधातुके यगित्यत्र (७।१।६७) निरवकाशापि सप्तमी धातोरिति पञ्चम्याः सावकाशाया अपि षष्ठीत्वं न प्रकल्पयति । अन्यथा हि धातोरेवादेशा यगादयः सुगः । ततश्च परश्चेत्यस्यानुवृत्तस्य (३।१।२) बाधाद् यगादीनां चानुबन्धकरणस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत । नहि धात्वादेशत्वे सति तेषां परत्वमुपपद्यते । नाप्यनुबन्धानामर्थवत्त्वम् । तस्मात् सार्वधातुक इति सप्तमी यगादीनां प्रत्यासत्तिं गमयति । पराधिकारात् तु ते धातोः परे भवन्ति ।

६८ । स्वं रूपं शब्दसग्राशब्दसंज्ञा ।

शास्त्रे स्वमेवेत्यादि । शास्त्रग्रहणं लोकेऽर्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । शब्दस्येति कृत्यानां कर्त्तरि वेति (२।३।७१) कर्त्तरि षष्ठी । शब्दः स्वमेव रूपं ग्राहयति बोधयति प्रत्याययतीत्यर्थः । कः पुनः शब्दस्य स्वरूपस्य च भेदः ? येन शब्दस्येति

व्यतिरेकनिवन्धना षष्ठी भवति । परमार्थतो वस्तुगतो नास्त्येव भेदः ।
 तथाहि स्वं रूपं शब्दस्य स्वभावः । तच्चेत् ततोऽर्थान्तरं स्याच् शब्दस्य
 वैस्वभाव्यमेव स्यात् । असत्यपि तु वास्तवे भेदे बुद्धिविरचितं भेदमाश्रित्य
 षष्ठी भवति । बुद्धिर्हि स्वबीजपरिपाकवशादाकारविशेषपरिग्रहवतुपजाय-
 माना वस्तुनोऽसत्यपि भेदे भेदमापादयति । यथा राहोः शिरः स्वस्य
 स्वभावइति (A) । न वाह्योऽर्थ इति । एवकारिण यद्व्यवच्छिन्नं तद्दर्शयति ।
 अतिप्रसक्तस्यापवादमाहाशब्दसंज्ञेत्यादि । किमर्थं पुनरिदमारभ्यत इत्याह
 शब्देनेत्यादि । शब्देनोच्चारितेनार्थः कार्योपयोगितया गम्यते । न शब्द-
 स्वरूपम् । तथाहि गौरुपलभ्यतामितुरक्तेऽर्थमेवोपलब्धुमाद्रियते । न शब्दस्व-
 रूपम् । व्याकरणे तु प्रत्ययविधानादिकार्यमर्थस्य न सम्भवति । तेन सह
 शब्दस्य पौर्वापर्याभावात् । नचार्थाद् विहितेन प्रत्ययेन कश्चित् प्रकृतोपयोगः ।
 तेनाग्नेर्द्विगितुरक्ते (४।२।३२) नायं संप्रत्ययो भवति । अग्निशब्दस्य योऽर्थः स
 इह कार्यी तस्येदं कार्यं विधीयत इति । ततश्च तस्यार्थस्य ये वाचकाः
 शब्दास्तेषु तत्कार्यसम्भवात् तत् साहचर्याच्च तेषामिव संप्रत्ययः स्यात् ।
 एतेऽत्र कार्यिणः । एतेषामिदं कार्यं विधेयमिति । यथाऽकृतिवादिनां गौर्दुह्य-
 तामिति शब्देन जातौ चोदितायां तत्र तत्कार्यसम्भवात् तदाधारायां व्यक्ती
 संभवात् तत्साहचर्याच्च तस्यामिव व्यक्ती संप्रत्ययो भवति न जातौ
 तथेहापि तन्मा भूत् तदुवाचिनां संप्रत्यय इत्येवमर्थमिदमारभ्यते । तद्वाचिना-
 मिति कर्मणि षष्ठी । तदुवाचिनो मा विज्ञायीत्येवमर्थमिदमारभ्यत
 इत्यर्थः । तत्र केचिदाहुः । स्वरूपस्य पर्यायाणाञ्च कार्यं प्रसक्ते श्रूयमाण-
 स्यैव तद् यथा स्यात् पर्यायाणां मा भूदिति नियमार्था परिभाषेय-
 मिति । अन्ये तु लिङ्गवती परिभाषा भवति यथेको गुणवृद्धी इति
 गुणवृद्धी लिङ्गम् । विध्यन्तरशेषभूता वा यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
 परस्य विध्यन्तरस्य शेषभावमापद्यते । नचास्या लिङ्गं विध्यन्तरशेषभावो
 वा विद्यत इति संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । यद्यपि वृत्तौ संज्ञाशब्दो
 नोच्चारितस्तथापि स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यमित्येवं ब्रुवता वृत्तिकारिण

संज्ञैवेत्याख्यातं भवति । अग्निशब्दादौ शब्दान्तरैः साधारणमपि रूपमस्ति शब्दत्वादि । असाधारणमपि अग्निशब्दत्वादि । तत्र साधारणरूपवृत्तासेनासाधारणस्याग्निशब्दत्वादिरूपस्य परिग्रहार्थं संग्रहणम् । तद्धि स्वमेव तस्य रूपम् । इतरत् पुनः परस्यापि । प्रतीतिं प्रत्यनुपदेशाच्च शब्दस्य स्वरूपमेवासन्नम् । नार्थः । विपर्ययात् । अहेयत्वाच्च । तन्नित्यसम्बन्धित्वाच्च । नार्थो विपर्ययात् । तथाह्यनुकरणशब्दा ह्यर्थं जहति । नतु स्वरूपम् । असाधारणञ्च रूपम् । अर्थस्तु साधारणः । शब्दान्तरैरपि प्रत्याख्यमानत्वात् । तदेवमासन्नत्वान्नित्यसम्बन्धित्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव शब्दस्य स्वम् । नार्थः । ततश्च स्वग्रहणादेव रूपपरिग्रहे सिद्धे व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेनार्थवद्ग्रहणेन नानर्थकस्येत्ये तदुपपन्नं भवति । शब्दानुशासनप्रस्तावादेव च शब्दस्येति सिद्धे शब्दग्रहणं यत्र शब्दपरो निर्देशस्तत्र स्वरूपं गृह्यते नार्थपरो निर्देश इति ज्ञापनार्थम् । तेन स्वे पुष (३।४।४०) इत्यत्र स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति । अर्थपरत्वन्तु निर्देशस्याविच्छिन्नपारम्पर्यादाचार्योपदेशाद् विज्ञायते । आग्नेयमिति । अग्निदेवताऽस्येत्यत्रार्थे ठक् । औदश्विकमिति । अत्राप्युदश्विता संस्कृतमित्यत्रार्थे ठक् । उदश्वितोऽन्यतरस्यामित्यत्र (४।२।१८) दध्न ङगित्यस्यानुवृत्तेः (४।२।१८) । इमुसुक्तान्ताल् इति ठकः (७।३।५१) कादेशः । घुग्रहणेष्वित्यादि । यदि घुप्रभृतिरपि संज्ञाशब्दः स्वरूपस्य ग्राहकः स्यादुपसर्गे घोः किरित्यत्र (३।२।८२) यद्यपि धात्वधिकारस्तथापि घुग्रहणाद् घुशब्दात् किप्रत्ययः स्यात् । उपसर्गग्रहणं तु प्राद्युपलक्षणार्थं स्यात् । यथा ऽञ् नासिकायाः संज्ञायां (५।४।११८, ११८) नसञ्चास्थूलादुपसर्गाच्चेत्यत्र । कुमारीघ इत्यत्र च घइति संज्ञाशब्देन स्वरूपप्रत्यायने सति घरूपकस्येत्यादिना (६।३।४३) घशब्दे परतो ऋस्वत्वं प्रसज्येत । ननु च संज्ञाविधानसामर्थ्यात् संज्ञायाः स्वरूपग्रहणं न भवति । संज्ञा हि संज्ञिनः प्रत्यायनार्था क्रियते । यदि संज्ञाशब्दोऽपि स्वरूपं प्रत्याययेत् संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । संज्ञाविधानसामर्थ्याच्च संज्ञिनं प्रत्याययेत् । परिभाषाविधानसामर्थ्याच्च स्वरूपम् । तस्मात् प्रतिषेधः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । ज्ञापकात् संज्ञाशब्दो रूपस्य ग्राहको न भविष्यति ।

यदयं षण्णान्ता षडिति (१।१।२४) षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां विदधाति तज्ज्ञापयति संज्ञाशब्दः स्वरूपस्य ग्राहको न भवतीति । अन्यथा हि षड्भ्यो लुगित्यत्र (७।१।२२) षट्शब्देन स्वरूपस्य प्रत्यायितत्वात् ततोऽपि लुग् भवतीति षकारान्तायाः संख्यायाः षडिति संज्ञां न कुर्यात् । षट्शब्दो हि षकारान्ता संख्या । नान्या । सत्यमेतत् । तथापि येषां ज्ञापक-
 द्वारेणार्थप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् तान् प्रति तत्परिहारायाशब्द-
 संज्ञेति प्रतिषेधः कृतः । शब्दग्रहणं व्याकरणे या संज्ञा तस्या एव प्रतिषेधो
 न लौकिक्या इति प्रदर्शनार्थम् । सित्तद्विशेषाणामित्यादि । यत्र विशे-
 षाणां ग्रहणमिष्यते तत्र सकार इत्संज्ञकः कर्त्तव्यः । वृक्षस् मृगस् इति ।
 ततो वक्तव्य इत्यादि । सिन्निर्देशं कृत्वा ततः प्रथमेऽध्यायेऽन्यत्र वा परि-
 भाषेयं कर्त्तव्या सित्तद्विशेषाणामित्यादि । यस्य सकार इत्संज्ञकः स
 तद्विशेषाणां वृक्षादिविशेषाणां खदिरादीनां प्रतिपादक इति वक्तव्यम् ।
 एवं पितृपर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थमित्यादावपि वेदितव्यम् । न्यायादपि चैतत्
 प्रतिपाद्योऽर्थः सिध्यति । यथा सिध्यति तथा यथावसरं पुरस्तात् प्रतिपादयि-
 ष्यामः । सुखावबोधनार्थं तु सित्तद्विशेषाणामित्यादिग्रन्थोपन्यासः ।

६६ । अणुदित् सवर्णास्य चाप्रत्ययः ।

संज्ञासूत्रमिदम् । न परिभाषा । सा हि नियमार्था भवति । न
 चाणुदितां सवर्णानामन्येषाञ्च ग्रहणं प्राप्तं येन सवर्णानामेव ग्रहणं
 भवतीति नियमः क्रियते । परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणमिति । तेन
 ऋकारादयोऽपि सवर्णानां ग्राहकाः सिध्यन्तीत्यभिप्रायः । परेण च णकारेण
 प्रत्याहारग्रहणम् अइउण् इत्यत्र प्रतिपादितम् । पूर्वसूत्रात् स्वं रूपमित्येतदि-
 हानुवर्त्तते । तच्चार्यादिभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते । तेन
 स्वस्यापि रूपस्याण् गृह्यमाण उदिच्च ग्राहको भवतीति दर्शयन्नाह स्वस्य च रूप-
 स्येति । आदुगुण (६।१।८७) इत्यादि । यथेह भवति देवेन्द्र इति तथा खट्वेन्द्र
 इत्यत्राप्यादुगुणो भवति । अस्य चू (७।४।३२) । यथा पटीभवतीत्यत्रेत्वं
 भवति तथा मालीभवतीत्यत्रापि । यस्येति च (६।४।१४८) । यथा दाक्षिरित्यत्र

लोपो भवति तथा चौलिरित्यत्रापि । बाह्वादिवाचूलाशब्दादिञ् । खरानु-
नासिकेत्यादि । उदात्तः सूत्रे गृह्यमाणः खरान्तरभिन्नस्यापि ग्राहको
भवति । एवमनुदात्तः खरितश्च । तथा सानुनासिको निरनुनासिकस्य ।
सोऽपि तस्य । दीर्घो न भवतीति । यद्यप्रत्यय इति प्रतिषेधो न स्यात्
प्रत्ययोऽपि सवर्णानां ग्राहकः स्यात् । ततश्च दीर्घोऽपि स्यात् । ननु चाल्प-
मिदमुच्यतेऽप्रत्यय इति । अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम् । प्रत्यये
प्रत्युदाहृतम् । आदेश इदम इष् (५।३।३) । अस्मात् । इतः । पञ्चस्या-
स्तसिलिति तसिल् (५।३।७) । अस्मिन् । इह । इदमो हः (५।३।११) ।
अत्र हि सवर्णग्रहणे सति यद्यकृते त्यदाद्यत्व इष्भावस्तदान्तरतस्यात् त्रिमात्र
इकारः प्राप्नोति । अथ कृते ऽर्द्धचतुर्थमात्रः । यद्यतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वे
ऽकृते तदापि । अथ कृते ततोऽर्द्धतृतीयमात्रः । अथवाऽर्द्धचतुर्थमात्रोऽर्द्धतृतीय-
मात्रश्च नास्ति ततो द्विमात्र स्त्रिमात्रश्च स्यात् । टित् । आर्धधातुकस्येड् वलादेः
(७।२।३५) । लविता । सवर्णग्रहणे सति दीर्घोऽपि स्यात् । कित् । भुवो वुग्
लुङ्लिटोः (६।४।८८) । बभूव । अत्र सानुनासिकोऽपि स्यात् । सन्ति हि यणः
सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । मित् । चतुरनुडुहो रासुदात्तः (७।१।८८) ।
अम् सम्बुद्धौ (७।१।८८) । अनङ् । अत्र दीर्घोऽपि स्यात् । तत् तद्धेवं वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । चकारोऽत्र क्रियते । सोऽनुक्तप्रतिषेधसमुच्चयार्थो भविष्यति । तेन
येषामादेशादीनां ग्राहकत्वं नेष्यते ते सवर्णानां ग्राहका न भविष्यन्ति ।
अन्ये त्वाहुः । अप्रत्यय इति । नेह संज्ञाग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम् ।
प्रतीयते विधीयत उत्पाद्यत इति प्रत्ययः । तेनाप्रत्यय इत्यस्यायमर्थो भवति ।
भाव्यमानोऽण सवर्णान् न गृह्णातीति । इशादयोऽपि भाव्यन्त उत्पाद्यन्त इति
तेऽपि प्रत्ययाः । तेन ते सवर्णानां ग्राहका न भवन्तीति । तैश्चकारस्य
प्रयोजनं वक्तव्यम् । स्वं रूपमित्यस्यानुकर्षणं तस्य प्रयोजनमिति चेत् ? न ।
चानुक्तत्वादुत्तरत्र तदनुवृत्तिर्न स्यात् । न चैतत्प्रयोजनमुपपद्यते ।
खरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः । अथ मतं प्रथमान्तं स्वमित्येतत्प्रकृतं षष्ठीनिर्दिष्टेन
चेह्यार्थः । तस्माच्चकारे कृते यत्नात् षष्ठ्यन्तता तस्य यथा स्यादित्येवमर्थश्चकार
इति । एतदपि नास्ति । अथादेव हि विभक्तिविपरिणामसिद्धेः ।

७० । तपरस्तत्कालस्य ।

तः परो यस्मात् सोऽयं तपर इति बहुव्रीहिं दर्शयति । तादपि पर स्तपर इति पञ्चमीतत्पुरुषं च । स पुनः पञ्चमीति (२।१।३७) योगविभागात् समास इति वेदितव्यः । कथं पुनरेतत् समासद्वयं लभ्यते ? यावतैकस्त-परशब्दः । एकस्याप्यावृत्त्या द्विधा भेदो भविष्यतीत्यदोषः । अत्र हि बहुव्रीहेर्लिङ्गमतो भिस् ऐसिति (७।१।८) तपरकरणम् । नञ्चत् पञ्चमीतत्पुरुष उपपद्यते । अवर्णीं ह्यत्र तपरोऽभिमतः । न भिस् । यदि चेह पञ्चमीतत्-पुरुषः स्यात् तर्हि भिस् तपरः स्यात् । यतस्तपरो वर्ण इहोच्यते । नचासौ वर्णः । किं तर्हि ? तत्समुदायः । पञ्चमीतत्पुरुषे तु लिङ्गं वृद्धिरादैजिति (१।१।१२) तपरकरणम् । नञ्चत् बहुव्रीहियुज्यते । यदि बहुव्रीहिः स्यात् तदाकारस्य तपरत्वं स्यात् । नचाकारार्थं तपरकरणम् । अपि त्वैजर्थम् । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् । सवर्णस्येति वर्त्तते । वर्णस्य च सवर्णी न भवति । ननु वर्णसमुदायस्य । तस्मादविशेषाभिधानेऽपि वर्णैव तपरो विज्ञायत इत्याह तपरो वर्ण इति । तत्कालस्येति बहुव्रीहिः । स कालोऽस्येति । अयुक्तोऽयं निर्देशः । तथाहि तच्छब्देन तपरः परामृश्यते । तपरश्च वर्णः । कालस्तु क्रियाविशेष इत्यते । तथाहुक्तम्

आदित्यग्रहतारादि (A) परिस्यन्दमथापरि ।

भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥ १ ॥ इति

तत् कुतो वर्णक्रियाविशेषाभिधायिनो स्तपरकालशब्दयोः सामानाधिकरण्यम् ? एवं तर्ह्युत्तरपदलोपी समासोऽयं द्रष्टव्यः । यथोद्गस्य मुखमिव मुखमस्योद्गमुख इत्येवं तत्काल इव कालो यस्य स तत्काल इति । अस्मात् दर्शयितुमाह आत्मनेत्यादि । यद्यपि तपरकरणसन्निधानादिहात्म-शब्दस्य तत्र वृत्तियुक्ता तथापीह साहचर्यात् तत्सहचरितायामुच्चारण-क्रियायां कालाख्यायां स वर्त्तते । कुत एतत् ? तपरेण वर्णेन क्रियाया सुखत्वानुपपत्तेः । सम्भवति साहचर्यात् ताच्छब्दम् । तदेतदुक्तं भवति । तपरवर्णसहचरितया क्रियाया तुल्यकालस्येति यादृशी तपरवर्णस्योच्चारणक्रिया

तादृगुच्चारणक्रिया यस्येति यावत् । गुणान्तरयुक्तस्येति । येन गुणेन धर्मास्येनोदात्तादिना विशिष्ट उच्चारितस्ततोऽन्यैरुदात्तादिभिर्गुणैः सम्बद्ध-
 स्येत्यर्थः । स्वस्य च रूपस्येति । इहापि तदनुवृत्तेः । इहेदं सूत्रं नियमार्थं
 वा स्याद् विध्यर्थं वा ? यद्यणित्यनुवर्तते ततः पूर्वैरेव सिद्धे सत्यारम्भो
 नियमार्थो भवति । तपरोऽण् तत्कालस्यैव ग्राहको भवति नान्यस्येति ।
 अथाणिति निवृत्तं ततो विध्यर्थम् । तत्राद्ये पक्षे विड्वनोरनुनासिक-
 स्यादित्याकारो (६।४।४१) दीर्घस्तपरो निरनुनासिकः सूत्र उपात्तो भेदका
 गुणा इत्यस्मिन् दर्शने सानुनासिकस्य ग्राहको न स्यात् । अनणत्वात् । ततश्च
 निरनुनासिक एवादेशः स्यात् । इतरत्र तु पक्षे सत्यपि भेदकत्वे गुणानामेष
 दोषो न भवतीति मन्यमानो द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह विध्यर्थमिदमिति ।
 कथं विध्यर्थमित्याह अणिति नानुवर्तत इति । अणामन्येषाञ्चेत्यादि ।
 युक्तं यदन्येषामेव तपराणां ग्रहणकशास्त्रमिति तेषां पूर्वेण ग्रहणस्यासिद्धत्वात् ।
 अणां तु पूर्वैरेव सिद्धे ग्राहकत्वे कथमित्यत आह अतो भिस (७।१।६)
 ऐसित्यादि । स्यादेतत् । इहापि तत् प्रवृत्तमेवानवकाशत्वादित्यत आह अतपरा
 इत्यादि । तस्याद् गुण (१।६।८७) इत्यादावतपरा अणोऽवकाशः । अस्य
 त्वनणस्तपरा दीर्घाः । यथा विड्वनोरनुनासिकस्यादिति (६।४।४१) । ये
 त्वनणस्तपरास्तेषूभयप्राप्तौ परत्वादिदमेव ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तत इत्यभिप्रायः ।
 वृत्तैः प्लुत्तैरिति । तृतीयाबहुवचनं भिस् । अतो भिस (७।१।६) ऐसित्यैसा-
 देशः । वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धिः । अक्जाः गोजा इति । जनी प्रादुर्भावे ।
 अप्सु जायते । गोषु जायत इति । जनसनखनक्रमगमो (३।२।६७) विट् ।
 खट्वाभिरिति । कथं पुनरेतत् प्रत्युदाहरणम् ? यावता ऽन्तादिवच्चेत्यन्तादि-
 वद्भावे (६।१।८५) भवितव्यमेवात्रैस्भावेन । तपरकरणस्य तु यत्रैकादेशो
 नास्ति तद् व्यवच्छेद्यं भविष्यति । कीलालपाभिः सोमपाभिरित्यादि ।
 नैष दोषः । अन्तादिवच्चेत्यत्र (६।१।८५) वक्ष्यति वर्णाश्रयविधावन्तादि-
 वद्भावो नेष्यत इति । तथाहि खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाभावादतो भिस ऐस्
 न भवतीति । अथवा अत इत्यत्राकारद्वयप्रक्षेपः कृतः श्रूयमाणादतो
 यथा स्यात् ।

७१ । आदिरन्त्येन सहिता ।

स्वरूपविधिपरिचाराधारम् । इदमपि संज्ञासूत्रम् । अनादिभूतं वस्तुपेक्ष्य तत्पूर्ववस्तुन आदित्वं न भवति । अनन्त्यभूतं वस्तुपेक्ष्य ततः परस्यान्यत्वम् । नचेहाद्यन्तयोः परस्परापेक्षे आद्यन्तत्वे युज्येते । एवं हि सति वस्तुन्तरस्य संज्ञिनो भावादादिरन्त्येन सहितः स्वस्यैव संज्ञा स्यात् । ततश्च स्वं रूपमित्येतस्येहानुवृत्तये स्वरितत्वासङ्गो वृथा स्यात् । तस्मादाद्यन्त-शब्दाभ्यां सामर्थ्यादाद्यन्तव्यतिरेकेण तन्मध्यपति वस्तु संज्ञित्वेनाक्षिप्तमिति मत्वाह तन्मध्यपतितानामिति । जाताविदं बहुवचनम् । अन्यथा ह्येङ्-शब्द ओकारस्य संज्ञा न स्यात् । ननु चाद्यन्तशब्दाभ्यां नियतदेशावयवावभिधीयेते । अवयवाश्चावयविनः समुदायरूपस्य सम्बन्धिन इति सम्बन्धि-शब्दत्वादाद्यन्तशब्दाभ्यां तस्यैव संज्ञित्वेनाक्षेपो युक्तः । अत एव वक्तव्यं तन्मध्य-पतितानां समुदायस्येति । एवं मन्यते । यदयं तस्मादित्युत्तरस्येत्यादौ (१।१।६७) वर्णानां समुदाये परतो यकारं यणादेशं कृत्वा निर्देशं करोति ततो गम्यते न वर्णसमुदायः संज्ञीति । किं तर्हि प्रत्येकं वर्णं एवेति । अन्यथा वर्णसमुदाये संज्ञिनि परतो वर्णमालां यणादेशं कृत्वा निर्देशं कुर्यादिति । असम्भवात् स न कृत इति चेत् ? न । वर्णमालात्मन आदेशस्य सम्भवात् । तर्हि समुदाये संज्ञिनि कार्यमेव न सम्भवतीति चेद् यदि च समुदाये परतः कार्यं न सम्भवति वर्णं एव प्रत्येकं सन्तु संज्ञिनः । तत्र कार्यं सम्भवति । किं समुदायेन ? टा इत्यनेन ग्रहणं माभूदिति । ननु च सोऽपि तावतोऽवधेरन्त एव । न । तावतोऽवधेरविवक्षितत्वात् । टकारो ह्ययं टाडसिडसामिनात् स्या (७।१।१२) द्वितीयाटोस्त्वेन (२।४।३४) इत्यत्र तृतीयैकवचनस्य विशेषणार्थः । ननु प्रत्याहारार्थः । अथादिग्रहणं किमर्थम् ? अन्येन सह समुदाय एव संज्ञा मा भूदिति । नैतदस्ति । आवृत्तिधर्माणो हि संज्ञाशब्दा भवन्ति । आदिरेव प्रदेशवाक्येष्ववर्त्तन्ते । न समुदायः । तस्मादन्तरेणाप्यादिग्रहणं सामर्थ्यादादेरित्यन्यसहितस्य संज्ञात्वं विज्ञायते । न समुदायस्य । एवं तर्हि सामर्थ्यलब्धस्यैवार्थस्य विस्पष्टीकरणार्थमादिग्रहणम् । अथ सहग्रहणं किमर्थम् ? यावता तृतीययैव सहार्थो गम्यते । यथा ह्यङ्गो यूनेत्यत्र (१।२।६५) ।

नैतदेवम् । इत्यभूतलक्षणेऽपि तृतीयास्ति । तस्याञ्च सत्यामादिरेवान्येनेत्
संज्ञकेनोपलक्षितः संज्ञा स्यात् । ततश्च प्रदेशेष्वक इतीक इत्यचीति
च समुदायाद् विभक्तिर्न स्यात् । निरर्थकत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् । सह
ग्रहणात् तु सहभूता संज्ञेति समुदायस्य संज्ञात्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे
सति विभक्तिर्लभ्यते । इदग्रहणं त्वचीत्यत्रानित्संज्ञकेन चटतव इत्यनेन
चकारेण संज्ञा सा भूदित्येवमर्थम् । अन्यत्वं तस्य पूर्ववत् । न समुदायापेक्षया ।
एवं तर्हि हलन्त्यमितीत्संज्ञा (१।३।३) प्राप्नोति । तदर्थं न विभक्तौ तुस्मा
(१।३।४) इत्यत्र नेति योगविभागः कर्तव्यः ।

७२ । येन विधिस्तदन्तस्य ।

स्वं रूपं शब्दस्येत्यस्यायमपवादः । इदमपि संज्ञासूत्रम् । नतु
परिभाषा । नह्यत्र नियमरूपता परिभाषाधर्मा विद्यते । येनेति करणे
तृतीया । विधीयतेऽपूर्वं एव क्रियते इति विधिः कर्मसाधन उपसर्गं घोः
कि (३।३।२) रिति किप्रत्ययान्तः । तदन्तस्येति । सोऽन्तो ऽस्येति
बहुव्रीहिः । तदित्यनेन स एव करणभूतः शब्दः प्रत्यवगृह्यते । अन्त-
शब्दोऽयमवयववाची । अवयवश्च समुदायस्य भवति । अतश्च तस्यैवेयं संज्ञा
विज्ञायत इत्याह । समुदायस्य संज्ञा भवतीति । अवश्यलाव्यमिति ।
अवश्यपाव्यमिति । लूज् छेदने । पूज् पवने । वृद्धौ कृतायां वान्तो यि प्रत्यय
(६।१।७८) इत्यावादेशः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । लुम्पेदेवश्यमः कृत्य
इति मकारलोपः । अथेह कस्मादेजन्तस्य संज्ञा न सम्भवति ? एचोऽयवायाव
(६।१।७८) इति । किञ्च स्यात् । चयनं चायको लवनं लावक इत्यत्रा-
नेकाल्त्वादयादयः सर्वादेशाः सुप्रः । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवन्तीत्येव एव भविष्यन्ति । न सर्वस्य तदन्तस्य । अथवा ऽस्य योग-
स्यैवविधो विषय एव न भवति । ततो नायमिह प्रवर्तते । तथाहि
येनेति करणे तृतीयेत्युक्तम् । न चाकर्तृकं करणमस्तीति कर्त्ताप्राप्तिः ।
स पुनरिहसम्बन्धिः शब्दत्वादन्तशब्देनावयववाचिना सन्निधापितः समुदायो
विज्ञायते । प्रकृतत्वात् स्वरूपञ्च कर्त्ता च त्रिभिः प्रकारैः सन्निहितो भवति ।

कचिन्निर्देशात् । ईदूदेद्विवचनमिति (१।१।११) । अत्र द्विवचनं कर्तृभूतं निर्दिष्टम् । तथाहीदादिभिः करणैः प्रगृह्यसंज्ञां विदधाति । क्वचित् प्रकरणाद् यथा एरजिति (३।३।५६) । अत्र धातोरित्यधिकाराद् धातुः प्रकरणात् कर्त्ता सन्निहितः । स इकारेण करणेनाचं विदधाति । क्वचित् सामर्थ्याद् यथेको भलिति (१।२।८) । अत्र धातोरेव सन् विधीयते । नान्यस्मादिति सामर्थ्याद्वातुः कर्त्ता सन्निहितः । स इका करणेन सनः कित्त्वं विदधाति । तदेव मीदूदेद्विवचनमित्यादौ (१।१।११) कर्त्तृकरणयोरुभयोरपि विद्यमानत्वात् सोऽस्य सूत्रस्य विषय इति तत्र तदन्तविधिर्भवति । एचोऽयवायाव (६।१।७८) इत्यत्र तु न केनचित् कर्त्ता सन्निहितः प्रकारेण । न चाकर्त्तृकं करणं सम्भवति । तस्मात् कर्त्तृकरणयोरुभयोरप्यसन्निहितत्वान् नायमस्य सूत्रस्य विषय इति न सम्भवति तदन्तविधिः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । द्वितीयाश्रितेत्यादौ (२।१।२४) सुपा श्रितादयो विशिष्यन्ते । न श्रितादिभिः सुप् । विशेषणेन च तदन्तविधिः । न विशेषेण । यस्माद् येनेति करणे तृतीया करणञ्च परतन्त्रं परार्थं भवति न विशेषं तस्माद् विशिष्टैः श्रितादिभिस्तदन्तविधिर्न भवति । नडादिभ्यः (४।१।८८) फगिति । अत्रापि प्रकृतेन प्रातिपदिकेन नडादयो विशिष्यन्ते । न नडादिभिः प्रातिपदिकम् । अतोऽत्रापि नास्ति तदन्तविधिरिति । उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवत्येव । यस्मिन् विधिरित्यादि । तदन्तविधौ प्राप्ते तदादिविधिरुच्यते । यस्मिन्निति सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिविधिं दर्शयति । यत्रालग्रहणे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य विधिस्तत्र तदादौ वेदितव्यः । अलादावित्यर्थः । यदि तर्हि तत्रापि तदन्तविधिः स्यादिहैव स्याच् श्रियाविति । इह तु न स्याच् श्रिय इति । तदादिविधौ तु सतीहापि भवति । स्वस्य च रूपस्येति श्रियावित्यत्रापि भवत्येव ।

७३ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।

यस्येति समुदाय उच्यत इति । अत्रां मध्ये यस्यादिर्वृद्धिसंज्ञकस्तस्यैव

शब्दरूपस्येयं संज्ञा विधीयते । तच्च नियोगतः समुदायात्मकमेवेति सामर्थ्याद्
यस्येति सामान्यपदेनापि समुदाय एवाभिधीयते । संज्ञिनिर्देशार्थं यस्येति
वचनम् । अचां मध्य इत्यादिना वृद्धिसंज्ञिनः समुदायादेकदेशस्य निर्धारणं
दर्शयन्नचामित्यस्य निर्धारणषष्ठीत्वं दर्शयति । आदिशब्दस्त्वहोपक्रमे वर्तते ।
उपक्रम्यत इत्युपक्रमः प्रथमत उच्चारित इत्यर्थः । अचामिति बहुवचन-
निर्देशाद् यस्य बहूनामचां मध्ये वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तस्यैव वृद्धिसंज्ञया
भवितव्यम् । न तु यस्य द्वयोर्मध्य इति चोद्यमपाकर्तुमाह अचामित्यादि ।
यदि तर्ह्यचामिति निर्धारणषष्ठीय मेवं सति समानजातीयस्यैव निर्धारणं
भवतीत्यचां मध्ये वृद्धिसंज्ञकोऽजिव यथा स्यादित्येषोऽर्थः स्यात् । तथाच
सत्याकारो यस्यादिस्तस्य संज्ञा न स्यादाश्वलायन इत्यादेः । नञ्चाकारस्य
मुख्यमचत्वमस्ति । अचत्वसन्निवेशात् । उपचरितं तु स्यात् । अणुदित्ववर्णस्य
चाप्रत्यय (११।६८) इत्यनेनानचोऽपि सतोऽच्कार्यकरणत्वात् । न च मुख्ये सति
गौणस्याश्रयणं युक्तम् । गौणमुख्ययोर्मध्ये कार्यसंप्रत्ययात् । नैष दोषः ।
व्याप्तेर्न्यायादाकारस्यापि गौणमचत्वमाश्रित्य भविष्यति । अन्यथा ह्यज-
ग्रहणमेव कुर्यात् । न वृद्धिग्रहणम् । शालीयो मालीय इत्यादि । अत्र वृद्ध-
संज्ञायां सत्यां वृद्धाच्छ इति (४।२।११४) च्छो भवति । ननु च शालामाला-
शब्दयोः कापटुशब्दस्य च संज्ञया न भवितव्यम् । नह्येषां वृद्धिसंज्ञक आदिः । किं
तर्हि ? हल् । नैतदेवम् । विद्यमानोऽपि ह्यत्र हल् नापेक्ष्यते । अजपेक्षस्यादि-
त्वस्याश्रयणात् । एतदेव ह्यजग्रहणस्य प्रयोजनम् । कथं नाम तदपेक्षयादित्वं
विज्ञायेतेति ? अन्यथा तन्न कर्त्तव्यमेव स्यात् । अजग्रहणे क्रियमाणे
सत्ययमर्थां भवति । अचां मध्ये यस्य यो वृद्धिसंज्ञकोऽजिवादिभूत इति ।
अन्येभ्योऽज्भ्यो यस्य वृद्धिसंज्ञकः प्रागुचार्थ्यत इति यावत् । तेन शाला-
शब्दादेरपि संज्ञा सिध्यति । साभासन्नयन इति । अत्र वृद्धिसंज्ञानावादणेव
भवति । नतु च्छः । यदि पुनरादिग्रहणं न क्रियेत ततो यस्याप्यचां मध्ये
वृद्धिसंज्ञकः कश्चित् सभासन्नयनादे स्तस्याप्येषा संज्ञा स्यात् । अत्र यद्यपि
वृद्धिशब्दः श्रूयते तथापि तल्लिङ्गकपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्माद् यत्र
नियतस्थानिके गुणवृद्धौ विधीयेते तत्र स्थानिनियमार्था सा व्याप्रियते । एतच्च

प्राग्वोक्तम् । न चेह गुणवृद्धोर्विधानम् । अतो नात्र व्यापारस्तस्याः ।
 तेन यस्याप्यनियतस्थानिको वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तस्यापि संज्ञा सिद्धा भवति ।
 वा नामधेयस्येत्यादि । ये पुरुषैर्व्यवहाराय संकीर्त्यमानाः शब्दा देवदत्त इत्येव-
 मादयस्तेषां मेषां संज्ञा वेदितव्या । तेष्वेव नामधेयशब्दो रूढः । ननु ये
 जात्यादिनिमित्तका गवादिशब्दा अनादिव्यवहारान्तःपातिनस्तेषु । ननु च
 काश्यादिपाठात् काश्यादिभ्य (४।२।११६) ङञ्जिठाभ्यां भवितव्यम् । तदयुक्तं
 देवदत्तीय इति च्छप्रत्ययान्तस्योदाहरणम् । नैष दोषः । यो हि देवैर्दत्तो
 देवदत्त इति क्रियानिमित्तको देवदत्तशब्दस्तस्यैव तत्र पाठो न संज्ञाशब्दस्य ।
 तेन संज्ञाभूताद्देवदत्तशब्दाद् यदा वृद्धसंज्ञा तदा ह्यो भवति । अन्यदा त्वण् ।
 गोत्रान्तादित्यादि । यथा ऽसमस्तात् केवलाद् गोत्रप्रत्ययान्ताद् वृद्धाच्छप्रत्ययो
 भवति तथा समस्तादवृद्धादपि । घृतरौढिरिति । समानाधिकरणाधिकारि
 शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चेति (२।१।६०, वा) समासः ।
 एवमुत्तरत्रापि । रूढस्यापत्यं पाणिनस्यापत्यम् । अत इज् (४।१।८५) ।
 वृद्धाभ्यां इति । अत्राप्यभ्यःशब्दाद् बाह्वादिभ्यश्चेतीष् (४।१।८६) । बाह्वादिषु
 सम्भूयोऽभ्यसः सलोपश्चेति पठ्यते । काश्यपशब्दो विदादित्वादजन्तः । जैह्वाकाता
 हारितकाता इति । काल्यशब्दो गर्गादियजन्तः । जिह्वाचपलः काल्यः जिह्वा-
 काल्यः । हरितपक्षः (A) काल्यः हरितकाल्यः । ताभ्यामौत्सर्गिक एवाण् ।
 यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) । आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति (६।४।१५१)
 यकारस्य ।

७४ । त्यदादीनि च ।

उत्तरार्थमिति । उत्तरसूत्रेऽस्य प्रयोजनवत्त्वाद् यद्यनुवर्त्तत एतदर्थमपि
 कस्मान्न भवतीत्याह इह न सम्बध्यत इति । यदीहापि सम्बध्येत तदाय-
 मर्थः स्यात् । त्यदादीनि यस्याचामादिभूतानि तद्वृद्धमिति । ततश्च त्वत्पुत्र
 इत्यादावेव स्यात् केवलानाञ्च त्यदानीनां न स्यादित्यभिप्रायः । ननु च
 त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादावुपसर्जनानि त्यदादीनि । उपसर्जनानाञ्च तेषां
 त्यदादित्वं निर्वर्त्तितम् । तत् कुतोऽयं प्रसङ्गः ? यदि यस्याचामादेरित्येतदिह

सम्बध्यते तदा सत्युपसर्जनत्वे वचनात् त्वदादावेव संज्ञा स्यात् । न केवलानामिति मन्यते । कथं पुनरिहानुवर्त्तमानं शक्यमसम्बद्धम् ? स्वसम्बन्धानुवृत्तेः । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति त्वदादीनि च वृद्धिसंज्ञकानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति तद्वृद्धम् एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते । वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । एवं वृद्धिशब्देन सम्बन्धमनुवर्त्तमानं न शक्यते त्वदादिभिः सम्बन्धम् । त्वादायनिः । मादायनिरिति । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति (४।१।१५७) फिञ् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (७।२.८७) युष्मदस्मदोस्त्वामादेशौ । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन वा नामधेयस्येत्यादि वक्तव्यं न भवति ।

७५ । एङ् प्राचां देशे ।

प्राचां देशाभिधान इति । प्राचां सम्बन्धी यो देशस्तदभिधान इत्यर्थः । एतेन प्राचामिति देशविशेषणं न विकल्पार्थमिति दर्शयति । प्राचां मतेनेत्यस्याविवक्षितत्वादित्याख्यातं भवति । एणीपचनीय इत्यादि । एणीपचन इत्यादिभ्यश्छः । आहिच्छच इति । कान्यकुब्ज इति । अहिच्छत्रकान्यकुब्जशब्दाभ्यामणिव भवति । देवदत्त इति । वृद्धाधिकारे विहितो वाहीकग्रामेभ्यश्चेति (४।२।११७) ठञ्जिठौ न भवतः । काश्यादिपाठादपि तौ न भवतः । क्रियानिमित्तको हि देवदत्तशब्दस्तत्र पठ्यते । संज्ञाशब्दस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् । एतच्च यदा वा नामधेयस्येति वृद्धसंज्ञा नास्ति तदा वेदितव्यम् । गौमता इति । अत्र सर्वमस्ति न तु देशाभिधानम् । तथाहि गोमती नदी प्राग्देशे । न देशः । नहि नदी देशग्रहणेन गृह्यते । नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र (२.४।७) नद्याः पृथग्रहणात् । एङ् प्राचां देश इति । उदीचां (४।१।१५७) वृद्धादगोत्रादित्येवमादिषु प्रागुदञ्ची श्रूयेते । तयोश्च विभागो न विज्ञायते । अतस्तत्परिज्ञानायाह प्रागुदञ्चावित्यादि । शरावती नाम नदी । तस्याः पूर्वेण वारवस्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तरेण वारवस्थित उदग्देशः । तौ शरावती विभजते विभागेन वारवस्थापयति । तस्यां हि मर्यादायां सत्यां तयोर्विभागः परिज्ञायते । किमर्थं विभजते ? विदुषां शब्दसिद्धयर्थमिति । पण्डितानां वैयाकरणानां शब्द-

व्युत्पत्त्यर्थम् । कथं विभजते ? हंसः क्षीरोदकं यथा । क्षीरोदकमिति जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः (२।४।६) । क्वचित् क्षीरोदके इति पाठः । स सर्वां हन्तो विभाषयैकवद्भवतीति वेदितव्यः । यथा हंसः क्षीरमुदकञ्च मिश्रीभावमुपगतं पृथगसङ्करेण व्यवस्थापयति तथा शरावती प्रागुदक्षी । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् सेतिवचनादनुक्तमपि येत्येतत्तथ्यते । या विभजते सा नो ऽस्मान् पातु रक्षतु । प्रसिद्धस्तु पाठो यत्र श्लोके प्रागुदी-
चाविति । तत्राऽच उद ईदिति (६।४।१३८) भसंज्ञकस्योच्यमानः कथमी-
कारः ? कथञ्चोगिदचां सर्वनाम स्थानेऽधातोरिति (७।१।७०) नुम् न
भवतीति चिन्त्यम् । अत्र वर्णयन्ति । अच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोक्त्वा (५।४।७५)
इत्यत्राजिति योगविभागेनाच्प्रत्ययः कृतः । तेनात्राचि परतो भसंज्ञायां
सत्यामीत्वं भवति । नुम् तु न भवति । अत्रा सर्वनामस्थानस्य व्यवहि-
तत्वादिति । अन्ये तु प्रागुदीचमिति समाहारं कुर्वन्ति । तेषां हन्ताच्चुद-
षहान्तात् समाहार इति (५।४।१०६) टचि समासान्ते कृते पूर्ववदीकारो
नुमभावश्च भवति । क्वचित् तु प्रागुदीच इति पाठः । तत्रावयवदेशापेक्षया
बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् । प्राग्देशानुदग्देशाञ्च विभजत इत्यर्थः ।

इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चि (च्चि) कायां प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ । १ ॥

